

ISSN 2524-0323

ВІСНИК

**Луганського державного
університету внутрішніх справ
імені Е. О. Дідоренка**

Науковий журнал

*Заснований у 1997 році
Періодичність випуску – 4 номери на рік*

Випуск 4 (100)

**Івано-Франківськ
2022**

ВІСНИК

Луганського державного
університету внутрішніх справ
імені Е. О. Дідоренка

Засновник і видавець – Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. *Реєстраційне свідоцтво КВ № 24202-14042 ГП, видане Міністерством юстиції України 16.09.2019 *Уклучений до переліку наукових фахових видань з юридичних наук за категорією «Б» Наказом МОН України від 02.07.2020 № 886 *Входить до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща) та Онлайн бази HeinOnline

4
2022

Редакційна колегія:

В. М. Комарницький – д-р юрид. наук, проф. (ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, м. Івано-Франківськ, Україна) – *головний редактор*; **М. В. Карчевський** – д-р юрид. наук, проф. (ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, м. Івано-Франківськ, Україна) – *заступник головного редактора*; **Є. О. Письменський** – д-р юрид. наук, проф. (ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, м. Івано-Франківськ, Україна) – *заступник головного редактора*; **В. В. Коваленко** – канд. юрид. наук, проф. (ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, м. Івано-Франківськ, Україна) – *відповідальний секретар*; **Я. О. Берназюк** – д-р юрид. наук, проф. (КАС ВС, м. Київ, Україна); **А. Г. Бобкова** – д-р юрид. наук, проф., академік НАПрН України (ДонРНЦ НАПрН України, м. Кропивницький, Україна); **А. Вайшвіла** – габілітований доктор юриспруденції (д-р юрид. наук), (Університет ім. Миколаса Ромериса, м. Вільнюс, Литва); **О. О. Дудоров** – д-р юрид. наук, проф. (КНУ ім. Т. Шевченка, м. Київ, Україна); **Д. П. Євтеєва** – канд. юрид. наук, ст. дослід. (НДІ вивч. пробл. злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків, Україна); **К. С. Ізбаш** – канд. юрид. наук, доц. (ОДУВС, м. Одеса, Україна); **Н. В. Каміньська** – д-р юрид. наук, проф. (НАВС, м. Київ, Україна); **А. В. Лапкін** – докт. юрид. наук, доц. (НЮУ ім. Яр. Мудрого, м. Харків, Україна); **О. М. Литвинов** – д-р юрид. наук, доц. (ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, м. Івано-Франківськ, Україна); **С. С. Лукаш** – д-р юрид. наук, проф. (СФ ХНУВС, м. Суми, Україна); **Мельничук С. М.** – д-р юрид. наук, проф. (ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, м. Івано-Франківськ, Україна); **В. Ф. Нестерович** – д-р юрид. наук, проф. (ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, м. Івано-Франківськ, Україна); **Б. Г. Розовський** – д-р юрид. наук, проф. (СНУ ім. В. Даля, м. Кам'янець-Подільський, Україна); **Н. П. Свиридок** – д-р юрид. наук, доц. (ДНДІ МВС України, м. Київ, Україна); **Р. Л. Степанюк** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС, м. Харків, Україна); **В. Л. Федоренко** – д-р юрид. наук, проф. (НДЦСЕ з питань інтелектуальної власності МЮ України (м. Київ, Україна); **Т. Фелгес** – габілітований доктор права (д-р юрид. наук), проф. (Гурський університет у Бохумі, м. Бохум, Німеччина); **І. В. Чеховська** – д-р юрид. наук, проф. (УДФС України, м. Ірпінь, Україна)

Рекомендовано до опублікування та поширення через мережу Інтернет вченою радою Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка (протокол № 6 від 22 грудня 2022 року)

Для науковців та юристів-практиків.

✉ Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка, вул. Національної Гвардії, б. 3, м. Івано-Франківськ, Івано-Франківська область, Україна, 76005

☎ +38 068 1553835

© Луганський державний університет
внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка, 2022

ISSN 2524-0323

BULLETIN

**of Luhansk State University
of Internal Affairs
named after E. Didorenko**

Scientific journal

Founded in 1997

Periodicity of issue – 4 numbers a year

Issue 4 (100)

**Ivano-Frankivsk
2022**

BULLETIN

Luhansk State University
of Internal Affairs
named after E. Didorenko

Founder and publisher – Luhansk State University of Internal Affairs named after E. O. Didorenko * Registration Certificate KV №№ 24202-14042 PR, given out by the Ministry of Justice of Ukraine 16.09.2019 * Inscribed to the list of scientific professional editions of legal sciences by the category «B» (order No. 886, dated January 02th, 2020) * Included into the international scientific metric base Index Copernicus International (The Republic of Poland) and HeinOnline database

4
2022

Editorial Board:

V. Komarnytskiy – Doctor of Legal Scien., Professor (LSUIA named after E. O. Didorenko, city of Ivano-Frankivsk, Ukraine) - *Chief Editor*; **M. Karchevskiy** – Doctor of Legal Scien., Professor (LSUIA named after E. O. Didorenko, city of Ivano-Frankivsk, Ukraine) - *deputy of editor-in-chief*; **Ye. Pysmenskiy** – Doctor of Legal Scien., Professor (LSUIA named after E. O. Didorenko, city of Ivano-Frankivsk, Ukraine) - *deputy of editor-in-chief*; **V. Kovalenko** – Cand. of Legal Scien., Professor (LSUIA named after E. O. Didorenko, city of Ivano-Frankivsk, Ukraine) - *responsible secretary*; **Ya. Bernaziuk** – Doctor of Legal Science, Professor (KAS VS, Kyiv, Ukraine); **A. Bobkova** – Doctor of Legal Scien., Professor, Academician of NAPrS of Ukraine (DonRNC NAPrN of Ukraine, Kropyvnytskyi, Ukraine); **A. Vayishvila** – Habilitated Doctor of Jurisprudence (Doctor of Legal Scien.) (University named after Mykolasa Romerysa, city of Vil'nyus, Lithuania); **O. Dudorov** – Doctor of Legal Scien., Professor (KNU named after T. Shevchenko, Kyiv, Ukraine); **Evtseeva** – Cand. of Legal Scien, Senior Researcher (Scientific Research Institute named after Academician V. Stashys, National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kharkiv, Ukraine); **K. Izbash** – Candidate of Legal Science, Associate Professor (ODUVS, Odesa, Ukraine); **N. Kaminska** – Doctor of Legal Science, Professor (NAVS, Kyiv, Ukraine); **K. Katerynchuk** – Doctor of Legal Science, Associate Professor (TNU named after V. I. Vernadskiy, Kyiv, Ukraine); **A. Lapkin** - Doctor of Legal Scien., Assoc. Professor (NYU named after Yar. Mudry, Kharkiv, Ukraine); **O. Lytvynov** – Doctor of Legal Scien., Associate Professor (LSUIA named after E. O. Didorenko, city of Ivano-Frankivsk, Ukraine); **S. Lukash** – Doctor of Legal Scien., Professor (SB KhNUiA, Sumy city, Ukraine); **S. Melnychuk** - Doctor of Law. Sciences, Prof. (E. O. Didorenko LSUIA, Ivano-Frankivsk, Ukraine); **V. Nesterovych** – Doctor of Legal Scien., Professor (LSUIA named after E. O. Didorenko, city of Ivano-Frankivsk, Ukraine); **B. Rosovskyi** – Doctor of Legal Scien., Professor (SNU named after Volodymyr Dal, city of Kamianets-Podilskiy, Ukraine); **N. Sviridyuk** - Doctor of Legal Scien, Associate Professor (DNDI of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine Kyiv, Ukraine); **R. Stepaniuk** – Doctor of Legal Science, Professor (KhNUVS, Kharkiv, Ukraine); **V. Fedorenko** – Doctor of Legal Scien., Professor, The Scientific Research Centre for Forensic Examination on Intellectual Property, Kyiv, Ukraine); **T. Feltes** – Habilitated Doctor of Law, Doctor of Legal Sciences, Professor (Ruhr University in Bochum, city of Bochum, Germany); **I. Chekhovskaya** - Doctor of Law, Professor (UDFS of Ukraine, Irpin, Ukraine)

Recommended to printing and to distribution through the Internet network by the scientific council of Luhansk State University of Internal Affairs named after E. Didorenko (protocol № 6 from, December, 22, 2022)

For scientists and lawyers-practical workers.

☒ Luhansk State University of Internal Affairs named after E. Didorenko, St. of the National Guard, 3, Ivano-Frankivsk, Ivano-Frankivsk region, Ukraine, 76005

☎ +38 068 1553835

© Luhansk State University of Internal
Affairs named after E. Didorenko, 2022

ВІТАЛЬНЕ СЛОВО

Шановні науковці!

Від імені редколегії наукового журналу «Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка» маю високу честь звернутися до всіх, хто співпрацював і продовжує роботу з нашим виданням.

У тривожний час глобальних і локальних викликів «Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка» видає свій 100-й випуск. Це знакова подія для нашого вишу, оскільки з моменту першого виходу журналу (1997 р.) і до грудня 2022 р. минуло 25 років, а університет уже чотири рази переміщався через воєнні події: у 2014 році з Луганська доля закинула нас спочатку на північ (м. Суми) та південь України (м. Миколаїв), потім у 2016 році повернула до рідної Луганщини (м. Сєвєродонецьк), а вже 2022 року – спочатку до м. Дніпро, а потім аж на захід України (м. Івано-Франківськ).

Попри всі складнощі, «Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка» продовжує свою роботу навіть у непростих умовах. Журнал входить до переліку наукових фахових видань України (категорія «Б»), бере участь у фахових конкурсах МВС, намагається підвищити свій рівень, постійно вдосконалюючись.

За чверть століття журнал пройшов складний, але гідний шлях. Науково-педагогічний колектив університету завжди вирізнявся згуртованістю, дбайливим ставленням до традицій і прагненням до пошуку нових шляхів та векторів розвитку, а також нестримним бажанням рухатись уперед до амбітних цілей.

Ми пишаємось своєю історією. Науковий журнал носить ім'я Едуарда Олександровича Дідоренка – справжнього патріота, почесного громадянина Луганська, заслуженого юриста України, члена-кореспондента Академії правових наук України, професора, генерала-полковника міліції та засновника її першого ректора Луганського державного університету внутрішніх справ.

Глибоко переконаний, що жодна криза не стане на заваді ні особистому розвитку, ні інтелектуальному та духовному поступу наукової спільноти. Упевнений, що наш журнал гідно здолає всі перешкоди, пройде крізь грізні виклики сьогодення, набуде досвіду, збагатиться вірними друзями та партнерами, а його нова історія буде проходити під гаслом бурхливого піднесення.

Щиро й сердечно вітаю всіх дотичних до видання, бажаю наукового зростання й процвітання на благо Української держави, а також національної і світової науки!

Головний редактор журналу,
ректор Луганського державного університету
внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка,
доктор юридичних наук, професор
Віталій КОМАРНИЦЬКИЙ

ЗМІСТ

ДО УВАГИ АВТОРІВ.....	10
-----------------------	----

Розділ I. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Комарницький В. М., Литвинов О. М. До методології правознавчого дослідження російської агресії як цивілізаційного конфлікту.....	14
Павшук К. О., Передерій А. С. Конституційно-правове регулювання мовних відносин в Україні: історія та сучасність.....	25
Середюк В. Ю. Загальна характеристика базових принципів тлумачення норм права.....	37
Янчук Н. Д. Плюралізм розуміння юридичної природи освітнього права.....	46

Розділ II. ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА

Вознюк А. А., Жук І. В. Порушення законів і звичаїв війни: безпосередні об'єкти, предмети та потерпілі від злочину. Загальні положення «jus in bello».....	57
Денисов С. Ф., Тимчук О. Л. Концепція аномії в кримінології: теоретичні та прикладні аспекти.....	74
Жовтенко І. М., Богініч І. О. Історія становлення та розвитку негласного отримання інформації з поштових відправлень.....	85
Зайцев О. В., Бодейко В. А. Щодо встановлення суб'єктивних ознак колабораційної діяльності (узагальнення матеріалів судової практики).....	101
Карчевський М. В. Обчислювальне кримінологічне аргументування: поняття, можливості та перспективи використання.....	113
Костюк Н. П., Бахновська І. П. Порівняльна характеристика правового статусу комбатантів та найманців.....	126
Матолич В. В. Проблеми удосконалення кримінального процесуального законодавства про свідочий імунітет.....	136
Навроцька В. В. Процесуальні перепони застосування примусового заходу медичного характеру щодо обмежено осудного.....	148

Розділ III. ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛЬНОГО, ТРУДОВОГО, ЕКОЛОГІЧНОГО ТА ГОСПОДАРСЬКОГО ПРАВА

Канюка І. М., Солоненко І. І. Ризик-менеджмент як чинник забезпечення успішності випробувальних лабораторій.....	163
---	-----

Коваль Б. В. Суб'єкт корупційних правопорушень у сфері охорони здоров'я.....	175
Самбор М. А. Недотримання процесуальної форми адміністративно-деліктного провадження та порушення гарантій прав і свобод людини: шляхи усунення порушень та прогалин законодавства.....	186

Розділ IV. ПРОБЛЕМИ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ ТА ПРАВООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ

Бондар В. С. Визначення спеціальної призначеності окремих моделей військової вогнепальної зброї.....	207
Коваленко А. В. Поняття та види електронних (цифрових) слідів криміналістичного правопорушення.....	226
Коваленко В. В. Типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування грабежів, вчинених неповнолітніми.....	236
Чаплинський К. О. Проблемні питання взаємодії слідчих та оперативних підрозділів Національної поліції України під час розслідування кримінальних правопорушень.....	247

CONTENTS

TO THE ATTENTION OF AUTHORS.....	10
----------------------------------	----

Section I. GENERAL THEORETICAL PROBLEMS OF STATE AND LAW

Komarnytskyi V., Lytvynov O. To the methodology of the legal study of russian aggression as a clash of civilizations.....	14
Pavshuk K., Perederii A. The constitutional and legal regulation of language relations in Ukraine: history and present.....	25
Seredyuk V. General characteristics of basic principles of legal norms interpretation.....	37
Yanchuk N. Pluralism understanding the legal nature of educational law.....	46

Section II. PROBLEMS OF THEORY AND PRACTICE OF LEGISLATION

Vozniuk A., Zhuk I. Violations of the laws and customs of war: direct objects, subjects and victims of the crime. General provisions «jus in bello».....	57
Denysov S., Tymchuk O. The concept of anomy in criminology: theoretical and applied aspects.....	74
Zhovtenko I., Boginich I. The history of the formation and development of covert information obtaining from postal items.....	85
Zaytsev O., Bodeyko V. Regarding the establishment of subjective signs of collaborative activity (summary of judicial practice materials).....	101
Karchevsky M. Computational criminology reasoning: concepts, possibilities and perspectives of use.....	113
Kostiuk N., Bakhnovska I. Comparative characteristics of the legal status of combatants and mercenaries.....	126
Matolych V. Problems of criminal procedural legislation on witness immunity improving.....	136
Navrotska V. Procedural barriers to application of compulsory medical nature as to the limited liability.....	148

Section III. PROBLEMS OF CIVIL, LABOR, ECOLOGICAL AND ECONOMIC LAW

Kaniuka I., Solonenko I. Risk-management as a factor of testing laboratories successful performance.....	163
---	-----

Koval B. The subject of corruption offenses in the field of health protection.....	175
Sambor M. Law enforcement practice as a discussion of non-observance of the procedural form of administrative-delicit proceedings and violation of the guarantee of human rights and freedoms.....	186

Section IV. PROBLEMS OF CONTROLLING CRIME AND LAW ENFORCEMENT ACTIVITY

Bondar V. Determination of the special purpose of individual models of military firearms.....	207
Kovalenko A. Concept and essence of electronic (digital) traces of criminal offenses.....	226
Kovalenko V. Typical situations of the initial stage of investigation of robbers committed by minors.....	236
Chaplynskiy K. Problematic issues of the interaction of investigative and operational units of the National Police of Ukraine during the investigation of criminal offenses.....	247

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

ПОРЯДОК ОФОРМЛЕННЯ ТА ПОДАННЯ МАТЕРІАЛІВ ДЛЯ ОПУБЛІКУВАННЯ У «ВІСНИКУ ЛУТАНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ВНУТРІШНІХ СПРАВ ІМЕНІ Е. О. ДІДОРЕНКА»

ЗАГАЛЬНІ ВИМОГИ

До публікації в науковому журналі приймаються статті фахівців – науковців, науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти, аспірантів та докторантів, працівників юридичної та правоохоронної галузей тощо, що раніше не були опубліковані (розміщені) в друкованих (електронних) виданнях та оформлені відповідно до цих вимог.

До рукопису додається **інформаційна довідка про автора (ів)**, що має містити таке: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду (у повному обсязі), поштову адресу, контактний телефон, адресу електронної пошти, ORCID-ідентифікатор автора (ів), місто і країну; розділ наукового журналу, до якого доцільно включити статтю. Якщо автор не зареєстрований в ORCID, треба створити обліковий запис за посиланням [https:// orcid.org/](https://orcid.org/). Ця інформація надається українською та англійською мовами. (**Увага!** Прізвище та ім'я англійською слід зазначити відповідно до закордонного паспорта або ж іншого документа, що засвідчує особу).

Рукопис статті та інформаційна довідка надсилаються на адресу електронної пошти редакції (vonr.lduvs@gmail.com).

Якщо автор не має наукового ступеню, додатково надається рецензія (або її відсканована копія), підписана фахівцем у відповідній галузі знань, який має науковий ступінь та (або) вчене звання).

Статті приймаються до кожного 10 числа останнього місяця декади (терміну виходу чергового номера журналу), а саме: до 10 березня поточного року, до 10 червня, до 10 вересня і до 10 грудня відповідно.

Вимоги до оформлення тексту наукових статей:

Статті приймаються **українською або англійською мовами** обсягом від **12 до 17 сторінок** (редактор – Word for Windows, формат А 4, шрифт Times New Roman, кегль – 14, інтервал – 1,5; поля навколо тексту – 2 см з усіх боків). При форматуванні не слід використовувати переноси та додаткові пробіли.

Зображення, які подано в статті, слід вислати окремими файлами формату *.jpg або *.png, роздільна здатність не менше 600 dpi. Кольорову гаму привести до чорно-білого або подати в градаціях сірого.

Стаття повинна мати такі **структурні елементи**:

- у першому рядку (ліворуч) - УДК статті;

- у другому рядку (ліворуч) –**прізвище та ініціали автора(ів)**;

- третій, четвертий та за необхідності п'ятий рядки (ліворуч) - **науковий ступінь, учене звання, членство в НАН, НАПрНУ** (за наявності), **посада та місце роботи** автора(ів), **адреса електронної пошти** автора(ів), **ORCID-** ідентифікатор автора(ів); місто та країна.

- нижче, через один інтервал, напівжирним шрифтом, з вирівнюванням по центру- **назва статті**, яка повинна стисло інформувати про її зміст, містити не більше 12 слів. Назва має бути цікавою для вітчизняної та міжнародної аудиторії;

- нижче, через один інтервал, - **анотація українською мовою** (не менше ніж 1800 друкованих знаків) та ключові слова (6-8 слів чи словосполучень).

Нижче, через один інтервал, розміщується **текст статті**, який повинен мати таку **структуру**:

Постановка проблеми. Наводиться актуальність й обґрунтовується доцільність проведеного наукового дослідження в загальному вигляді та її взаємозв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Має містити коротку оцінку сучасного стану досліджуваної проблеми на світовому рівні, аналіз сучасних наукових публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття.

Формулювання цілей. Мета (завдання) статті повинна випливати з огляду раніше виконаних досліджень; бути сформульована конкретно, відповідати змісту й назві статті, містити виділення невирішених частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття.

Виклад основного матеріалу. Має містити обґрунтування та виклад отриманих результатів.

Висновки. Наводяться основні результати проведеного дослідження та висловлюються пропозиції щодо перспектив подальших розробок.

Текст статті має бути ретельно вичитаним, без орфографічних, пунктуаційних та стилістичних помилок. Стаття може містити оптимальну кількість графічного матеріалу для подібного типу досліджень. Посилання на використані джерела здійснюється у квадратних дужках із зазначенням номера джерела та конкретних сторінок (наприклад, [1, с. 25]), а назви джерел наводяться в кінці статті в порядку згадування в тексті.

Використані джерела. Бібліографічні посилання використаної літератури слід оформлювати згідно зі стандартом «ДСТУ 8302:2015. Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання». Кількість використаних джерел має бути не менше ніж 12.

References. Список використаних джерел має бути також оформлений відповідно до стандарту APA (American Psychological Association) <https://apastyle.apa.org/>. Оформлення References слід виконувати з урахуванням ДСТУ 8302:2015 та наказу МОН № 40 від 12.01.2017 р. за стандартом APA. Офіційну транслітерацію українського алфавіту латиницею затверджено Постановою КМ Ук-

раїни від 27.01.2010 № 55 «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» <https://zakon.rada.gov.ua>. Транслітерувати український кириличний алфавіт латиницею можна безоплатно на сайті <https://slovnnyk.ua/translit.php>, а російський – на сайті <https://translit.ru/>. Для транслітерації кирилиці з української мови латиницею слід обрати стандарт паспортний (КМУ 2010).

Після **references** подаються **анотація англійською мовою** (не менше ніж 1800 друкованих знаків) і ключові слова (6-8 слів чи словосполучень)). Перед аотацією англійською мовою зазначається прізвище та ініціали, науковий ступінь, учене звання та місце роботи автора(ів), місто та країна (відповідною мовою).

Кожна стаття англійською мовою супроводжується аотацією українською мовою обсягом не менше ніж 1800 знаків та ключовими словами (6- 8 слів чи словосполучень).

Анотація українською та англійською мовами має бути структурована за логікою опису матеріалу в статті й містити виокремлення недосліджених аспектів порушеної проблематики; методологічний інструментарій, теоретичний базис; основні результати дослідження; рекомендації, перспективи подальших наукових розвідок.

Анотація не має містити посилань і скорочень, а також дублювати текст статті.

Ми працюємо на таких засадах:

- редакційна колегія не завжди поділяє думку авторів статей. Відповідальність за їх якість, а також відсутність відомостей, що становлять державну таємницю та службову інформацію, несуть особисто автори;
- редакція має право робити скорочення, редакційні зміни; а також відхилити статті, якщо вони не відповідають зазначеним вище вимогам;
 - кожна з отриманих статей проходить обов'язкове рецензування, яке є анонімним як для рецензента, так і для автора (про результати «сліпого» рецензування повідомлять автора(ів) електронною поштою). За умови незгоди автора(ів) з висновками анонімного рецензування статті, редакція може повернути її без можливості наступного друку у «Віснику ЛДУВС імені Е. О. Дідоренка»;
 - оцінку актуальності поданих статей і формування змісту «Вісника Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка» проводить редакційна колегія;
 - подаючи рукопис до редакції, автор цим самим підтверджує бажання розмістити статтю у «Віснику Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка»; погоджується з усіма висунутими редакційною колегією вимогами щодо змісту, обсягу, оформлення й порядку подання матеріалів, а також надає згоду на використання наданих персональних даних для підготовки статті до друку, розміщення її в науковому журналі й мережі Інтернет, розповсюдження, а також інші дії, потрібні для функціонування видання;
 - при недотриманні перелічених вимог підготовки рукопису редакція залишає за собою право не розглядати його;

- опубліковані статті розміщуються у вільному електронному доступі в мережі Інтернет;
- матеріали публікуються на безоплатній основі.

Підстави для відмови в розгляді статті:

- ✓ відсутність або неповнота будь-якої складової метаданих (українською, російською або англійською мовами);
- ✓ відсутність контактної інформації;
- ✓ відсутність рецензії (рекомендації, відгуку) наукового керівника, засвідчені підписом та печаткою (тільки для авторів, які не мають наукового ступеню);
- ✓ відсутність ORCID;
- ✓ відсутність УДК;
- ✓ відсутність однієї зі складових статті (структорного елементу).
- ✓ відсутність списку використаних джерел (у тому числі **Референсу** латиницею);
- ✓ недостатній обсяг статті (менше 12 сторінок БЕЗ МЕТАДАНИХ);
- ✓ недостатній обсяг анотації (менше 1 800 знаків українською та англійською мовами);
- ✓ недостатній обсяг списку використаних джерел (менше 12 найменувань);
- ✓ порушення правил цитування;
- ✓ у разі недоопрацювання автором(ами) статті за рекомендаціями анонімного рецензування.

Телефон для довідок: +38 068 1553835

Редакційна колегія

Розділ І. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

DOI: 10.33766/2524-0323.100.14-25

УДК: 340.132/343.6+130.2+37.032

*Комарницький В. М., доктор юридичних наук, професор,
ректор Луганського державного університету внутрішніх справ
імені Е. О. Дідоренка (м. Івано-Франківськ, Україна)*

e-mail: mail@lduvs.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1510-2395>

*Литвинов О. М., доктор юридичних наук, кандидат філософських наук,
доцент, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін*

*Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка
(м. Івано-Франківськ, Україна)*

e-mail: llittvnn@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2257-2224>

ДО МЕТОДОЛОГІЇ ПРАВознавчого ДОСЛІДЖЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ ЯК ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО КОНФЛІКТУ

*Бо москалі – лихі люди,
роблять лихо з вами.
Тарас ШЕВЧЕНКО*

Черговий напад московських урядовців та їхніх підневільних підлеглих на українські землі вимагають розуміння не тільки поточних питань політичного взаємодіяння, а й осмислення світоглядних засад взаємодії суспільств та етносів, які історично сформувалися в доволі відмінних умовах. Тому пропонуємо варіант саме методологічного підходу до з'ясування меж взаємопорозуміння, котре спирається на культурно-цивілізаційні підмурки, що не є переобтяженими загальним імперським історичним досвідом нерівноправ'я за національною ознакою. Частина правової свідомості в історичній свідомості представників цивілізацій різного рівня культурного розвитку стає визначальною для майбутнього, де культурна, тобто суто людська складова в структурі особистості, приймається через ідею прав людини. Інший світ, світ «людей минулого» («російський світ»), що є в координатах сучасності фактично злочинним, демонструє свої тваринні основи через звирячі форми агресивності. Погодження з цим, а тим більше підтримка такої світоглядної позиції частиною населення України є рудиментом радянських та імперських часів цілеспрямованого й безальтернативно інтенсивного політико-правового втілення культурного примітивізму східних деспотій. Тому питання методології осмислення сучасних подій видаються визначальними, оскільки всі інші стають похідними.

Ключові слова: методологія, права людини, правова свідомість, історична свідомість, культурологічний підхід, антропологічний підхід, культура, «люди минулого», агресія.

Постановка проблеми. Процес інтенсивного переосмислення багатьох світоглядних настанов у вітчизняному соціумі вимагає не тільки спирання мислення на факти як очевидності, що може задовольнити переважно невибагливий погляд на рівні буденної свідомості, яку влаштовує ілюстративна конкретизація та образні наративи, а й на їх підґрунті. Останнє є вже прямою апеляцією до способів узагальнення досвіду й знання, які є більш адекватними, а значить, і дієвими у відношенні до відповідних об'єктів. Іншими словами, питання методології, що і формує світогляд будь-якої особи, є таким собі інструментом, усвідомлення якого не залежить від самої особи в сенсі їх необхідності та (само-)розуміння цієї необхідності (це якщо ставити проблему в найширшому вигляді).

Далі постановка проблеми потребує прояснення у вигляді її специфікації по відношенню до відомого або такого, що вважається відомим (тобто очевидним або зрозумілим). Мова йде про інтерпретацію, яка, утім, також є результатом насамперед методологічних зусиль: і міркувань, і наступних дій. Світоглядний рівень вимагає інтерпретацій, що мають відповідати тому способу мислення, що формується цілою низкою чинників. Серед них звернемо увагу насамперед на те, що формулюється зазвичай як історична свідомість. Коли йдеться про населення росії, то ми можемо констатувати той величезний тиск радянського минулого та попередніх часів (і те, й інше надзвичайно міфологізовано, тобто примітивізовано), що дозволяє визначити цей тип соціальності як доволі специфічне суспільне об'єднання «людей минулого», включаючи й зануреність такої історичної свідомості в образи і частково поняття віддалених (іноді дуже віддалених) від нас часів. Віддалених і хронологічно, й аксіологічно. Тоді носії цих світоглядних орієнтирів відновлюють відповідні ціннісні орієнтації, що в конкретному випадку (агресії) демонструють настільки тонкий «культурний шар» їх свідомості, включаючи правову та історичну її складові, що він не може сховати дикунських, а часто й просто тваринних підмурків тих дій, що їх споглядає сьогодні весь світ на теренах нашої Батьківщини.

Утім, як і в попередніх роботах авторів цього тексту, де аналізувалися підстави кримінальної відповідальності за пропаганду комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів [1] і наголошувалося на фашистському підґрунті сучасного російського варіанту неонацизму [2], у статті фактично вказано на те, що більш важливою проблемою є домінування такої свідомості не тільки в наших відвертих ворогів, а й у доволі значної кількості населення України, що складає величезну небезпеку як державності України, так і самому існуванню українців. Ця позиція заперечує наше право існування як політичної нації. Тут відразу нагадаємо про перше в історії формулювання ідеї невідчужуваних прав людини, надане світові Бенедиктом Спінозою: і перше з цих прав – це «право на існування та діяльність» [3, с. 283-347]. Так ми опиняємось у правовій площині в найдраматичнішому варіанті екзистенціального виміру. Шекспірівське онтологічно-екзистенційне запитання Гамлета

«Бути чи не бути?» – це про нас сьогодні. І навіть найвідоміші приклади масового колабораціонізму, як то в Австрії 1938 року чи то Франції 1940 року, не можуть навіть наблизитися тут у своєму саме екзистенційному драматизмі (тобто як питання життя і смерті), оскільки належність наша до світу культури («цивілізованого світу», «вільного світу») є поки дуже непрямую, на відміну від названих країн, де в середині ХХ століття були сталі і вельми розвинені правові системи, не говорячи вже про загальний рівень освіти і культури. Тому «п'ята колони» людей у нашій країні, які мислять категоріями минулого, причому минулого жорстокого – радянсько-тоталітарного та імперсько-деспотичного – є прямою загрозою тим правам людини, які згаданий Б. Спіноза, а потім й інші найвидатніші мислителі людства, сформулювали ще в XVII і XVIII століттях. Тобто загрозою життю вільної людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відповідно до заявленої теми, можна сказати наступне. Перше – це питання війни і миру. Вони були предметом наукового інтересу й авторів цих рядків [4], а в різних сферах наукового знання, включаючи правознавство (починаючи з Г. Гроція), література є безмежною. Друге – це зазначене питання історичної свідомості, яке має також багато варіантів висвітлення, але формулювання теми цієї розвідки конкретизує його в категоріях методів феноменологічного та культурологічного насамперед. У найбільш відомих з цих варіантів, починаючи з І. Канта й Г. Гегеля, ми переконуємося в надзвичайності свободи як імперативу людського розвитку, а в ХХ столітті маємо дотичні до права дослідження Е. Гуссерля та послідовників, включаючи його сина, Г. Гуссерля, який був філософом права, а також культурологів О. Шпенглера, Й. Гьойзінгу та багатьох тих, кого надихала їхня наукова творчість. Маємо й цілий світоглядний напрямок – антиутопії та, згодом, антитоталітарну філософську, правову та політологічну літературу. Вітчизняні мислителі також не стояли осторонь, маємо і борців зі злочинним комуністичним режимом, і неординарних учених, які в умовах обмежень усіх видів і типів намагалися зберегти позиції людської гідності та залишки світової і національної гуманістичної культури. Ці ідеї відбивалися не в московських підручниках з «теорії держави і права», а у творах Л. Лук'яненка та В. Чорновола, вітчизняній філософській антропології та філософії культури у В. Лисового, М. Поповича й інших, хто і відстоював ті права людини, про які починав говорити Б. Спіноза, – у раціональній філософії, а ще раніше – засновники християнства у варіанті екзистенційної мудрості в доведенні переваги людського над тваринним.

Утім шалений спротив «людей минулого» (сьогодні можна їх назвати як «радянські люди», які конкретизувалися логічно-організаційно в понятті «російський світ») у їхній декларованій орієнтації на дикунський по суті принцип права сили, що втілювався в чергову російсько-українську війну (і це є третє), надає не тільки нових світоглядних перспектив у розумінні сучасних проблем, і саме у визначеному і в цьому тексті напрямку, як то в І. Рущенка [5], а й неможливо актуалізує питання історичної свідомості як предмета дослідження в за-

значеному ракурсі методологічного висвітлення, зокрема засад явища, визначеного в нашому законодавстві як «колабораціонізм» [6]. І тут лише констатація відповідності/невідповідності певних дій, визначених (не завжди в традиції європейській, і не завжди вдало) у чинних документах, виглядає явно недостатньою і потребує більш адекватного самому життю, тобто більш складного, а значить, методологічно точного розгляду (зокрема, є деякі питання, що стосуються освітянської діяльності, особливо в ст. 111-1 КК України [7] тощо). Є сподівання, що запропонований підхід надасть дещо більше можливостей у науковому коментуванні чинного законодавства, а також і в законотворчій, управлінській та освітній діяльності, включаючи й деокуповані території.

Формулювання цілей. Мета статті полягає у визначенні культурно-історичних засад тієї форми правосвідомості, які сьогодні демонструє російський агресор і яка при цьому не зустрічає осуду в певній кількості громадян України, незважаючи на відверту її орієнтацію на примітивну жорстку силу. Особливе значення категорії «культура», яку пропонуємо розуміти як засадничу в процесі розуміння та інтерпретації причин і подій російсько-української війни, полягає в метакатегоріальному статусі зазначеної категорії, що в правничій сфері надає додаткові можливості синтезуючого спрямування для більш методологічно адекватних (наближених до реального стану речей) висновків.

Виклад основного матеріалу. Надзвичайні події 2022-го року вимагають переосмислення ситуації сьогодення, і не тільки з року 2014-го, а й узагалі з приводу взаємовідносин тих типів соціальності, що склалися в межах взаємодії українського та російського етносів (і спільнот у цілому). Стрижневу проблему було сформульовано і дещо схематично висвітлено в згаданих вище статтях, де автори наголошували саме на науковій – правознавчій – складовій її постановки. Проте головним загальним питанням слід вважати звернення до проблем методологічного рангу й характеру, що значною мірою й обумовило філософсько-правовий ракурс міркувань у межах виокремленого кола завдань цих досліджень. Звісно, зважаючи на надвисоке екзистенційне напруження в наявній ситуації, завдання слід додавати й уточнювати, що вимагає також світоглядний контекст і спрямованість розвитку вітчизняного правознавства. Тому деякі тези цього тексту будуть іноді повторюватися разом із розвитком аргументації на їх підтримку чи то неоднозначність при обговорюванні. А «лінія методологічна», як на переконання авторів цих рядків, має бути присутньою постійно, оскільки на ній пропонується розуміти як глибинні підмурки процесів, що відбуваються, так і підстави прийняття рішень, які значною мірою обумовлюють перебіг подій, котрі й складають поточні процеси.

Спробуємо висловити останню думку більш конкретно. Переосмислення і функціональне переведення питань взаємодії та способів обміну своїми уявленнями про світ із площини та, відповідно, методології соціологічної в площину і методологію антропологічного гатунку зробило значну частину світу людей більш гуманітарно спрямованою (у найширшому значенні поняття гуманітарного). Найбільш впливовими та виразними інструментально вигляда-

ють досягнення у сферах моральній (морально-етичній) та правовій (політико-правовій). Впливовість та інструментальна виразність може бути інтерпретована як підстава чи то сукупність підстав, зовнішній прояв яких втілюється, зокрема, в ідеях невід'ємних прав людини та правової (правової і соціальної) держави. Утім глибинними підмурками є не настільки зовнішньо формалізовані (слід додати, і доволі широко визнані) ідеї та відповідні ознаки. Підвалинами їх визнання / невизнання (сприйняття / несприйняття, прийняття / неприйняття) є вельми складні та синтезовані часто в невідомий і незрозумілий спосіб ідеї, переконання та уявлення, що формують зазначені способи взаємодії та взаємообміну. Звідси такого великого практичного значення набула філософія комунікативна з акцентуванням раціональної складової, феноменологія зі строкатими розгалуженнями, включаючи екзистенційну філософію права, а також структуралізм з його лінгвістичним стрижнем та, висловлюючись метафорично, обов'язковим культурологічним забарвленням і розумінням величезного логічно-конструктивного значення мови. «Антропос» намагається не тільки зрозуміти себе, а й знайти шляхи усвідомлення своєї особливості за межами суто біологічного втілення як тілесності та відповідних потреб, що вкорінені в ній. Останнє й дозволяє наполягати на необхідності звернення за ці межі, тобто до сфери того, що в історії думки отримало назву – визначення – як «культура», де свідомість (духовна складова людини) має провідне значення.

У зазначеному в назві цього тексту ракурсі є сенс нагадати про різний зміст понять «освіта» і «професійна підготовка» (у різному ж ступені відповідності), якщо йдеться про звернення до читача, якому має бути зрозумілою і прийнятною постановка питання про значущість і навіть визначальність питань методологічного рівня. Також слід враховувати, і також змістовно, неймовірний ступінь впливу штучно створеної та ідеологічно спрямованої міфології (радянсько-російської), де елементи недостовірності переважають фактичність, інтерпретовану в будь-який спосіб. Оскільки йдеться переважно про способи володарювання, включаючи й організаційну та регулюючу її складові, то в погляді на соціальність виокремлюємо правовий (політико-правовий) стрижень, звідси і його значення. Конкретизації цього потребує недостовірність того, що вважається знаннями, але може бути сумнівною впевненість у їх якості або справжності. Історія України, особливо в питанні взаємодії з сусідньою людністю, що складає (у їхньому ж тлумаченні) російський етнос, конче потребує, так би мовити, «незамиленого» погляду, що ще додає значущості в постановці визначеного питання.

Проте історичні розвідки та висновки багатьох вітчизняних мислителів, у тому числі вельми неординарних, мають бути сприйнятими або несприйнятими, утім, у будь-якому випадку в модусі апеляції до подій сьогодення не можуть бути ігнорованими. До сюжетів і виокремлених проблем, розглянутих у попередніх згаданих статтях, слід додати, як удається, слухну думку видатного українознавця Юрія Шевельова про «три страшні вороги українського

відродження», які «живуть і сьогодні» [8, с. 17] і які називають ще і як «три смертні гріхи (а також біди) України». Це «москва» або «росія», «комплекс Кочубеївщини» або «кочубеївщина» та «український провінціалізм» або просто «провінціалізм» [9, с. 5-7]. Усі ці три позиції для осмислення історії, включаючи й сьогодні, мають величезне культурологічне забарвлення в питанні методологічного підходу до питань правового змісту та державницької формалізації. На превеликий жаль, вони також залишаються надзвичайно актуальними і навіть набули деяких нових, гостріших форм.

Ю. Шевельов надає більш методологічно насичене пояснення процесів інтенсивної московсько- (потім петербурзько-) руської комунікації (сьогодні більш впливовим є визначення в термінах «російсько-української») після відомих (як з'ясувалося, тут ще треба ставити знак запитання: чи всіх відомих?) подій у Переяславі на початку 1654 року, ніж, скажімо, Іван Огієнко, інший видатний історик [10]. В останнього надзвичайно насичений фактично матеріал надає безліч дуже цікавих прикладів впливу Русі, тобто київсько-волинських, а ще й галицьких теренів, на розвиток, насамперед культурний, представників північно-східних земель, населення яких було зорганізовано за зразком Золотої Орди – великої держави азійсько-деспотичного типу, і яке, наприклад, звільнилося від васальної залежності від Кримського ханства лише через пів століття після Переяслава. У Шевельова подано інтерпретацію українського культурного наступу на росію та поразку в цьому процесі з причин військової та політичної (знов-так, жорсткої силової) переваги обраного Б. Хмельницьким та його колом центру тяжіння. «Віра» (церковно-релігійна орієнтація), де культурна перевага Києва була вельми значною, не перемогла «силу» (військову та в цілому політично-владну), що виявилася більш вагомюю. На додачу, неоднорідність та, відповідно, неоднотайність тощо самого цього керівного кола, де більшість кінцею кінцем підкорилася й силі, й іншим якостям створена, що цю силу супроводжували, втілювалася саме в ту «кочубеївщину», якщо за Шевельовим, або в «шукаючих дворянства», якщо за іншим відомим істориком України Д. Дорошенком [11, с. 269-271].

Оцінка себе як меншовартісних у культурному сенсі і була результатом підкорення названій силі¹. Як це відбувалося конкретно-історично та втілювалося – свідчень і наукового опису доволі багато, як в Україні, так і в росії. Маємо цілу низку документів, у тому числі відомих і кожному школяреві (на кшталт Емського указу тощо), а також і багато маловідомого або навіть невідомого в

¹ Схожість цього процесу на попередній процес «ополячування» чи то «окатоличування» української еліти (старшини українських земель) може розумітися і як аналогічні, утім, саме культурна насиченість та спрямованість дозволяє вважати правомірною думку про різну якість цих процесів, включаючи й суто правову складову. Як мінімум, слід враховувати спрямованість й інтенсивність культуротворчого напруження, а головне тут – у визначенні акторів, тобто активних діячів культури, включаючи й сферу права та, що було особливо актуально, державотворення, включаючи й функціональні складові. Останнє значною мірою збіглося або навіть було вираженням права – від «праворозуміння» до «правосуддя» (перше – як «підкорення», друге – як «судочинство»).

організації, контролю та регулюванні імперією життя на «малоросійських землях», що формувало й відповідний комплекс меншовартості¹.

Окремо це стосується й мови, оскільки вона є носієм культурних засад буття будь-якого народу, тому «язик» колонізаторів, а фактично постійно ментально підкорених владі, так інтенсивно впроваджувався, витискаючи мову вільних людей, доводячи ефективність культурного інструментарію політичного тиску, що потім оформлювалося і в сфері законодавства: закріпачення, якщо про XVIII століття, колективізація, якщо про століття ХХ тощо. І до Катерини та її послідовників, і до Сталіна завжди приставали свої Безбородьки та Скрипники, що закінчувалося ліквідацією чи то дії Литовських статутів (Микола І), чи то також юридично оформлених прагнень свободи, що були здобутками півстолітнього періоду після так званих «буржуазних реформ» (Ленін)², після нищівних поразок російської імперії у Кримській, а потім японській війнах. Можна згадати ще й війну афганську, що також мала величезні наслідки в упорядкуванні правового буття: знищення величезної московської імперії, відновлення якої знову зажадали представники найбільш впливових її уламків, що залишилися. І купа сучасних безбородьків та скрипників, кочубеїв та щербичьких, хоча й значно зменшилася, але залишається надто впливовою на наших теренах.

Щоб ще докладніше пояснити ступінь зазначеної загрози, наведемо приклад й іншого напрямку спротиву «людей минулого» сучасним правовим ідеям, зокрема ідеї прав людини. Питання внутрішньої загрози є не просто принциповим, а й таким, що має на сьогодні вже доволі потужне обґрунтування. Мова йде, зокрема, про такий аспект кримінальної, по суті, діяльності більш примітивних у культурному розвитку спільнот: ефективне злочинне використання досягнень західної культури («вільного світу») у сфері сучасних технологій, що базуються на засадах мережовості терористичними угрупованнями, на кшталт ієрархічно вибудованих джихадистських угруповань, чи то таких же примітивованих урядів, на кшталт російського³. Про це, зокрема, йдеться у фундаментальному дослідженні взаємодії мережових та ієрархічних систем взаємозв'язку, здійсненим нещодавно найвідомішим і найвпливовішим у сучасному світі істориком Н. Фергюсоном, де він резюмує величезний масив інформації так: «Російські хакери і тролі становлять таку саму небезпеку для американської демократії, яку колись єзуїти – англійській Реформації: це внутрішня загроза, спонсорована ззовні» [12, с. 448].

¹ Нагадаємо, що історично (науково-історично) визначення «Мала росія», а точніше, «Мала Русь» означає не «менша» або «другорядна», а «центральна» або «справжня» Русь (як то у світовій історіографії «Мала Греція», «Мала Франція» тощо).

² Нагадаємо також, що поняття «буржуазне» є синонімом поняття «юридичного» в історичному процесі поширення ідеї прав людини, зокрема ідеї свободи в західному ареалі культури.

³ Не слід плутати з так званим «промисловим шпигунством», оскільки йдеться про різні рівні організації такої діяльності, тобто, питання державної політики і питання конкурентної боротьби окремих промислових об'єднань, це в саме політичному та ідеологічному сенсах, що логічно також існує в різних площинах, найпростіше пояснюється як загальне і часткове.

У цілому методологічно це характеризується як таке, що на антропологічному рівні всі сфери буття такої спільноти не тільки спираються на цей ще тваринний по суті принцип розуміння права, тобто здатності нав'язувати свою волю іншим (ієрархія, побудована на силі влади), як права сили (навіть використовуючи їхні ж досягнення), а й підкоряються також тільки їй і зовні, тобто іншій силі. Останнє антропологічно показує підкореність природним (у сенсі тваринним) принципам розуміння взаємодії людей, що на сьогодні є однозначно злочинною, оскільки виведена культурою людства за свої межі. У цілому культурологічно це демонструє перевагу розуміння права як втілення принципів Розуму (єдності інтелектуального та морального – за європейською традицією), що насамперед сконцентровано в концепті прав людини, а не тільки в конкретних технологіях. Можна додати також і аспект педагогічний, а в цілому світоглядний: демонстрація переваги освіти над суто професійною підготовкою, оскільки перша формує громадянина як вільну людину-особистість, а друга – людину індиферентну, у кращому випадку, й агресивну, у випадку гіршому, бо від тваринної сутності некультурної (тобто непокращеної) людини природа не дозволить дітися ніколи, як це показав ще Арістотель. Це ще один аргумент на користь необхідності саме культурологічних підстав підходу до розуміння людини (або, що є тим самим, переваги методу культурологічного в порівнянні з антропологічним). У правовому сенсі це, своєю чергою, концентрується в ідеї невідчужуваних прав людини. Тому правова свідомість є в такому аспекті частиною свідомості історичної, знаходячись у певній від неї залежності як ступеню освіти. У сенсі світоглядно-педагогічному це показує перевагу та, відповідно, людську (гуманістичну) перспективність освіти над суто професійною підготовкою, оскільки тільки в першому випадку йдеться про креативність морально обґрунтовану, спрямовану на саму (причому, кожну) людину, що поєднує увесь комплекс ідей прав людини з контекстом її культурного розвитку, тобто людства.

Так само пропонується розуміти й доволі розповсюджене визначення цієї війни як цивілізаційного конфлікту, що навіть поглиблює надвідому концепцію С. Гантінгтона [13, с. 165-168], оскільки він про нього (цей конфлікт) написав декілька десятиліть тому, але для України проводив «лінію зіткнення» по межі між світом католицьким і світом православним. Як бачимо, до таких культурологічних інтерпретацій цивілізації, напевно, слід додавати й інші складові, насамперед правові або політико-правові. Тобто, аксіологічні засади видаються більш глибокими, а релігія, як засіб світоглядного зв'язку екзистенційного рівня, має унормувально-регулятивний вплив як у межах покращених способів людського буття (що дозволяє синтезувати культурологічний метод як пояснювальний принцип), так і значною мірою за його межами (антропологічний метод як пояснювальний принцип). Тваринницьке дикунство окупантів, як втілення ціннісних орієнтирів середньовіччя в догматах пануючої ортодоксальної версії християнства, відверто демонструють несприйняття культурно більш розвиненої його версії з апеляцією до раціональних начал (Розуму), що є втіленим

насамперед у суто людській – як культурній – ідеї прав людини. Тобто зазначена «лінія зіткнення», як втілення світоглядних настанов і як то демонструє сьогодення на теренах руської землі (української території), вказує, що імператив права стає надвагомою складовою культурних орієнтирів людини *навіть в умовах зовнішньої дотичності її представників до однієї конфесії, які опиняються по різний бік цієї «лінії»*. Це знову підкреслює значущість культурологічного підходу як методу дослідження, додаючи до розуміння поняття «релігія» значення «культурна система» [14].

Висновки. Підсумовуючи, можна запропонувати наступні міркування.

1. Світоглядними утіленнями тієї форми і того рівня правосвідомості, які сьогодні демонструє російський агресор, є культурно-історичні засади, що спираються на спрощені (примітивізовані) способи розуміння права як виключно сили, що дозволяє визначати населення росії як «люди минулого», оскільки в зазначеній ситуації визначальним є стан історичної свідомості.

2. Та ситуація, коли зазначене праворозуміння не зустрічає осуду в певній кількості громадян України, незважаючи на відверту її орієнтацію на примітивну жорстку силу, має ті ж самі культурно-історичні джерела, що посилюються штучно ідеологічно концентрованим у XIX та XX століттях світоглядом комунітарного (комуністичного) ґатунку, а це дозволяє посилити конкретизацію представників такого типу свідомості, як «радянська людина».

3. Агресія і прагнення підкорення інших є природною для таких цивілізацій, як представників культурних спільнот, де переважає ірраціонально-міфологічний тип мислення і є відсутнім прагнення свободи та інших цінностей, що їх сконцентровано в понятті прав людини.

4. Оскільки агресивні дії «людей минулого» («російського світу») спрямовано на знищення смислів, пов'язаних із поняттям «українське» та витиснення носіїв цих смислів з міжнародно визнаною територією держави Україна, слід вважати актуалізованими міфологізовані наративи історичної свідомості населення росії аж до ступеня руйнування свідомості правової з точки зору сучасного міжнародного права та відповідних стандартів прав людини.

5. У таких умовах для розуміння ситуації, що склалася, виглядає більш плідним застосування в правознавстві культурологічного підходу як такого, що синтезує методологію інструментально більш надійно, ніж підхід антропологічний, оскільки більш адекватно виокремлює цивілізаційні (культурно-цивілізаційні) засади мислення і дій людини XXI століття.

6. Виглядає доречним також посилення освітянської (загальногуманітарної, громадянської) складової в процесі підготовки сучасних українських юристів і правоохоронців як втілення культурологічного підходу та відповідних методів у навчальні програми та навчальний (навчально-виховний) процес у цілому, де особливу увагу слід приділити формуванню адекватної історичної свідомості здобувачів вищої освіти.

Перспективним у подальшому виглядає дослідження питань взаємодії релігійних засад культури, як втілення історичної свідомості, з особливостями правової свідомості, насамперед такої, що спирається на персоніфіковані ідеї

прав людини, які є досягненням гуманістичної думки, що особливо концентровано була сформульована в європейській філософсько-правовій, а потім і в правознавчій думці Нового часу. Подальший її розвиток можна розглядати як процес визволення людства від рабської залежності та розуміння права виключно як сили.

Таким чином, російська агресія є одним із утілень намагань представників більш простих (примітивних) культур і цивілізаційних об'єднань чинити опір насиченню права Розумом, тобто ефективним інтелектом і гуманістичною мораллю. Тобто це є спротивом людському – культурному – у людині, у тому числі запереченням її природних прав, навіть уже юридично оформлених.

Використані джерела:

1. Комарницький В. М., Письменський Є. О. Підстава кримінальної відповідальності за пропаганду комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів (загальна характеристика). *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2015. Вип. 3. С. 122-131.
2. Литвинов О. М. Денацифікація росії як проблема України: деякі питання для обговорення (філософсько-правовий ракурс). *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2022. Вип. 2. С. 43-68.
3. Спіноза, Бенедикт. Теологічно-політичний трактат. Харків : Фоліо, 2018. 410 с.
4. Литвинов О. Культура, право і війна: про здійсненність проекту «вічного миру», або щодо деяких методологічних питань філософії права. *Філософія права і загальна теорія права*, 2020. № 2. С. 72-91.
5. Рущенко, Ігор. Війна цивілізацій. Анатомія російсько-українського конфлікту. Київ : Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2020. 436 с.
6. Закон про колабораціонізм. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3430808-zakon-pro-kriminalnu-vidpovidalnist-za-kolaboracionizm-nabuv-cinnosti.html>. (дата звернення: 26.10.2022).
7. Кримінальний кодекс України. Документ 2341-III, чинний, поточна редакція — Редакція від 06.11.2022, підстава - 2690-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>. (дата звернення: 26.10.2022).
8. Шевельов, Юрій. Москва, Маросейка. В кн.: *Шевельов, Юрій. Триптих про призначення України*. Харків : Видавець Олександр Савчук, 2017. С. 10-17.
9. Порохівник А. Три смертних гріхи України і п'ятий Харків. В кн.: *Шевельов, Юрій. Триптих про призначення України*. Харків : Видавець Олександр Савчук, 2017. С. 5-9.
10. Огієнко, Іван. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу : курс читаний в Укр. нар. ун-ті. Київ : Абрис, 1991. 272 с.
11. Дорошенко Д. І. Нарис історії України : в 2-х томах. Київ : Глобус, 1992 (репринтний передрук такого видання : Мюнхен : Вид-во «Дніпрова хвиля», 1966). Т. II (від половини XVII століття). 176 с.
12. Фергюсон Ніл. Площі та вежі. Соціальні зв'язки від масонів до фейсбуку / пер. з англ. Катерина Діса. Київ : Наш Формат, 2022. С. 448. 552 с.
13. Huntington, Samuel P. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*; New York: SIMON & SCHUSTER, 1996. 368 p.

14. Geertz C. Religion as a Cultural System. *Anthropological Approaches to the Study of Religion*, edited by M. Banton. ASA Monographs 3. Pp. 1–46. London: Tavistock Publications, 1966.

References:

1. Komarnytskyi, V. M., Pysmenskyi, Ye. O. (2015). Pidstava kryminalnoji vidpovidalnosti za propahandu komunistychnoho ta national-sotsialistychnoho (natsyystychnoho) totalitarnykh rezhyimiv (zahalna harakterytyka). *Visn. Luhansk. derdz un-tu vnutr. sprav im. E. O. Didorenka - Bulletin of E. O. Didorenko Luhansk State University of Internal Affairs*, issue 3, 122–131. [in Ukrainian].
2. Lytvynov, O. M. (2022). Denatsyfikatsija rosiji jak problema Ukrajinjy: dejaki pytannja dlja obhovorennja (filosofskyj-pravovyj rakurs). *Visn. Luhansk. derdz un-tu vnutr. sprav im. E. O. Didorenka - Bulletin of E. O. Didorenko Luhansk State University of Internal Affairs*, issue 2, 43–68. [in Ukrainian].
3. Spinoza, Benedykt. (2018) *Teologo-politychnyj traktat*. Kharkiv : Folio. [in Ukrainian].
4. Lytvynov, O. (2020) *Kultura, parvo i vijna: pro zdziennistj projektu “vichnogo my ru”, abo schodo dejakykh metodologichnykh pytanj filosofiji prava. Filosofija prava i zahaljna teorija prava - Philosophy of law and loose theory of law*, 2, 72-91. [in Ukrainian].
5. Ruschenko, Igor. (2020). *Vijna tsivilizatsij. Anatomija rosyjsko-ukrajinskoho konfliktu*. Kyiv : Vydavnychij dim “Kujevo-Mohyljanska akademija”. [in Ukrainian].
6. Zakon pro kolaboratsionizm. (2022) [Electronic resource] N. p. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3430808-zakon-pro-kryminalnu-vidpovidalnist-za-kolaboracionizm-nabuv-cinnosti.html>. [in Ukrainian].
7. Kryminalnyj kodeks Ukrajinjy. Dokument 2341-III, chynnyj, potocna redaktsija – Redaktsija vid 06.11.2022, pidstava - 2690-IX. (2022) [Electronic resource] N. p. UPL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>. [in Ukrainian].
8. Sheveljov, Yurij. (2017). Moskva, Marosjejka. In: *Sheveljov, Yurij. Tryptyh pro pryzna chennja Ukrajinjy*. Kharkov : Vydavetsj Oleksandr Savchuk, 10-17. [in Ukrainian].
9. Porohovnik, A. (2017). Try smertnyh grihy Ukrajinjy i pjaty Harkiv. In: *Sheveljov, Yurij. Tryptyh pro pryznachennja Ukrajinjy*. Kharkiv : Vydavetsj Oleksandr Savchuk, 5-9. [in Ukrainian].
10. Ohijenko, Ivan. (1991). *Ukrajincjka kuljtura. Korotka istorija kuljturnoho zhyttja ukrajinsjkoho naroda : kurs chytanyj v Ukr. nar. un-ni*. Kyiv: Abrys. [in Ukrainian].
11. Doroshenko, D. (1992). *Narys istoriji Ukrajinjy (Vol. 1-2; Vol. 2)* Kyiv : Globus (repyrntnyj peredruk takoho vydannja : Mjunhen : Vyd-vo “Dniprova hvylja”, 1966)(vid polovyny XVII stolittja). [in Ukrainian].
12. Fergjuson, Nil. (2022). *Ploschi ta vezhi. Sotsialni vzvjazky vid masoniv do faisbuku / per. z angl. Kateryna Dysa*. Kyiv : Nash Format. [in Ukrainian].
13. Huntington, Samuel P. (1996). *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*; New York: SIMON & SCHUSTER.. [in English].
14. Geertz, C. (1966). Religion as a Cultural System. *Anthropological Appro aches to the Study of Religion*, edited by M. Banton. ASA Monographs 3. Pp. 1–46. London: Tavi stock Publications. [in English].

Стаття надійшла до редколегії 28.10.2022

Komarnytskyi V., Doctor of Law, Professor of Law, Rector of Luhansk State University of Internal Affairs named after E.O. Didorenko (Ivano-Frankivsk, Ukraine)

Льотвинов О., Doctor of Law, Candidate of Philosophy, Associated Professor of Law, Chief of Department of Social and Humanity Siens of Luhansk State University of Internal Affairs named after E.O. Didorenko (Ivano-Frankivsk, Ukraine)

TO THE METHODOLOGY OF THE LEGAL STUDY OF RUSSIAN AGGRESSION AS A CLASH OF CIVILIZATIONS

Another attack by Moscow government officials and their enslaved subordinates on Ukrainian lands requires understanding not only of current issues of political coexistence but also understanding of the worldview foundations of the interaction of societies and ethnic groups, which historically formed in quite different conditions. Therefore, a variant of a methodological approach to clarifying the limits of mutual understanding is proposed, which is based on cultural and civilizational foundations that are not overloaded by the general imperial historical experience of inequality based on national characteristics. Part of legal consciousness in the historical consciousness of representatives of civilizations of different levels of cultural development becomes decisive for the future, where the cultural, that is, the purely human component in the structure of the individual is accepted through the idea of human rights. The other world, the world of the "people of the past" ("the Russian world"), which is actually criminal in modern coordinates, demonstrates its animal foundations through animal forms of aggressiveness. Agreeing with this, and even more so supporting such a worldview position by part of the population of Ukraine, is a rudiment of the Soviet and imperial times of the purposeful and intensely political and legal embodiment of the cultural primitivism of the eastern despots. Therefore, questions of the methodology of understanding modern events seem to be decisive, since all others become derivatives.

Keywords: methodology, human rights, legal consciousness, historical consciousness, cultural approach, anthropological approach, culture, "people of the past", aggression.

DOI: 10.33766/2524-0323.100.26-37

УДК: 342.725

Павшук К. О., кандидатка юридичних наук, доцентка, доцентка кафедри конституційного права України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (м. Харків, Україна)

e-mail: mskate1803@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0588-4178>

Передерій А. С., студентка 2 курсу факультету прокуратури Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (м. Харків, Україна)

e-mail: aperederiy3108@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9930-2305>

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МОВНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Статтю присвячено дослідженню конституційно-правового регулювання відносин у мовній сфері й встановленню його історичних витоків та сучасних тенденцій. Обґрунтовано ідею необхідності ефективного функціонування інституту державної мови, який виступає засадою конституційного ладу України. У статті з'ясовано конституційні засади мовних відносин в Україні, досліджено конституційно-правовий інститут мов, визначено правові засоби, які регулюють відносини в мовній сфері, встановлено сучасні тенденції ефективного конституційно-правового регулювання мовних відносин. У роботі проаналізовані основні етапи трансформації підходів правового регулювання мовних відносин в Україні, починаючи з радянських часів і до сьогодення. На підставі цього аналізу встановлено кореляцію між належним правовим регулюванням мовних відносин та формуванням національної ідентичності як чинника сучасного українського суспільства. На основі системного вивчення конституційно-правового регулювання мовних відносин в Україні визначено, що мовні відносини є безпосереднім об'єктом конституційно-правового регулювання. Однак, зроблено висновок про специфічність природи таких відносин, тому при здійсненні регулювання є необхідність у використанні не всіх правових засобів одночасно, а лише тих, що здатні ефективно врегулювати приватну та публічну сферу спілкування. Також зроблено висновок, що стабільність конституційного ладу України та безпека від потенційних загроз державності через мовне питання залежить від рівня відповідності конституційно-правового регулювання швидким та якісним змінам суспільних відносин. Причому, фундаментом такого регулювання є необхідність встановлення ефективного співвідношення між державною мовою та мовами національних меншин. Запропоновано внести зміни до норми статті 10 Конституції України, де в частині третій прибрати слово «російської» як мови національної меншини.

Ключові слова: права людини, державна мова, мова національних меншин, мовне питання, конституційно-правове регулювання мовних відносин, публічна та приватна сфера спілкування.

Постановка проблеми. Існування суспільних відносин, незалежно від їх сфери, найбільшим чином залежить лише від однієї складової – мови, адже вона

визначає життєздатність відносин та регулює їх функціонування. Право є необхідною основою використання мов у різних публічних сферах громадського життя. Напрямок правового регулювання визначається рівнем і станом внутрішніх національних відносин. Ефективне правове регулювання в мовній сфері є інструментом попередження мовних конфліктів, а його відсутність може стати причиною розколу народу. Отже, забезпечення конституційно-правового регулювання мовного питання є необхідним як для забезпечення суверенітету України та подальшого розвитку її як незалежної держави, так і для мовної сфери, адже воно є визначним фактором для національної ідентичності й вимагає пропорційності у правовому регулюванні державної мови та мови національних меншин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом мовне питання є одним з найактуальніших для дискусій і праць науковців, а також постійно потребує дослідження в умовах розбудови демократії, соціальної та правової держави. Саме це є причиною підвищеного інтересу до цієї теми не лише зі сторони вітчизняних правників, а й зарубіжних. Так Є. В. Ткаченко дослідив мовні відносини з позиції конституційно-правового регулювання [1]. Праця О. М. Бориславської визначила європейські стандарти та національні особливості правового регулювання української мови як державної [2]. Т. О. Ковальова розглядала європейський досвід та українські проблеми в регулюванні мовних відносин [3]. О. В. Лопушанська, своєю чергою, дослідила мовну політику України в галузі освіти, яка є однією з пріоритетних у цій сфері, й визначила напрямки її удосконалення [4].

Серед зарубіжних науковців слід згадати Б. Спольського, який розробив теорію сучасної національної мовної політики та визначив статус глобальної мови за англійською [5]. Учений Д. Крістал дослідив причини зникнення мов національних меншин [6].

Формулювання цілей. Метою статті є з'ясування теоретичних та практичних аспектів конституційно-правового регулювання відносин у мовній сфері в Україні, дослідження його історичного розвитку та впливу на національну свідомість, виокремлення сучасних тенденцій правового регулювання використання мов, у тому числі державної мови як однієї із засад конституційного ладу України, виокремлення проблемних аспектів та надання пропозицій щодо удосконалення конституційно-правового регулювання.

Виклад основного матеріалу. Дослідження конституційно-правового регулювання мовних відносин потребує першочергового визначення поняття власне мовних відносин. У літературі пропонується під цим поняттям розуміти суспільні відносини, які виникли й розвиваються в процесі використання, поширення та захисту мови суб'єктами, які мають суб'єктивні права та об'єктивні обов'язки. Мовні відносини є різновидом суспільних відносин; складаються з приводу використання, поширення та захисту як національної, так і міноритарної мов; суб'єктний склад не є чітко визначеним; учасники відносин мають суб'єктивні права та юридичні обов'язки [7].

Мовні відносини – досить складна сфера правового регулювання, оскільки має безпосередній стосунок до національної ідентичності, а в українських умовах, де протягом століть велася політика знищення української мови, це питання є особливо важливим та делікатним водночас [2, с. 11]. Таким чином, правове регулювання в мовній сфері тісно пов'язане з рівнем усвідомленості й сформованості ідентичності нації та мовної політики, яка проводилась у країні на відповідних етапах її становлення як держави.

В Україні процес становлення мовної політики є справжнім каменем спотикання, адже потрібно враховувати наслідки довготривалої боротьби, яку вела Україна, маючи на меті досягнення ідентичності та державності, спершу з російською імперією, а згодом – і з Радянським Союзом. Тривалий і стихійний процес перетворення україномовної спільноти на російськомовну значно гальмував процес утвердження української мови як державної. З вищенаведеною думкою також нерозривно пов'язана концепція «двох Україн»: «російськомовної східної» та «українськомовної західної». Головною проблемою в цій ситуації не є непорозуміння громадян на мовних засадах, а те, що Україну намагаються розділити, використовуючи мову.

Багатосторонні мовні контакти між індивідами виникають в процесі реалізації правосуб'єктності фізичних і юридичних осіб, держави і її органів, а також суб'єктів міждержавних відносин [8, с. 35]. Схожі взаємодії є одним із типів національних(міжнаціональних) відносин, що виникають у державі. Найбільш доцільне визначення «міжетнічних відносин» запропоновано в проєкті Концепції державної етнонаціональної політики України, а саме «міжетнічні відносини – це відносини між особами різних національностей, між етнічними спільнотами, а також відносини всередині конкретного етносу» [9].

Різноманітність суб'єктів мовних відносин виокремлює існування багатоманіття самих мовних зв'язків. Як зазначав В. фон Гумбольдт, різноманіття, що походить із союзу багатьох, є найвеличніше благо, яке надається суспільством, і це різноманіття, безперечно, втрачається пропорційно державному втручанням, що збільшується [10, с. 23]. Тому однією з найбільших проблем конституційно-правового регулювання мовних відносин є визначення чітких меж державного впливу.

Визначення порядку використання національних мов у різних сферах суспільного життя, встановлення та забезпечення мовних прав та обов'язків громадянина є змістом конституційно-правового регулювання в цій сфері. Потрібно зазначити, що предметом правового регулювання виступають не самі мови, а культурні, політичні та економічні умови існування носіїв мови.

Перш за все, конституційно-правовому регулюванню підлягають мовні відносини в публічній сфері. Вони формуються і функціонують у галузі судочинства, офіційного документообігу й діловодства, законотворчості, діяльності органів державної влади й органах місцевого самоврядування, у роботі державних наукових установ та навчальних закладів, державних засобів масової інформа-

ції, у збройних силах та інше. Залежно від сфер застосування норм мовне законодавство поділяється на дві великі групи: законодавство щодо офіційного використання мов і законодавство, яке регулює неофіційну сферу їх вживання.

Відносно інституту державної мови, то він є складовою одиницею структури конституційного ладу і має свою внутрішню будову [11, с. 75]. Інститут державної мови – система юридичних приписів у сфері мовних відносин, що визначають правовий режим державної мови в окремій державі, забезпечують виконання органами державної влади внутрішніх та зовнішніх функцій [12, с. 242].

Шлях розвитку мовної політики розпочато вже 24 серпня 1991р., коли Верховною Радою УРСР було прийнято «Акт проголошення незалежності України». На територію України в той час поширювався вплив Конституції УРСР 1978 р. зі змінами, які, насамперед, стосувались і регулювання мовних відносин, – у ст. 73 вперше закріплювали за українською мовою статус державної мови. Проте, уже у 1992 році до вищенаведеної статті було знову внесено зміни. Так тогочасна частина 3 ст. 73 містила норму, яка визнавала статус мови міжнародного спілкування за російською мовою, а УРСР була зобов'язана забезпечити вільне користування нею як мовою міжнародного спілкування народів УРСР. Звідси, статус державної мови мав суворі рамки і фактично був обмежений лише внутрішніми функціями (законодавство, судочинство, освіта), тоді як російська була мовою здійснення зовнішніх функцій.

У підписаному Конституційному договорі між Верховною Радою України та Президентом України не було окремої статті, яка регулювала б питання відносин у мовній сфері. Порівнюючи норми статей Конституції 1978 р. та Конституції України 1996 р., то, як би це не звучало дивно, юридично в чинній Конституції України статус російської мови було підвищено порівняно з тим, як це визначалось у радянській Конституції України. В останній її редакції російська мова не згадувалась і не вирізнялася серед інших мов національних меншин [12, с. 243].

Саме цей факт, з нашого погляду, став фатальною помилкою, ціна якої стала занадто великою і призвела до анексії Криму, військових дій у Східній Україні та повномасштабного вторгнення РФ на територію України. Політики країни-агресорки використовували мовне питання і підвищену значущість російської мови як засіб агресії задля застосування інструментів «м'якої сили», адже лише після ідеологічної та психологічної обробки населення можна фактично окупувати території, не чекаючи опору населення. Для забезпечення бажаного результату РФ потребувала максимально лояльного населення, яке зустріло б їх як «визволителів». Ось чому особливо важливим є питання мови, бо мова – це кордон, і чим вище рівень національної ідентичності, тим міцніший цей кордон.

Конституція України закріпила статус української мови як державної у ст. 10: «Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. В Україні гарантується вільний розвиток, вико-

ристання і захист російської, інших мов національних меншин України. Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування. Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом» [13].

Під час ухвалення Конституції України 1996 року в залі парламенту і поза ним точилась справжня боротьба – між комуністами та українськими націоналістами. Дебати щодо державної мови тривали не менше 3 годин, адже комуністи не погоджувалися із запропонованим текстом статті. Парламентарі були вимушені доповнити статтю положенням про те, що «в Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської та інших мов національних меншин», яке задовольняло вимоги комуністів. Проте згадка російської мови була недоцільною, адже вона є однією з мов національних меншин і її відокремлення недоречне. Це положення є взагалі абсурдним в умовах війни, розв'язаної силами рф. На сьогодні важливим процесом є розірвання будь-яких зв'язків України з країною-агресором, саме тому потрібно позбутись і згадки про російську мову в ст. 10 Основного Закону. Було б доцільним залишити наступне положення: «В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист мов національних меншин».

У Рішенні Конституційного Суду України № 10-рп/99 від 14.12.1999 р., де зазначено, що положення «державною мовою в Україні є українська мова», потрібно розуміти так, що українська мова – обов'язковий засіб спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування, а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначаються законом. Українська мова використовується в навчальному процесі. У державних і комунальних навчальних закладах поряд із державною мовою можуть застосовуватися та вивчатися мови національних меншин [14].

Вочевидь, у Конституції України зазначено лише базові норми, які становлять інститут державної мови, подальша конкретизація застосування мов в Україні повинна врегульовуватись законом, що, своєю чергою, передбачено ч. 5 ст.10 Основного Закону. Після прийняття Конституції України продовжував діяти Закон «Про мови в УРСР» 1989 р. [15]. Було зрозуміло, що закон не відповідав вимогам часу, з огляду на те, що він приймався за часів Радянського Союзу і певною мірою орієнтований на наявні тоді відносини України й СРСР, України та інших союзних республік, що стосується мови міжнаціонального спілкування. Назріла необхідність прийняття нового закону з урахуванням Конституції України та рішень Конституційного Суду України, міжнародно-правових актів, узгодження з іншими законами, який би збалансував інтереси різних мовних груп України, забезпечив розвиток і належне функціонування державної мови [12].

Згодом розпочався період активної законопроектної діяльності щодо врегулювання відносин у мовній сфері, причиною цього стала ратифікація Верховною Радою України Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, яка відбулася 15 травня 2003 року. Преамбула цього документу проголошує охорону історичних регіональних мов та мов національних меншин такою, що

сприяє збереженню культурних цінностей і традицій європейських країн та Європи в цілому. Також невід'ємним правом особи є право використання регіональної мов та мов національних меншин у приватному та суспільному житті, що є віддзеркаленням норм Міжнародного пакту Організації Об'єднаних Націй про громадянські і політичні права та близька за своїм змістом до Конвенції Ради Європи про захист прав і основоположних свобод людини.

Попри це, варто зазначити, що така забезпеченість не має шкодити офіційним мовам та необхідності їх вивчати і використовувати в конкретних сферах життєдіяльності. У першій частині Хартії регіональні мови або мови меншин визначаються як мови, які традиційно використовуються в межах певної території держави громадянами цієї держави, які становлять групу, що за своєю чисельністю менша, ніж решта населення цієї держави, та відрізняються від офіційної мови (мов) цієї держави; цей термін не включає діалекти офіційної мови (мов) держави або мови мігрантів. У другій частині Хартії закріплюються цілі та принципи, яких мають дотримуватися держави при здійсненні політики щодо мов меншин. У третій частині встановлюються обов'язки, що беруть на себе країни відносно мов меншин у сфері освіти, судочинства, місцевої адміністрації, надання публічних послуг на місцевому рівні, засобів масової інформації, культури, економічного і соціального життя [16]. Щодо країн-учасниць, то кожна з них особисто закріплює перелік мов, які отримали статус регіональних чи мов національних меншин, у спеціальній ратифікаційній грамоті.

Як наслідок, було прийнято Закон України «Про засади державної мовної політики» [17]. Це був доволі скандальний закон, який викликав масові невдоволення й супроводжувався протестними акціями; у народі він здобув назву «закон Ківалова–Колесніченка». Справа в тому, що статус регіональних мов закріплювався за 18 мовами, а це надавало право використовувати їх в офіційній документації, громадських органах та організаціях, на підприємствах, у державних закладах освіти, науки, культури, у сферах зв'язку та інформатики. Це призвело до того, що російську мову було визнано найбільш вживаною серед мов інших нацменшин в Україні. Так подібні законодавчі положення сприяли погіршенню мовної ситуації, адже в Законі простежувалась тенденція наділяти російську мову особливим статусом і цим самим виокремлювати її серед мов інших національних меншин, оскільки її було виокремлено в тексті дев'ять разів. Це суперечило «Європейській хартії регіональних мов або мов меншин», яку ратифікувала Україна, адже, відповідно до її положень, жодній з мов національних меншин не може надаватися преференції. Згодом, Закон було визнано таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним), за Рішенням Конституційного Суду України № 2-р/2018 від 28.02.2018р.

Окрім вищезазначеного, слід згадати про Концепцію державної мовної політики, затверджену Указом Президента України від 15 лютого 2010 р. № 161/2010. Вона встановила пріоритетні напрямки мовної політики задля подолання деформацій та заповнення прогалів, спричинених асиміляційною політикою окупантів, яка велась протягом тривалого часу. Завданням концепції є забезпечення неухильного додержання конституційних гарантій щодо всебічного розвитку і

функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території України, вільного розвитку, використання і захисту мов національних меншин та задоволення мовних потреб громадян України [16]. Причиною виникнення проблеми є успадкування вже деформованої системи мовних відносин, яка утворилась шляхом прямого та прихованого примусу і знищення мовно-культурної ідентичності під гаслами боротьби з «малоросійським сепаратизмом» та «українським буржуазним націоналізмом». Одним із основних способів розв'язання мовних проблем визначено розробку відповідних законів.

Отже, можемо побачити, що шлях правового регулювання не постійно був прогресивним, а мав і свої невдалі моменти. Було внесено велику кількість законопроектів на розгляд, проте всі вони були недосконалими і такими, що не відповідали потрібному рівню правового регулювання мовного питання.

Після визнання Закону України «Про засади державної мовної політики» неконституційним було розроблено та ухвалено в першому читанні восени 2018 року законопроект 5670-д. Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» було ухвалено Верховною Радою України 25.05.2019 р.; ним враховано європейський досвід мовного законодавства. Закон надав пріоритетного значення українській мові в понад 30 сферах життєдіяльності: державного управління, освіти, науки, культури, реклами послуг і інше. Також він регулює вживання державної мови, що і є результатом застосування європейської практики. Однак, він є доволі гнучким щодо використання інших мов поряд з українською і взагалі не стосується і не регулює приватного спілкування.

Відповідно до Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», володіння державної мови є обов'язковим для обіймання державних посад, для працівників освітньої сфери та медичних працівників; на його підтвердження видається безстроковий державний сертифікат за результатами іспиту. Стаття 7 Закону закріплює, що «особа, яка має намір набутти громадянство України, зобов'язана засвідчити відповідний рівень володіння державною мовою» [13]. Вимоги до рівня володіння державною мовою визначаються Національною комісією зі стандартів державної мови, яка награтувала низку нормативно-правових документів задля реалізації цієї вимоги, а саме: Порядок перевірки рівня володіння державною мовою, Єдині вимоги до процедури проведення іспитів та критерії оцінювання, Класифікацію рівнів володіння державною мовою, Вимоги до рівнів володіння державною мовою. Вони стали правовою основою запровадження іспиту на рівень володіння державною мовою для набуття громадянства. Від часу запровадження і до 12 липня 2022 року іспит успішно склали 627 осіб, його було організовано відповідно до норм та з урахуванням рекомендацій Ради Європи з мовної освіти (CEFR). Він має комплексний характер і передбачає оцінювання рівня володіння державною мовою за всіма видами мовленнєвої діяльності (читання, слухання, говоріння, письмо)[18].

У Рішеннях Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 р. № 10-рп/99 та від 14 липня 2021 р. № 1-р/2021 зазначено, що українська мова, як дер-

жавна, є обов'язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації тощо), а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначаються законом. Також ч. 5 ст. 10, п. 4 ч. 1 ст. 92 Основного Закону України регламентовано, що застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається виключно законами України.

Однак, передбачена чинним законодавством України вимога щодо подання документів (у тому числі апеляційних і касаційних скарг) українською мовою не є перешкодою в доступі до правосуддя та не звужує права учасників провадження за мовною ознакою, оскільки процесуальним законодавством гарантовано право учасників провадження щодо користування ними в судовому процесі рідною мовою або мовою, якою вони володіють, що підтверджує Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 19.09.2022 р.

Тому право осіб, які набули статусу певного учасника судового провадження, на користування в судовому процесі рідною мовою або мовою, котрою вони володіють, є беззаперечним, і воно кореспондує обов'язку слідчого судді та суду забезпечити реалізацію такого права, у тому числі за необхідності скористатися послугами перекладача в порядку, передбаченому КПК, що визначено в ч. 3 ст. 29 КПК [19].

Отже, можна констатувати, що правова основа мовної політики в Україні загалом відповідає нормам світової практики. Проте, для повноцінного утвердження української мови в усіх сферах життя суспільства є недостатнім лише нормативне закріплення її державного статусу. Обов'язковою умовою є врегулювання питання, пов'язаного з юридичною відповідальністю за недотримання чи неналежне виконання законів відповідно до конституційних норм, положень відповідних міжнародно-правових зобов'язань і стратегій державотворення.

Висновки. Історичний розвиток правового регулювання мовних відносин в Україні надає нам можливість говорити про його важливість як засади конституційного ладу. Представники влади за часи незалежності України, намагалися змінити правове регулювання мовних відносин для того, щоб зменшити вплив української мови на публічні сфери діяльності суспільства.

Державна мовна політика є надзвичайно важливою на сьогодні, адже вона унеможливує перетворення України із суверенної держави в денационалізований географічний простір. Відтак, слід внести зміни до частини 3 статті 10 Конституції України, виклавши її текст наступним чином: «В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист мов національних меншин України». На наше глибоке переконання, виокремлення російської мови серед інших мов національних меншин є недоречним та абсурдним на тепер. Оскільки мовне питання в Україні щодня все більше й більше загострюється, то потрібно прийняти належне конституційне положення, яке б не встановлювало відмінності між мовами національних меншин і не призвело б до загрози двомовності Українського народу.

Використані джерела:

1. Ткаченко Є. В. Конституційно-правове регулювання мовних відносин: монографія. Харків : ФІНН, 2010. 336 с.
2. Бориславська О. Українська мова як державна: європейські стандарти та національні особливості правового регулювання. *Український часопис конституційного права*. 3/2017 (4). С. 10-18.
3. Ковальова Т. О. Регулювання мовних відносин у контексті Європейської хартії регіональних або міноритарних мов: європейський досвід і українські проблеми. *Новий Колегіум*. 2017. № 4. С. 21-25.
4. Лопушанська О. В. Мовна політика у галузі освіти: теоретико-правові основи. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 1. С. 363-366.
5. Spolsky V. Language policy. *Cambridge University Press*. 2004. 250 p.
6. Crystal D. Language Death. *Cambridge University Press*. 2000. 209 p.
7. Занкевич Н.В. Мовні відносини як об'єкт конституційно-правового регулювання. *Forum Prava*. 2020. № 64(5). 49-59.
8. Губаева Т. В. Язык и право. Искусство владения словом в профессиональной юридической деятельности. Москва : Норма, 2007. С. 160.
9. Про концепцію державної етнополітичної політики України : Проект Закону України від 30.12.2008р. № 3581. [Електронний ресурс] URL: <https://ips.ligaza.kon.net/document/JF2RH00A?an=3>. (дата звернення 01.11.2022)
10. Гумбольдт В. фон. О пределах государственной деятельности : пер. с нем. / Вильгельм фон Гумбольдт. Челябинск : Социум, 2009. 205 с.
11. Носенко О. В. Сучасні інститути конституційного права України: поняття, види і сутнісні ознаки. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 8. С. 73-80.
12. Шевченко В. Становлення інституту державної мови в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 3. С. 241-245.
13. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Поточна редакція від 01.01.2020. [Електронний ресурс] URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show>. (дата звернення: 01.11.2022)
14. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови) № 10-рп/99 від 14.12.1999 р. [Електронний ресурс] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-99#n54>. (дата звернення: 01.11.2022)
15. Про мови в Українській РСР : Закон Радянської соціалістичної республіки від 28.10.1989 р. № 8312-XI. [Електронний ресурс] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8312-11>. (дата звернення: 01.11.2022).
16. Про Концепцію державної мовної політики : Указ Президента України від 15.02.2010 р. № 161/2010. [Електронний ресурс] URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161/2010#Text>. (дата звернення: 01.11.2022).
17. Про засади державної мовної політики : Закон України від 03.07.2012 р. № 5029-VI. [Електронний ресурс] URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17#Text>. (дата звернення: 01.11.2022)
18. Інформація про іспит з української мови для набуття громадянства. Національна комісія зі стандартів державної мови. 12 липня 2022 р. [Електронний ресурс]

URL : <https://mova.gov.ua/news/informatsiia-pro-ispyt-z-ukrainskoi-movy-dlia-nabuttia-hromadianstva>. (дата звернення: 01.11.2022)

19. Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду № 521/12324/18 від 19.09.2022 р. [Електронний ресурс] URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106426687>. (дата звернення: 01.11.2022)

References:

1. Tkachenko, Ye. V. (2010) Konstytutsiino-pravove rehuliuвання movnykh vidnosyn: monohrafiia. Kharkiv : FINN. [in Ukrainian].
2. Boryslavska, O. (2017) Ukrainska mova yak derzhavna: yevropeyski standarty ta natsionalni osoblyvosti pravovoho rehuliuвання. *Ukrainskyi chasopys konstytutsiinoho prava - Ukrainian Journal of Constitutional Law*, 3 (4). 10–18. [in Ukrainian].
3. Kovalova, T. O. (2017) Rehuliuвання movnykh vidnosyn u konteksti Yevropeiskoi khartii rehionalnykh abo minorityarnykh mov: yevropeyski dosvid i ukrainski problemy. *Novyi Kolehium - New Collegium*, 4, 21–25. [in Ukrainian].
4. Lopushanska, O. V. (2011) Movna polityka u haluzi osvity: teoretyko-pravovi osnovy. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava - Journal of the Kyivskoho University of Law*, 1, 363–366. [in Ukrainian].
5. Spolsky, B. (2004) Language policy. Cambridge University Press. [in English].
6. Crystal, D. (2000) Language Death. Cambridge University Press. [in English].
7. Zankevych, N.V. (2020) Movni vidnosyny yak ob'iekt konstytutsiino-pravovoho rehuliuвання. *Forum Prava - Law Forum*, 64(5), 49–59. [in Ukrainian].
8. Gubaeva, T. V. (2007) Yazyk i pravo. Iskusstvo vladeniya slovom v professionalnoj yuridicheskoy deyatelnosti. Moskva : Norma. [in Russian].
9. Pro kontseptsiiu derzhavnoi etnonatsionalnoi polityky Ukrainy : Proekt Zakonu Ukrainy vid 30.12.2008 r. № 3581.(2008) N. p. [Electronic resource] URL: <https://ips.liga.zakon.net/document/JF2RH00A?an=3>. [in Ukrainian].
10. Gumboldt, V. fon. (2009) O predelah gosudarstvennoj deyatelnosti : per. s nem. / Vilgelm fon Gumboldt. Chelyabinsk : Socium. [in Russian].
11. Nosenko, O. V. (2014) Suchasni instytuty konstytutsiinoho prava Ukrainy: poniatia, vydy i sutnisni oznaky. *Biuletyn Ministerstva yustytysii Ukrainy -Bulletin of the Mini stry of Justice of Ukraine*, 8, 73–80. [in Ukrainian].
12. Shevchenko, V. (2019) Stanovlennia instytutu derzhavnoi movy v Ukraini. *Pid pryemnytstvo, gospodarstvo i pravo - Entrepreneurship, economy and law*, 3, 241–245. [in Ukrainian].
13. Konstytutsiia Ukrainy vid 28.06.1996 № 254k/96-VR. Potochna redaktsiia vid 01.01.2020. (2020) N. p. [Electronic resource] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show>. [in Ukrainian].
14. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinymy podanniamy 51 narodnoho deputata Ukrainy pro ofitsiine tlumachennia polozhen statti 10 Konstytutsii Ukrainy shchodo zastosuvannia derzhavnoi movy orhanamy derzhavnoi vlady, orhanamy mistsevoho samovriaduvannia ta vykorystannia yii u navchalnomu protsesi v navchalnykh zakladakh Ukrainy (sprava pro zastosuvannia ukrainskoi movy) № 10-rp/99 vid 14.12.1999 r. (1999) N. p. [Electronic resource] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-99#n54>. [in Ukrainian].
15. Pro movy v Ukrainii RSR : Zakon Radianskoi sotsialistychnoi respubliky vid 28.10.1989 r. № 8312-XI. N. p. [Electronic resource] URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8312-11>. [in Ukrainian].

16. Pro Kontsepsiuiu derzhavnoi movnoi polityky : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 15.02.2010 r. № 161/2010.(2010) N. p. [Electronic resource] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161/2010#Text>. [in Ukrainian].

17. Pro zasady derzhavnoi movnoi polityky : Zakon Ukrainy vid 03.07.2012 r. № 5029-VI. (2012)N. p. [Electronic resource] URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17#Text>. [in Ukrainian].

18. Informatsiia pro ispyt z ukrainskoi movy dlia nabuttia hromadianstva. Natsionalna komisiia zi standartiv derzhavnoi movy. 12 lypnia 2022 r. (2022) N. p. [Electronic resource] URL : <https://mova.gov.ua/news/informatsiia-pro-ispyt-z-ukrainskoi-movy-dlia-nabuttia-hromadianstva>. [in Ukrainian].

19. Postanova Obiednanoi palaty Kasatsiinoho kryminalnoho sudu Verkhovnoho Sudu № 521/12324/18 vid 19.09.2022 r. (2022) N. p. [Electronic resource] URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106426687>. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 03.11.2022

Pavshuk K., Ph.D., Associate Professor, Associate Professor at the Department of Constitutional Law of Ukraine Department, Yaroslav Mydriy National Law University (Kharkiv, Ukraine)

Perederii A., Student, YaroslavMydriyNational Law University (Kharkiv, Ukraine)

THE CONSTITUTIONAL AND LEGAL REGULATION OF LANGUAGE RELATIONS IN UKRAINE: HISTORY AND PRESENT

The article is devoted to the study of the constitutional and legal regulation of relations in the language sphere and the establishment of its historical origins and modern trends. It is justified by the idea of the need for the effective functioning of the institute of the state language, which acts as the basis of the constitutional system of Ukraine. The article clarifies the constitutional principles of language relations in Ukraine, examines the constitutional and legal institute of languages, defines the legal remedies that regulate relations in the language sphere and establishes modern trends of effective constitutional and legal regulation of language relations. In this work the main stages of the transformation of approaches to the legal regulation of language relations in Ukraine are analyzed, starting from the Soviet times and up to the present. On the basis of this analysis, a correlation is established between the proper legal regulation of language relations and the formation of national identity as a factor of modern Ukrainian society. On the basis of a systematic study of the constitutional and legal regulation of language relations in Ukraine, it's determined that language relations are a direct object of the regulation. The conclusion is made about the specificity of the nature of such relations, therefore, when implementing regulation, there is a need to use not all legal remedies at the same time, but only those that effectively regulate the private and public spheres of communication. It is also concluded that the stability of the constitutional system of Ukraine and security from potential threats to statehood due to the language issue depends on the level of compliance of constitutional and legal regulation with rapid and qualitative changes in social relations. At the same time, the foundation of such regulation is the need to establish an effective relationship between the state language and the languages of national minorities. The issue of the conformity of the level of constitutional and legal regulation of language relations in Ukraine with the level of development of Ukrainian

society that has developed today continues to be debatable. It is proposed to amend the provisions of Article 10 of the Constitution of Ukraine, where in the third part, the word "Rusian" as the language of the national minority should be removed.

Keywords: human rights, state language, language of national minorities, language issue, constitutional and legal regulation of language relations, public and private sphere of communication.

DOI: 10.33766/2524-0323.100.37-46

УДК: 340.132(477)

Середюк В. Ю., кандидат юридичних наук, доцент, начальник територіального сервісного центру № 8049 регіонального сервісного центру ГСЦ МВС в м. Київ (філія ГСЦ МВС) (м. Київ, Україна)

e-mail: vitkov84@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2423-4931>

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА БАЗОВИХ ПРИНЦИПІВ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

У статті розглянуто принцип законності, розумності, добросовісності, обґрунтованості, неупередженості, точності та зрозумілості, юридичної визначеності, діалектичного зв'язку об'єктивного з суб'єктивним, деталізуючої природи тлумачення, доцільності, однаковості тлумачення.

Текст норми права часто недостатній для отримання всієї інформації, що міститься в ній. Тлумачення норм права або інтерпретація використаних у законодавчих актах слів та виразів характерні для всіх правових систем. Утім, не маючи науково обґрунтованих рекомендацій щодо здійснення правотлумачної діяльності, її суб'єкти відчують значні труднощі. Тлумачення пов'язане з текстуальним вираженням норми права, необхідністю її формально-логічного аналізу, правовими принципами та нормами, які перебувають із нею в системній єдності.

З'ясовано, що принципи тлумачення норм права формуються на основі методології загальної теорії права. Окремі принципи закріплюються в чинному законодавстві. Встановлено, що потреба в тлумаченні виникає не лише з технічної недосконалості норм права, їх неясності, але і з самої природи реалізації права. Текст норми права часто не достатній для отримання всієї інформації, що міститься в ній. Сучасні підходи до тлумачення норм права, а також принципи є загальними для всіх правових систем.

Висновано, що принципи тлумачення норм права – це вихідні засади, відправні пункти правової інтерпретації та водночас її самостійний об'єкт. Це цілісна взаємопов'язана система, застосування якої в сукупності дозволяє на високому рівні здійснювати офіційне та неофіційне тлумачення норм права. З огляду на зазначене, варто зберігати баланс конституційних цінностей і тлумачення норм права. Принципи тлумачення норм права є частиною «герменевтичного кола», оскільки формують розуміння інтерпретатора.

Ключові слова: принципи тлумачення, правова інтерпретація, правотлумачна діяльність, юридична техніка, норма права, правове регулювання.

Постановка проблеми. Проблематика принципів тлумачення норм права стала темою фундаментальних теоретичних і практичних досліджень. Актуалізація питань тлумачення норм права пов'язана з систематичним оновленням українського законодавства, зростанням кількості нормативно-правових актів, що призводить до зросту невизначеності сенсу окремих норм права.

Потреба в тлумаченні впливає не лише з технічної недосконалості норм права та їх неясності, але із самої природи правореалізації. Текст норми права часто недостатній для отримання всієї інформації, що міститься в ній. Тому у правозастосовувачів нерідко виникає проблема тлумачення наміру законодавця та інтерпретації норм права. Тлумачення норм права або інтерпретація використаних у законодавчих актах слів та виразів, характерні для всіх правових систем. Утім, не маючи науково обґрунтованих рекомендацій щодо здійснення правотлумачної діяльності, її суб'єкти відчувають значні труднощі.

Тлумачення пов'язане з текстуальним вираженням норми права, необхідністю її формально-логічного аналізу, правовими принципами та нормами, які перебувають із нею в системній єдності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання про принципи тлумачення норм права розглядали С. Алексєєв [7], М. Баранова [10], Е. Бершицький [15], Н. Варламова [13], І. Карлявін [5], К. Нам [6], Л. Наместнікова [8], І. Онищук [11], С. Прийма [2], Є. Тонков [9], Л. Фуллер [12], Є. Шайхутдінов [14], Р. Шевчук [16] та ін.

Однак говорити про максимально поглиблений, детальний і комплексний розгляд питання про принципи тлумачення норм права в цих дослідженнях не доводиться. Значна кількість теоретичних і практичних аспектів тлумачення норм права потребують наукового осмислення. Крім того, поглиблене дослідження принципів тлумачення норм права актуалізоване потребою підвищення результативності правотлумачної діяльності та її впливу на юридичну практику.

Формулювання цілей. Мета статті полягає у визначенні істотних, характерних особливостей принципів тлумачення норм права.

Виклад основного матеріалу дослідження. У філософській літературі одні автори представляють принцип як безпосереднє узагальнення досвіду й фактів, результатом якого є головна думка, ідея, що слугує для побудови теорії, або як закон науки, що виражає суттєві та необхідні відносини дійсності. Інші розглядають принцип як фундаментальну основу, на якій побудована наукова теорія, певна методологічна або нормативна установка, правило і постулат.

У логічному сенсі принцип слугує базою системи та центральним поняттям, що представляє узагальнення і поширення будь-якого положення на всі явища цієї галузі, з якої даний принцип абстрагований. Принципи – це узагальнені, максимально абстрактні положення. Вони допомагають глибше зрозуміти об'єктивну дійсність і є найбільш стійкими елементами юридичного знання.

Зазначимо, що з позицій позитивізму неможливо сказати що-небудь змістовне про закон, оскільки з цієї точки зору, у принципі, байдуже та й неможливо

виявити форму виразу, якого саме змісту є закон. Тут існування закону (публічно владна його даність) у ролі права випереджує правову сутність (правовий зміст), виразом якої цей закон, як носій права, має бути.

Тлумачення норм права здійснюється за власними принципами, які варто розглянути більш детально.

Принцип законності полягає в неухильному дотриманні нормативно-правових актів у процесі застосування права (і духу, і букви). Цей принцип встановлює для інтерпретатора межі, у яких він уповноважений здійснювати правотлумачну діяльність, дотримуючись законодавчих актів. Він є одним із найважливіших принципів не лише інтерпретаційної, а й усієї юридичної діяльності. Його унормовано положеннями статті 19 Конституції України [1].

Принцип розумності тлумачення норм права – засада інтерпретаційної діяльності, за якою інтерпретатор уникає абсурдності висновків, досягає максимуму обов'язкової корисності та віднаходить компроміс між колізійними нормами права чи особами [2, с. 43].

Європейський суд з прав людини категорію «розумність» застосовує, зазвичай зі словом «*строк*», адже частиною першою статті 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод закріплено право кожного на судовий розгляд у розумний строк – «Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення» [3].

С. Прийма наводить приклад недотримання вимог принципу розумності правотлумачної діяльності, що стало причиною абсурдності інтерпретаційних результатів під час тлумачення частини другої статті 376 ЦК України, відповідно до якої «особа, яка здійснила або здійснює самочинне будівництво нерухомого майна, не набуває права власності на нього, якщо дозволити отримувати це майно у спадок». У такій ситуації саме принцип розумності інтерпретації права не дозволяє спадкоємцю набути права власності на незаконно зведену будівлю, оскільки це майно не є об'єктом права власності, про що зазначається в пункті 6 Постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про практику застосування судами статті 376 Цивільного кодексу України (про правовий режим самочинного будівництва)» від 30.03.2012 р. № 6. «До спадкоємців переходить лише право власності на будівельні матеріали, обладнання тощо, які були використані в процесі цього будівництва, а також обов'язок відшкодувати вартість витрат на знесення самочинного будівництва і приведення земельної ділянки до попереднього стану у разі його знесення» (пункт 7 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30.05.2008 р. № 7) [2, с. 40-41].

Принцип добросовісності тлумачення виявляється у проведенні інтерпретаційної діяльності відповідно до ціннісних орієнтирів суспільства, усвідомлення людиною необхідності сумлінно ставитися до будь-яких процесів або явищ. Поняття добросовісності (сумлінності) є філософською категорією, яка означає сві-

доме ставлення до своїх обов'язків. Зазначений принцип об'єктивований у положеннях статті 31 Віденської Конвенції про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 року [4].

Правова категорія (інститут, принцип) «добросовісності» є реально дієвим елементом механізму правового регулювання, який притаманний правопорядкам держав континентальної Європи. Його походження зазвичай пов'язують із відомим ще римському праву принципом *bona fidei* [5, с. 19].

У країнах загального права хоч термін «добросовісність» сам собою не використовується, фактично його зміст достатньо повно виражений у спеціальних правилах та принципах. До прикладу, правило естоппеля, за яким особа втрачає право заявляти заперечення щодо будь-яких обставин, якщо такі заперечення істотно суперечать її попередній поведінці тощо.

Підхід до розуміння принципу добросовісності через його функції визначає формування груп застосування принципу в міру тієї чи іншої функціональної сфери [6, с. 232-233].

Згідно з поширеним підходом, правове явище «добросовісність» заведено сприймати як правовий принцип. Причому, принцип добросовісності також визначається як генеральне застереження або оціночне поняття. Розглядаючи зазначені категорії, навряд чи можна стверджувати про їхню внутрішню суперечність у співвідношенні з принципом добросовісності. Навпаки, у літературі вони розглядаються як особливості та властивості, що характеризують принцип добросовісності. Так зауважено, що генеральне застереження вирізняється високим ступенем невизначеності, абстрактності та універсальності. Під генеральними застереженнями слід розуміти такі правові положення, які відносно нормативного контексту містять дуже загальні та невизначені поняття, котрі є дуже абстрактними або належать до дуже загальних фактичних складів. Принцип добросовісності, з лінгвістичної точки зору, є розпливчастим оцінним виразом. Розпливчастість виявляється в тому, що для його застосування відсутні всі необхідні умови. Використовуючи оціночні поняття, законодавець надає правозастосовувачеві свободу інтерпретації шляхом наповнення конкретним змістом і залежно від конкретних обставин [6, с. 273-274].

Саме характеристика принципу добросовісності, як генерального застереження та оціночного поняття, визначає складність у виявленні його нормативного змісту. Це пов'язано з непростими завданнями, які покладаються правом на принцип добросовісності. Причому тут слід почати не з об'єктивного права, а спочатку звернутися до основ теорії та до розуміння «права» як соціально «виправдананої свободи поведінки», тобто те, що людям «можна» робити та що суспільством приймається, підтримується [7, с. 273-274].

Принцип обґрунтованості означає, що рішення має прийматися лише на підставі перевірених вихідних даних. Для того щоб інтерпретатор отримав правильний, логічно перевірений результат, йому необхідно звернутися до техніко-юридичного інструментарію тлумачення норм права.

Принцип неупередженості означає, що інтерпретатор не повинен виявляти надмірної зацікавленості у процесі тлумачення норм права та в отриманні його

результату. Неупередженість – це відсутність необ'єктивності до будь-якого процесу, явища; справедливість. Зміст цього принципу можна розкрити так: якщо особа має намір проаналізувати певний нормативно-правовий акт, витлумачуючи його, вона завжди має звертати увагу не тільки на мовну форму, генезис акта, його системні зв'язки, мету прийняття, а й на основні моральні підвалини, такі як справедливість, безсторонність, об'єктивність [9].

Принцип точності та зрозумілості правотлумачної діяльності становить якість з'ясування та роз'яснення норм права суб'єктами інтерпретації. Цей принцип має суттєве функціональне навантаження, бо слово зображає думку. Якщо незрозуміла думка, то й незрозуміле слово.

Правила мови черпають джерела з римського права, вони сформульовані латинською мовою, по-різному іменуються (лінгвістичні максими, максими мови тощо). Утім, їх чіткі формулювання зберігаються у всіх джерелах: *eiusdem generis* (одного виду, класу або природи; англ. – of the same kinds, class, or nature), *expressio unius est exclusio alterius* (пряме згадування однієї речі виключає всі інші; англ. – the express mention of one thing excludes all others), *noscitur a sociis* (визнано партнерами; англ. – a word is known by the company it keeps) тощо [9].

Принцип юридичної визначеності. Визначеність є засобом правового регулювання. Насамперед це проявляється під час вибору способів формулювання нормативно-правових приписів і навіть специфіки їх формалізації. Деякі прояви визначеності мають біполярний характер, призводять до появи надмірної регламентації, дублювання окремих нормативних приписів, що веде до ускладнення під час реалізації таких норм. Ідеться про наслідки юридико-ідеологічних нормотворчих помилок, виражених у нераціонально обраному способі чи меті правового регулювання, що, зрештою, призводить до юридично змістовних помилок – «псевдовизначеності» чи «надмірної визначеності» [10, с. 109].

І. Оніщук юридичну визначеність розглядає у зв'язку з принципом законності: «Юридична визначеність є ознакою правової держави та показником якості законодавчого акту. Юридична невизначеність як техніко-юридичний дефект виявляється в аспекті порушення вимоги передбачуваності ситуацій та правовідносин, у випадку, якщо зміст певного юридичного поняття чітко та однозначно не визначений. Юридична невизначеність змісту норми права допускає можливість необмеженої кількості розсуду в процесі правозастосування. А це часто призводить до порушення принципу законності» [11, с. 65-66].

У теоретичному ракурсі формальні аспекти принципу юридичної визначеності містяться в концепції «*процедурного природного права*» Л. Фуллера, яке, на переконання дослідника, охоплює вісім вимог до якості норм права: вони повинні мати загальний характер; бути оприлюдненими; не мати зворотної сили (крім особливих випадків); бути ясно сформульованими (зрозумілими адресату); не суперечити одна одній; бути об'єктивно здійсненними (не унормовувати неможливого); бути стабільними (не зазнавати занадто частих та необґрунтованих змін); і, нарешті, бути реально чинними, тобто правозастосовна практика повинна відповідати чинним нормам права. Зазначені вимоги, за Л. Фуллером, втілюють у собі «внутрішню моральність права», уможливають саме його

існування (саме як права, правової системи) і зумовлюють моральний обов'язок громадян підкорятися встановленим вимогам [12, с. 118, 119, 190, 200].

Власне, «внутрішня моральність права» є необхідною, хоч і недостатньою умовою його справедливості. Л. Фуллер виходить із того, що «ясно викладене і зроблене відомим правило дозволяє судити про його справедливість», і «навіть якщо людина відповідає лише перед власною совістю, вона стане відповідальнішою, якщо буде змушена ясно сформулювати принципи, на основі яких діє» [13, с. 130-138].

У традиційному розумінні невизначеність права – це його дефект, недолік правового регулювання або юридичної техніки, який може виражатися в колізіях норм права, прогалинах, неточності, двозначності правового припису тощо. Невизначеність у праві – як засіб правового регулювання, що виявляється в абстрактному способі формулювання диспозитивних норм права, та щодо певних норм права, використання законодавцем «рамкових» законів, оціночних понять, що відкриває можливості для індивідуального регулювання, розсуд правозастосовних органів тощо [14, с. 123].

Вимога доступності законодавчих актів (зокрема їх офіційного опублікування) має особливе значення, оскільки найтіснішим чином пов'язане із загальноправовою презумпцією знання законів, відомою також як знаменита латинська формула «незнання закону не звільняє від відповідальності» (*ignorantia juris nocet*). Ця презумпція з усією очевидністю не діє, якщо відповідний закон не був офіційно опублікований, оскільки вона побудована на припущенні, що будь-яка особа мала гіпотетичну можливість ознайомитись зі змістом будь-якого закону, проте не скористалася нею [15, с. 17].

Принцип діалектичного зв'язку об'єктивного із суб'єктивним. Одним із перших, хто трактував діалектику як метод пізнання, був Сократ. Зокрема, він називав діалектикою метод визначення (формування) понять, що мали зображати сутність речей, тобто те загальне, що є, на думку філософа, незмінним «законом» для одиничних виявів речі. На переконання Сократа, поняття виражало незмінну сутність речі, на відміну від результатів її чуттєвого сприйняття, яке давало оманливе знання про мінливе буття речей у світі, а мислене оперування поняттями давало змогу робити істинні висновки про світ речей. Таким чином, можна стверджувати, що давньогрецький мислитель першим почав формувати мову науки як точний засіб відтворення закономірностей буття у свідомості людини [16, с. 216-217].

Принцип деталізуючої природи тлумачення – інтерпретаційна діяльність посідає посереднє місце між узагальненою абстрактною нормою та певною життєвою ситуацією, у котрій ця норма реалізується. За допомогою конкретизації абстрактна норма стає конкретною, а відповідно, більш точним і зрозумілим стає її зміст у результаті тлумачення [15].

Принцип доцільності означає вибір оптимального варіанта реалізації правових вимог щодо конкретних обставин. Цей принцип виражається через таку категорію, як правозастосовний розсуд, тобто можливість для правозастосувача обрати для використання саме ту норму, яка, на його думку, буде правильно регулювати суспільні відносини й стане найбільш ефективною за певних умов.

Принцип однаковості тлумачення (за єдиним зразком). Цей принцип розкривається шляхом використання всього інтерпретаційного інструментарію за допомогою однакових прийомів та способів. В однакових умовах, з того ж самого питання тлумачу необхідно застосовувати подібні методи для досягнення мети.

Висновки. Отже, тлумачення норм права здійснюється за допомогою базових принципів, як інструментів, що виражають загально визнані цінності суспільства та держави (законності, розумності, добросовісності, обґрунтованості, неупередженості, точності та зрозумілості, юридичної визначеності, діалектичного зв'язку об'єктивного із суб'єктивним, деталізуючої природи тлумачення, доцільності, однаковості тлумачення тощо).

Принципи тлумачення права – це вихідні засади, відправні пункти правової інтерпретації й водночас її самостійний об'єкт. Це цілісна взаємопов'язана система, застосування якої в сукупності дозволяє на високому рівні здійснювати офіційне та неофіційне тлумачення норм права. З огляду на зазначене, варто зберігати баланс конституційних цінностей та тлумачення норм права. Принципи тлумачення норм права формують розуміння інтерпретатора і мають далекосяжні наслідки для широкого кола наявних теорій тлумачення права.

Видається за доцільна подальша розробка проблематики принципів тлумачення норм права з метою узагальнення висунутих раніше та тих, що склалися на даний час уявлень про їх правову природу та вивчення їх співвідношення з об'єктивними економічними, соціальними та політичними процесами, як у світі, так і в Україні.

Використані джерела:

1. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141. (дата звернення: 21.10.2022)
2. Прийма С. Принцип розумності тлумачення норм права. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2012. № 3 (70). С. 34-43.
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Конвенцію ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97. (Зі змінами та доповненнями, внесеними Протоколом № 11 від 11 травня 1994 року, Протоколом № 14 від 13 травня 2004 року). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text. (дата звернення: 05.11.2022)
4. Віденська конвенція про право міжнародних договорів. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1986. № 17. Ст. 343. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text. (дата звернення: 09.11.2022)
5. Карлявин И. Ю. Принцип добросовестности (Treu Und Glauben) в правовой доктрине немецкоязычных стран: теоретико-практические предпосылки и конструирование. *Научный поиск*. 2016. № 2 (1). С. 19-22.
6. Нам К. В. Принцип добросовестности. Основы теории и правоприменения в контексте немецкого правового опыта: дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Москва, 2021. 472 с.
7. Алексеев С. С. Теория права. Москва : Издательство БЕК, 1995. 320 с.
8. Наместникова Л. А. Толкование: понятие, основания, принципы, процесс. 27-05-2011. [Електронний ресурс] URL : <http://www.portalprava.ru/article.php?id=102>.
9. Тонков Е. Н. Толкование закона в Англии. Санкт-Петербург : Алетея, 2013. 353 с. URL : <http://maxima-library.org/knigi/genre/b/338960?format=read>.

10. Баранова М. В. Определенность и неопределенность как свойства и средства правового регулирования. *Определенность и неопределенность права как парные категории: проблемы теории и практики*: Материалы XII международной научно-практической конференции. В 3-х частях. Москва, РГУП, 2018. Ч. I. С. 106-112.

11. Онищук І. І. Принцип юридичної визначеності (legal certainty) у рішеннях Конституційного Суду України. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2021. № 5. С. 60-67. DOI : <https://doi.org/10.32886/10.32886/instzak.2021.05.07>.

12. Фуллер Л. Л. Мораль права / Пер. с англ. Т. Даниловой под ред. А. Куряева. Москва : ИРИСЭН, 2007. 308 с.

13. Варламова Н. В. Принцип правовой определенности как выражение социального назначения права. *Определенность и неопределенность права как парные категории: проблемы теории и практики*: Материалы XII международной научно-практической конференции. В 3-х частях. Москва, РГУП, 2018. Ч. I. С. 130-138.

14. Шайхутдинов Е. М. Добросовестность как явление неопределенности права. *Определенность и неопределенность права как парные категории: проблемы теории и практики*: материалы XII Международной научно-практической конференции. В 3-х частях. Москва, РГУП, 2018. Ч. I. С. 123-130.

15. Бершицкий Э. Е. Правовая определенность и оценочные категории: краткий очерк на примере составов правонарушений в различных отраслях права. Москва : М-Логос, 2021. 154 с.

16. Шевчук Р. Ще раз про діалектичний метод у правознавстві. *Філософія права*. 2016. № 11. С. 216-219.

References:

1. Konstituciya Ukraini. (1996) *Vidomosti Verhovnoyi Radi Ukraini (VVR) - Information of the Verkhovna Rada of Ukraine (VVR)*, 30, art. 141. [in Ukrainian].

2. Prijma, S. (2012) Princip rozumnosti tlumachennya norm prava. *Visnik Nacionalnoyi akademiyi pravovih nauk Ukraini - Bulletin of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 3 (70), 34-43. [in Ukrainian].

3. Konvenciya pro zahist prav lyudini i osnovopolozhnyh svobod. Konvenciyu ratifikovano Zakonom № 475/97-VR vid 17.07.97. (Zi zminami ta dopovnenniyami, vnesenimi Protokolom № 11 vid 11 travnya 1994 roku, Protokolom № 14 vid 13 travnya 2004 roku). (2004) [Electronic resource] N. p. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text. [in Ukrainian].

4. Videnska konvenciya pro pravo mizhnarodnih dogovoriv. (1986) *Vidomosti Verhovnoyi Radi Ukrayinskoyi RSR - Vidomosti Verhovnoyi Radi Ukrayinskoyi RSR*, 7, art. 343. N. p. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text.

5. Karlyavin, I. Yu. (2016) Princip dobrosovestnosti (Treu Und Glauben) v pravovoy doktrine nemeckoyazychnyh stran: teoretiko-prakticheskie predposylki i konstruirovaniye. *Nauchnyj poisk - Scientific search*, 2 (1), 19-22. [in Russian].

6. Nam, K. V. (2021) Princip dobrosovesnosti. Osnovy teorii i pravoprimereniya v kontekste nemeckogo pravovogo opyta. *Doctor's thesis*. Moskva. [in Russian].

7. Alekseev, S. S. (1995) *Teoriya prava*. Moskva : Izdatelstvo BEK. [in Russian].

8. Namestnikova, L. A. (2011) Tolkovanie: ponyatie, osnovaniya, principy, process. 27-05-2011. [Elektronnyj resurs] N. p. URL : <http://www.portalprava.ru/article.php?id=102>. [in Russian].

9. Tonkov, E. N. (2013) Tolkovanie zakona v Anglii. Sankt-Peterburg : Aleteiya. URL : <http://maxima-library.org/knigi/genre/b/338960?format=read>. [in Russian].

10. Baranova, M. V. (2018) *Opredelennost i neopredelennost kak svoystva i sredstva pravovogo regulirovaniya. Opredelennost i neopredelennost prava kak parnye kategorii: problemy teorii i praktiki: materialy XII Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii. V 3-h chastyah. – Certainty and uncertainty of law as paired categories: problems of theory and practice: Proceedings of the XII International Scientific and Practical Conference. (Part 1-3; Part 1), 106-112. Moskva, RGUP. [in Russian].*

11. Onyshchuk, I. I. (2021) *Princip yuridichnoyi viznachenosti (legal certainty) u rishennyah Konstitucionnoho Sudu Ukrainy. Naukovi zapiski Institutu zakonodavstva Verkhovnoyi Radi Ukrainy - Scientific Notes to the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine, 5, 60-67. DOI : <https://doi.org/10.32886/10.32886/instzak.2021.05.07>*

12. Fuller, L. L. (2007) *Moral prava / Per. s angl. T. Danilovoj pod red. A. Kuryaeva. Moskva : IRISEN. [in Russian].*

13. Varlamova, N. V. (2018) *Princip pravovoy opredelennosti kak vyrazhenie socialnogo naznacheniya prava. Opredelennost i neopredelennost prava kak parnye kategorii: problemy teorii i praktiki: Materialy XII mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii. V 3-h chastyah - Certainty and uncertainty of law as paired categories: problems of theory and practice: Proceedings of the XII International Scientific and Practical Conference. (Part 1-3; Part 1), 130-138. Moskva, RGUP. [in Russian].*

14. Shajhtudinov, E. M. *Dobrosovestnost kak yavlenie neopredelennosti prava. Opredelennost i neopredelennost prava kak parnye kategorii: problemy teorii i praktiki: Materialy XII mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii. V 3-h chastyah. - Certainty and uncertainty of law as paired categories: problems of theory and practice: Proceedings of the XII International Scientific and Practical Conference. (Part 1-3; Part 1), 123-130. Moskva, RGUP. [in Russian].*

15. Bershickij, E. E. (2021) *Pravovaya opredelennost i ocenochnye kategorii: kratkij ocherk na primere sostavov pravonarushenij v razlichnyh otraslyah prava. Moskva : M-Logos. [in Russian].*

16. Shevchuk, R. (2016) *She raz pro dialektichnij metod u pravoznavstvi. Filosofiya prava - Philosophy of law, 11, 216-219. [in Ukrainian].*

Стаття надійшла до редколегії 16.11.2022

Serednyuk V., Candidate of Legal Sciences, Associate Professor, Head of the Territorial service center № 8049 Regional service center of the Main service center of the Ministry of Internal Affairs in Kyiv (branch of the Main service center of the Ministry of Internal Affairs) (Kyiv, Ukraine)

GENERAL CHARACTERISTICS OF BASIC PRINCIPLES OF LEGAL NORMS INTERPRETATION

The purpose of the article is to determine the essential, characteristic features of the principles of interpretation of legal norms. The principle of legality, reasonableness, good faith, reasonableness, impartiality, accuracy and comprehensibility, legal certainty, dialectical connection between objective and subjective, detailed nature of interpretation, expediency, uniformity of interpretation are considered.

It was found that the principles of interpretation of legal norms are formed on the basis of the methodology of the general theory of law. Certain principles are established in the current legislation. It was established that the need for interpretation stems not only from the technical imperfection of legal norms, their ambiguity, but from the very nature of legal

implementation. The text of the legal norm is often insufficient to obtain all the information contained in it.

The interpretation of legal norms or the interpretation of words and expressions used in legislative acts are characteristic of all legal systems. The interpretation is related to the textual expression of the legal norm, the need for its formal and logical analysis, legal principles and norms that are in a systemic unity with it.

Conclusions. The principles of legal interpretation are the basic principles, starting points of legal interpretation and, at the same time, its independent object. This is a complete-interrelated system, the application of which in aggregate allows for official and unofficial interpretation of legal norms at a high level. In view of the above, it is worth maintaining a balance of constitutional values and the interpretation of legal norms. The principles of interpretation of legal norms are part of the "hermeneutic circle" because they shape the understanding of the interpreter.

Keywords: principles of interpretation, legal interpretation, legal interpretation activity, legal technique, rule of law, legal regulation.

DOI: 10.33766/2524-0323.100.46-56

УДК: 341.231.14

Янчук Н. Д., кандидатка юридичних наук, доцентка, професорка кафедри теорії та філософії права Одеського державного університету внутрішніх справ (м. Одеса, Україна)

e-mail: yanchuknd@ ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0491-0995>

ПЛЮРАЛІЗМ РОЗУМІННЯ ЮРИДИЧНОЇ ПРИРОДИ ОСВІТЬНОГО ПРАВА

У статті порушено питання про юридичну природу освітнього права.

На сучасному етапі освітнє право є галуззю законодавства, яка найбільш активно розвивається, що спричиняє нові виклики для правової науки і практики. У відповідь на ці виклики формується освітнє право, яке потребує правового аналізу як із позиції теорії, так і з практичної точки зору. У вітчизняній юридичній літературі не сформовано єдиного підходу до розуміння правової природи освітнього права, а тому виникає необхідність дослідити його як нове явище.

У статті акцентовано увагу на тому, що трансформація поглядів відносно природи освітнього права пройшла тривалий шлях від повного його несприйняття, коли вважалось що це лише підгалузь у рамках адміністративного права, до спроб обґрунтування освітнього права як самостійної галузі права.

Здійснено аналіз різних підходів щодо визначення юридичної природи освітнього права, а саме як: підгалузі адміністративного права; комплексної галузі права; нормативно-правового масиву; самостійного напрямку наукових досліджень; навчальної дисципліни; спеціальної частини інформаційного права.

Особливу увагу приділено висвітленню сильних і слабких позицій представників різних напрямків в обґрунтуванні статусу освітнього права. Акцентовано на тому, що жоден із прихильників виокремлення освітнього права як самостійної галузі

права, не довів та не показав, чому питання правового регулювання освітніх відносин варто розглядати поза адміністративним правом.

Наголошено на необхідності включення до навчального плану окремого курсу «Освітнє право» в педагогічному секторі освіти та при навчанні в аспірантурі. При тому мова не йде про формування уніфікованого підходу до викладання навчальної дисципліни «Освітнє право». Предмет та система навчальної дисципліни має визначатися цільовою аудиторією, а також сучасними тенденціями розвитку освіти.

Ключові слова: право, освіта, освітнє право, галузь права, навчальна дисципліна, освітнє законодавство.

Постановка проблеми. У юридичній літературі залишається дискусійним питання відносно природи освітнього права. Незважаючи на те, що останнім часом в арифметичній прогресії зростає кількість наукових досліджень, присвячених освітньому праву, питання природи освітнього права залишається малодослідженим. Розгляд різних підходів дає можливість заповнити дану прогалину, а також викласти власну точку зору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питаннями теорії освітнього права займалися вітчизняні і зарубіжні вчені, зокрема: Б. Андрусішин, Р. Валеев, Н. Давидова, Г. Дорохова, Р. Жолобчук, О. Кірімова, Н. Пігасова, В. Сирих, Е. Суханов, В. Філіпова, В. Шкагулка, Ф. Ягофоров та інші. Проте наразі в сучасній адміністративно-правовій науці відсутній єдиний підхід до визначення сутності освітнього права, що й зумовило актуальність дослідження.

Формулювання цілей. Метою статті є здійснення комплексного аналізу основних підходів до статусу освітнього права. Не претендуючи на всебічний аналіз основних підходів до природи освітнього права, зупинимось лише на деяких точках зору, що домінують у юридичній літературі.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні в сучасній науковій літературі склалося декілька підходів відносно природи освітнього права, котрі не відрізняються внутрішньою єдністю. Серед різноманіття думок, що висловлюються в науковій літературі, освітнє право розглядається як: комплексна галузь права; нормативно-правовий масив; підгалузь адміністративного права; самостійний напрям наукових досліджень; навчальна дисципліна та навіть як підгалузь спеціальної частини інформаційного права.

Розглянемо кожен зі згаданих позицій.

Історично першою позицією, що отримала широке розповсюдження, є розуміння освітнього права як підгалузі адміністративного права. Прихильники входження відносин у сфері освіти в поле адміністративного права апелюють до історії та традицій правової науки. Так у дореволюційній правовій науці відносини, що відносилися до просвітництва, традиційно входили в науку поліцейського права; їх визначали як особливу, самостійну частину адміністративного права, котре регулювало відносини в системі освіти лише з позиції держави як управляючого суб'єкта, що делегує частину своїх владних повноважень різним уповноваженим суб'єктам у сфері освіти.

За радянських часів освітнє право розглядалось як підгалузь адміністративного права. Поштовхом до дискусій із приводу природи освітнього права стали

ідеї вторинних комплексних утворень у системі права та законодавства. Так перед прийняттям Основ законодавства про народну освіту СРСР та союзних республік у 1973 році В. Чиквадзе та Ц. Ямпольська звернули увагу на готовність адміністративного права до виокремлення нових галузей, зокрема освітнього права, оскільки вже тоді виділялась специфіка правовідносин системи народної освіти, котрі характеризувались ними як адміністративно-правові відносини «горизонтального типу». Подібну точку зору висловлювала і Г. Дорохова. На думку вченої, незважаючи на те, що освітні відносини регулюються адміністративно-правовими нормами, вони не мають управлінського характеру, а відповідно, не можуть регулюватися методами адміністративного права, це адміністративно-правові відносини особливого типу. З одного боку, це «класичні» вертикальні відносини влади-підпорядкування, що носять організаційний характер, а з іншої – відносини «горизонтального типу» – педагогічні [4, с. 37].

Це стало поштовхом до численних дискусій із приводу природи освітнього права. Позиції, що освітнє право є підгалуззю адміністративного права, дотримуються ряд юристів, котрі посилаються на пануючу в дореволюційному праві точку зору, яскравим представником якої був М. Владимирський-Буданов. Видатний учений розглядав освітнє право як особливу самостійну частину адміністративного права, виокремлював предмет – конкретну діяльність держави по створенню умов для ефективного функціонування освітніх закладів [2].

Прихильники даної позиції, розглядаючи питання природи освітнього права, звертають увагу на те, що адміністративне право не може охопити все різноманіття суспільних відносин у системі освіти, залишаючи їх освітньому праву, але наявне, коли мова йде про регулювання загальних питань. Водночас, провідні учені в області адміністративного права, визнаючи за освітнім правом можливість самостійного функціонування, тим не менш, не розглядають питання про виділення його в самостійну галузь права.

Прихильниками іншої позиції відносно природи освітнього права виступають О. Іваній, Т. Корж-Ікаева, М. Сирих, В. Філіппова, В. Шкагулла та ін. Ці вчені розглядають освітнє право як самостійну галузь права, що має свій предмет і специфічний метод правового регулювання. Вони ратують за необхідність виділення освітнього права як галузі права, причому не самостійної, а комплексної, оскільки, на їхню думку, «уже сама природа та специфіка відносин, що складаються у сфері освіти, дають всі необхідні та достатні підстави для виділення освітнього права як уже цілком сформованої правової галузі, що має комплексний характер» [9, с. 92].

Прихильники даної позиції наводять наступні доводи з приводу доцільності виділення освітнього права як галузі права: по-перше, сучасний рівень розвитку правової та освітньої систем в багатьох сучасних демократичних державах; по-друге, різке кількісне зростання та ієрархічне ускладнення нормативно-правового масиву, що регулюють освітні відносини; по-третє, виключна значимість освіти, як соціального інституту в нашу епоху, і ряд інших факторів та умов, котрі об'єктивно призводять не лише до визнання та обґрунтування можливості, але й необхідності виділення освітнього права як комплексної правової

галузі, що посідає важливе місце як у правовій системі суспільства в цілому, так і в системній побудові самого права [5; 6; 11].

Розвиваючи дану позицію, О. Іваній наголошує, що «освітнє право можна визначити як галузь права, котра регулює суспільні відносини в області навчання, виховання, професійної, наукової, суспільно-культурної підготовки громадян України». Крім того, автор визначає комбінацію методів правового регулювання (метод автономії та рівності сторін, метод вільного волевиявлення, метод субординації), власний понятійно-категоріальний апарат (державний освітній стандарт, освітня програма, навчальний план, освітній процес, форми отримання освіти, освітні рівні, тип і види освітньої установи, державна акредитація освітніх установ) [5, с. 55].

Т. Корж-Ікаєва вказує, що «освітнє право – це галузь права, система правових норм, що регулюють відносини стосовно організації та здійснення освітнього процесу між:

- суб'єктами освітньої діяльності різних держав щодо визнання різних інститутів освіти;

- органами державної влади і суб'єктами освітньої діяльності (щодо створення, управління, ліцензування, атестації, акредитації, матеріального і фінансового забезпечення діяльності тощо);

- освітньою установою і споживачами освітніх послуг (учнями, батьками, суспільством)» [6, с. 453].

Прихильники визнання освітнього права як комплексної галузі права оперують тим, що «норми, включені в її предмет, одночасно залишаються у своїх галузях права, таких як конституційне, трудове, цивільне, фінансове, адміністративне та ін. Ядро освітнього права – педагогічне право» [11, с. 55].

Дискусії з приводу існування комплексних галузей права, й освітнє право не є виключенням, нівелюються, у межах ретроспективного підходу. Як зазначено у юридичній літературі, законодавство, як і право, виступає засобом регуляції суспільних відносин, має свою історичну проєкцію і в міру накопичення законодавчого масиву структурується та систематизується. В основі систематизації законодавства лежать генетичні, структурні та функціональні зв'язки, котрі піддані в різні періоди глибоким змінам, що тягнуть і якісні зміни в правовому регулюванні певної сфери суспільних відносин [10, с. 176].

На основі аналізу літератури можна дійти висновку, що статус самостійної галузі освітнього права піддається сумніву, головним чином, на підставі наступних аргументів.

По-перше, наявність у сфері освіти широкого різноманіття правових відносин, що регулюються різними галузями права, свідчить про відсутність самостійного предмету галузі, а відповідно, про відсутність потреби в специфічному методі правового регулювання.

По-друге, наявність значної кількості нормативно-правових актів, що регулюють освітні відносини, так само як і кодифікація освітнього законодавства, не є приводом для утворення нової галузі права.

По-третє, у сучасній класифікації галузей права освітнє право як самостійна галузь права не відображається, що свідчить про відсутність самостійного наукового формування.

По-четверте, відносини у сфері освіти регулюються переважно нормами адміністративного права, що пов'язане нерозривністю відносин між державою та громадянами в процесі здобуття освіти.

Відносно іншої позиції, освітнє право розглядається як нормативно-правовий масив. Серед прибічників цієї теорії слід назвати С. Курова, котрий вважає, що в якості основи освітнього права виступають норми, котрі регулюють педагогічні відносини, які позначені вченим як освітньо-правові. Їх відмінність від педагогічних норм полягає в тому, що вони обов'язково «узаконені» певним нормативно-правовим актом, одночасно як педагогічні норми випливають із цілей навчання і виховання, з їх форми, змісту, методики, технології, самої природи педагогічної діяльності, визначаються законами і закономірностями педагогіки і психології [7, с. 105].

Так деякі автори скептично відносяться до пізнавальних можливостей освітнього права, зазначаючи при тому, що «освітнє право» є суто умовним поняттям, за яким насправді стоїть законодавство про освіту – масив нормативних актів комплексного характеру, але з очевидно переважаючою адміністративно-правовою природою» [8, с. 68]. Аналогічної точки зору дотримується і Н. Давидова, зауважуючи, що «більш коректною назвою для освітнього права є не «галузь права», а «комплексне правове утворення», норми котрого регулюють різноманітні відносини: щодо управління навчальним закладом та контролю за якістю (адміністративне право); щодо стягнення податків та зборів (фінансове право); щодо укладання договорів та оформлення авторських відносин (цивільне право); щодо прийняття на роботу та звільнення педагогічних працівників (трудова право); щодо працюючих пенсіонерів та батьків, що знаходяться у відпустці по догляду за дітьми (право соціального забезпечення); щодо вчинення злочинів учасниками навчально-виховного процесу (кримінальне право). Вираз «галузь освітнього права» має велике юридико-змістове навантаження та має відповідати низці ознак, якими наразі не володіє: замість цього, слід вживати «правове поле освіти», «низка нормативних документів», «освітнє законодавство», «освітні закони», «освітня галузь», «нормативно-правове поле освіти», «регулювання відносин у сфері освіти». Неконтрольоване збільшення кола галузей права може призвести в майбутньому до виникнення галузі студентського права, галузі учнівського права, галузі педагогічного права» [3, с. 26].

Як нормативно-правовий масив, освітнє законодавство характеризується наявністю значної кількості нормативно-правових актів, що нараховує тисячі актів. Аналізуючи вітчизняне освітнє законодавство, можна цілком справедливо стверджувати, що на фоні збільшення загального об'єму нормативно-правових актів прослідковується тенденція до безсистемності у формуванні правового масиву нормативно-правових актів, що призводить до невиправданої поспішності у прийнятті нормативно-правових актів; порушенні пріоритетів правового ре-

гулювання; недодержанні правил законодавчої техніки; декларативності положень цих актів та недостатньому рівні юридичної сили; підміні якості нормативно-правових актів кількістю; незбалансованості в системі діючого законодавства, прийнятті нових законів без ув'язки з існуючими тощо. З метою підвищення ефективності нормативно-правового забезпечення відносин у сфері освіти, у юридичній літературі висувається пропозиція щодо необхідності прийняття Кодексу про освіту [3; 5]. На нашу думку, кодифікація освітнього законодавства не є запорукою якості законодавства, окрім цього, сфера освіти активно розвивається, реформується, що потребує постійного реагування з боку законодавця.

Але, незважаючи на те, що законодавча діяльність у сфері освіти має тенденцію до бурхливих та часом суперечливих змін, це не дає підстави стверджувати про утворення нової галузі права. Через це доречно навести точку зору В. Боняк, котрий вважає, що «на сучасному етапі освітнє право сформувалося як галузь законодавства, проте не як галузь права. Галузь права формується об'єктивно, відповідно до усталених суспільних відносин, а галузь законодавства створюється в результаті цілеспрямованої діяльності уповноважених суб'єктів і тому має суб'єктивний характер. Розбіжність галузі освітнянського права та галузі освітнянського законодавства не виключає в перспективі позитивної тенденції до їх відповідності, вирівнювання» [1, с. 39].

Інша позиція пов'язана з уявленням освітнього права як самостійного напрямку теоретико-правових, соціально-правових та галузевих юридичних наукових досліджень. Освітнє право виконує не лише значну роль у сфері освіти, але й в області державно-правових наукових досліджень. Як міждисциплінарна навчальна дисципліна, вона здатна позитивно впливати на наукові розробки не лише у власній царині, але й на наукові розробки в області різних галузей права, що тією чи іншою мірою взаємопов'язані з освітніми правовідносинами.

У міру розвитку даної галузі знань лавина наукових публікацій у сфері освітнього права стає ширшою та глибшою. Поступово збільшується кількість наукових робіт з освітньо-правової тематики, що носить не лише науково-інформаційний, суцього пізнавальний, але і яскраво виражений академічний, дослідницький характер.

Незважаючи на різницю в підходах до статусу освітнього права та на різний спектр питань, що привертають увагу науковців, у розвитку даної галузі знань намітилися загальні тенденції наукових пошуків. Серед останніх особливу увагу привертає тенденція комплексного пізнання освітнього права не самого собі, а у взаємозв'язку та взаємодії з процесом вивчення інших галузей права. Як вихідне положення береться теза про неможливість глибокого та всебічного дослідження багатогранної та багаторівневої матерії освітнього права поза контекстом адміністративного, конституційного, трудового, фінансового права тощо.

Наукові розробки в царині освітнього права мають на меті випереджати чинне законодавство, виявляти сильні та слабкі місця, сприяти його вдосконаленню та визначати подальші шляхи розвитку. І ось тут науковцям, що займа-

ються питаннями освітнього права, доведеться багато чого зробити, щоб їхні роботи не являли собою лише аналіз чинного законодавства. Не слід забувати про те, що роль наукових досліджень у даній області полягає в сприянні проведенню освітньої реформи (у тому числі, і реформування юридичної освіти), у розв'язанні однієї з актуальних проблем вітчизняної освіти – формування висококваліфікованого компетентного корпусу педагогічних і науково-педагогічних працівників для закладів освіти.

Розвиток освітнього права, як самостійного напрямку наукових досліджень, засвідчують наступні фактори: інтенсивне зростання наукових публікацій на кшталт статей, монографій, підручників з освітнього права тощо; проведення міжнародних, всеукраїнських науково-практичних конференцій, наукових семінарів, круглих столів із найбільш актуальних проблем освітнього права; видання спеціалізованої періодичної літератури з постійними методичними розділами, присвяченими освітньому праву; формування національних та міжнародних науково-дослідницьких центрів, напрямків, що займаються проблемними питаннями в рамках освітнього права; створення системи підготовки відповідних спеціалістів на факультетах, кафедрах; видання навчальних програм та посібників з освітнього права; збільшення дисертаційних досліджень, присвячених різноманітним питанням у сфері освіти.

Нарешті, освітнє право розглядається як навчальна дисципліна. І це, напевно, єдиний підхід до статусу освітнього права, що не викликає дискусій у наукових колах. Освітнє право, як навчальна дисципліна, являє собою особливу будову і зміст суспільних відносин, що складаються у сфері освіти у зв'язку з реалізацією права на освіту, забезпечення державних гарантій прав та свобод людини у сфері освіти та створення умов для реалізації права на освіту.

Головне завдання освітнього права як навчальної дисципліни полягає в тому, щоб виявити інноваційні процеси в зміні та викладанні освітнього права, у визначенні найбільш ефективних шляхів їх оптимізації. Інакше кажучи, укріплення освітнього права як навчальної дисципліни, може бути реалізоване лише на основі нових розробок відносно методики його викладання.

Освітнє право як навчальна дисципліна спрямоване на реалізацію науково-пізнавальної, практико-прикладної та навчально-виховної мети. Перша мета обумовлена потребою розуміння основних тенденцій і шляхів розвитку освітнього права, усвідомлення ключових напрямків державної політики у сфері освіти тощо. Практико-прикладна роль освітнього права пов'язана з формуванням навичок практичного застосування правових знань і професійно-правових умінь у процесі професійної діяльності. Значення навчально-виховної мети полягає у формуванні загальнокультурних та загальнопрофесійних умінь і навичок у сфері освітніх праводносин у здобувачів вищої освіти та усвідомленні ними ролі освітнього права в житті кожної людини.

Одним із дискусійних питань є питання про структуру навчальної дисципліни «Освітнє право». Склалось декілька підходів до викладання освітнього права. Найбільш простий – вибірковий інституційно-проблемний метод, коли для вивчення береться обмежена кількість тем, що стосується переважно право-

вого статусу суб'єктів освітніх правовідносин; питань державної політики в галузі освіти; процесу акредитації закладів освіти; аспектів якості освіти тощо. Інший підхід, що використовується при викладанні освітнього права, – інституційно-галузевий підхід, коли поряд із розглядом загальних питань, присвячених закономірностям і тенденціям розвитку освітнього права, характеристиці джерел освітнього права, правовому статусу суб'єктів освітніх правовідносин тощо, акцентується увага на галузевих особливостях освітніх правовідносин.

Другою методологічною проблемою побудови структури навчальних програм з дисципліни «Освітнє право» є розширення її об'єму до рівня дисципліни, що охоплюють різноманітні відносини у сфері освіти, включаючи адміністративні, фінансові, трудові тощо. З одного боку, освітнє право – комплексне правове утворення, що поєднує норми конституційного, адміністративного, трудового, фінансового, цивільного права, й освітнє право неминуче з ними переплітається. З іншого боку, освітнє право сформувалось у юридичній науці як результат потреби вивчення основних положень освітнього законодавства та міжнародно-правових стандартів регулювання освітніх відносин.

Освітнє право як навчальна дисципліна не набуло свого поширення в українських закладах вищої освіти. Здебільшого дисципліна «Освітнє право» сьогодні поступово вводиться в навчальні плани з підготовки майбутніх вчителів і практично не знаходить місце в навчальних планах з підготовки правників. У науковій літературі висловлюється думка про доцільність введення даної навчальної дисципліни для аспірантів, як обов'язковий елемент підготовки викладачів закладах вищої освіти, студентів, що навчаються в педагогічних вузах, осіб, що мають вищу освіту та проходять підготовку у сфері управління навчальним закладом [3, с. 23-24].

На наш погляд, динамічному розвитку освітнього права як навчальної дисципліни заважає відсутність єдиної концепції навчального курсу. Іншими словами, необхідно визначитись, у яких навчальних закладах та для кого буде викладатись дана навчальна дисципліна. Від цього залежатиме змістове наповнення навчальної програми курсу «Освітнє право». Включення до навчального плану окремого курсу «Освітнє право» в педагогічному секторі освіти має стати обов'язковим, адже навряд чи потрібно аргументувати тезу про те, що сучасний педагог не може обійтись без знання нормативно-правових актів, що регулюють його професійну діяльність. Відносно включення даного курсу при підготовці правників, то такі пропозиції, на нашу думку, не є доцільними. Правова проблематика, пов'язана з освітніми правовідносинами, може бути вивчена в рамках базового курсу «Адміністративне право». Обґрунтованим також видається включення курсу «Освітнє право» в навчальні плани аспірантури, оскільки однією із задач післядипломної освіти є підготовка висококваліфікованих кадрів для вищої школи.

Незважаючи на комплексний характер законодавства у сфері освіти, це жодною мірою не заважає складанню цілісної навчальної дисципліни «Освітнє право». При тому мова не йде про формування уніфікованого підходу до викладання навчальної дисципліни «Освітнє право». Предмет та система навчальної

дисципліни має визначатися цільовою аудиторією, а також сучасними тенденціями розвитку освіти.

Трансформація поглядів відносно природи освітнього права триває, яскравим прикладом чого є позиція В. Цимбалюка, котрий пропонує розглядати науково-освітнє право як підгалузь спеціальної частини інформаційного права, де структуруються суспільні відносини, норми правил поведінки за об'єктивною ознакою – видами інформаційної діяльності [10, с. 175].

Висновки. Таким чином, аналіз різноманітних підходів до визначення природи освітнього права дає всі підстави поставити такі питання: чи є сьогодні достатні підстави для виокремлення освітнього права в окрему галузь права? Якщо так, то яке місце в системі юридичних наук посідає освітнє право? Чи можливо виокремити головні критерії галузевої диференціації – предмет та метод правового регулювання? Чи є достатні підстави для кодифікації освітнього права як важливого фактору подальшого розвитку вітчизняної системи освіти?

Пошук відповідей на ці та інші питання і має стати предметом подальших наукових розробок.

Використані джерела:

1. Боняк В. О. Конституційне право людини і громадянина на освіту в Україні: Монографія. Дніпропетровськ : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ : Ліра ЛТД, 2008. 180 с.

2. Владимирский-Буданов М. Ф. Государство и народное образование в России с XVII в. до учреждения министерств. Ч. 1. Ярославль : Тип. Г. В. Фальк, 1874. 325 с.

3. Давидова Н. О. Місце освітнього права в правовій системі України. *Проблеми та перспективи управління сучасною столичною школою: Матеріали регіональної науково-практичної конференції*. Київ, 2014. С. 22-27.

4. Дорохова Г. А. Государственное управление народным образованием в СССР. Алма-Ата, 1980. 319 с.

5. Іваній Е. Образовательное право Украины как отрасль законодательства, отрасль права и учебная дисциплина. *Leges si vivata*. 2017. № 9. С. 53-56.

6. Корж-Ікаєва Т. Г. Освітнє право України: питання становлення. *Митна справа*. 2011. № 1. Ч. 2. С. 451-455.

7. Куров С. В. Образовательное право как комплексное правовое образование. *Право и образование*. 2003. № 3. С. 95-110.

8. Суханов Е. А. О концепции Кодекса об образовании как самостоятельного «образовательного права». *Проблемы и перспективы законодательства об образовании и его кодификации: Материалы VI Международной научно-практической конференции*. Минск, 2002. С. 68-69.

9. Філіппова В. Д. Освітнє право як галузь законодавства України. *Науково-виробничий журнал «Правові новели»*. 2014. № 2. С. 91-96.

10. Цимбалюк В. С. Науково-освітнє право України: методичні, концептуальні, доктринальні положення до стратегії державної політики розвитку країни. *Інформація і право*. 2016. № 2. С. 173-180.

11. Шкагулла В. И. Образовательное право: Ученик для вузов. Москва : «НОР-МА», 2001. 688 с.

References:

1. Boniak, V. O. (2008) Konstytutsiine pravo liudyny i hromadianyna na osvitu v Ukraini: monohrafiia. Dnipropetrovsk : Dnipropetrovskiy derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav : Lira LTD. [in Ukrainian].
2. Vladymyrskiy-Budanov, M. F. (1874) Hosudarstvo y narodnoe obrazovanye v Rossyy s XVII v. do uchrezhdeniya mynysterstv. Ch. 1. Yaroslavl : H. V. Falk, Part I. [in Russian].
3. Davydova, N. O. (2014) Mistse osvithnoho prava v pravovii systemi Ukrainy. *Problemy ta perspektivy upravlinnia suchasnoiu stolychnoiu shkoloiu - Problems and prospects of modern metropolitan school management: Materials of the regional scientific and practical conference (may 18, 2014, Kyiv)*, 22-27. [in Ukrainian].
4. Dorokhova, H. A. (1980) Hosudarstvennoe upravlenye narodnim obrazovanyem v SSSR. Alma-Ata. [in Kazakhstan].
5. Yvanyi, E. (2017) Obrazovatelnoe pravo Ukrainy kak otrasl zakonodatelstva, otrasl prava y uchebnaia dystsyplina. *Legea si viata*, 9, 53-56. [in Ukrainian].
6. Korzh-Ikaieva, T. H. (2011) Osvitnie pravo Ukrainy: pytannia stanovlennia. *Mytna sprava - Customs business*, 1, part. 2, 451-455. [in Ukrainian].
7. Kurov, S. V. (2003) Obrazovatelnoe pravo kak kompleksnoe pravovoe obrazovanye. *Pravo y obrazovanye - Law and education*, 3, 95-110. [in Ukrainian].
8. Sukhanov, E. A. (2002) O koncepcii Kodeksa ob obrazovanii I samostoyatel'nogo «obrazovatel'nogo prava». *Problemy y perspektivy zakonodatelstva ob obrazovanii y ego kodifikatsii - Problems and perspectives of legislation on education and its codification: Materials of the VI International Scientific and Practical Conference (april 15, 2002, Minsk)*, 68-69. [in Belorussian].
9. Filippova, V. D. (2014) Osvitnie pravo yak haluz zakonodavstva Ukrainy. *Naukovo-vyrobnychnyi zhurnal «Pravovi novely» - Scientific and industrial journal "Legal Novels"*, 2, 91-96. [in Ukrainian].
10. Tsybaliuk, V. S. (2016) Naukovo-osvitnie pravo Ukrainy: metodychni, kontseptualni, doktrynalni polozhennia do stratehii derzhavnoi polityky rozvytku krainy. *Informatsiia i pravo - Information and law*, 2, 173-180. [in Ukrainian].
11. Shkatulla, V. I. (2001) Obrazovatelnoe pravo. Moskva: NORMA. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 02.11.2022

Yanchuk N., Candidate of Law, Associate Professor, Professor of the Dpt. of Theory and Philosophy of Law Odesa State University of Internal Affairs (Odesa, Ukraine)

PLURALISM UNDERSTANDING THE LEGAL NATURE OF EDUCATIONAL LAW

The paper focuses on the legal nature of educational law.

At the current stage, educational law is the most actively developing branch of legislation, which causes new challenges for legal science and practice. In response to these challenges, educational law is being formed, which requires legal analysis both from the standpoint of theory and from a practical point of view. A single approach to understanding the legal nature of educational law has not been formed in domestic legal literature, and therefore there is a need to investigate.

The paper emphasizes that the transformation of views on the relative nature of educational law has come a long way from complete rejection of educational law, when it was

considered only a sub-branch of administrative law to attempts to justify educational law as an independent branch of law.

It is carried out analysis of different approaches for determining the legal nature of educational law, namely: as a sub-branch of administrative law, as a complex branch of law, as a legal array, as an independent area of research, as a discipline, as a special part of information law.

The author pays special attention to highlighting the strengths and weaknesses of representatives of various fields in justifying the status of educational law. Attention is drawn to the fact that none of the supporters of the separation of educational law as an independent branch of law has proved and shown why the issue of legal regulation of educational relations should be considered outside of administrative law.

It is emphasized the need to include in the curriculum a separate course "Educational Law" in the pedagogical sector of education and postgraduate studies. This is not about the formation of a unified approach to the teaching of discipline "Educational Law". The subject and system of the discipline should be determined by the target audience, as well as current trends in education.

Keywords: law, education, educational law, branch of law, academic discipline, educational legislation

Розділ II. ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА

DOI: 10.33766/2524-0323.100.57-74

УДК: 341.322.5: 343.2

Вознюк А. А., доктор юридичних наук, професор, завідувач наукової лабораторії з проблем протидії злочинності ННІ №1 Національної академії внутрішніх справ (м. Київ, Україна)

e-mail: vaa.999999@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3352-5626>

Жук І. В., кандидатка юридичних наук, доцентка, старша наукова співробітниця наукової лабораторії з проблем протидії злочинності ННІ №1 Національної академії внутрішніх справ (м. Київ, Україна)

e-mail: ilona.zhuk@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2991-2743>

ПОРУШЕННЯ ЗАКОНІВ І ЗВИЧАЇВ ВІЙНИ: БЕЗПОСЕРЕДНІ ОБ'ЄКТИ, ПРЕДМЕТИ ТА ПОТЕРПІЛІ ВІД ЗЛОЧИНУ. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ «JUS IN BELLO»

У статті розкрито суспільну небезпеку, безпосередній основний та безпосередні додаткові обов'язкові об'єкти, предмет злочинів, передбачених ст. 438 КК, а також потерпілих від них.

У межах загальних положень міжнародного гуманітарного права («jus in bello») розглянуто його джерела – міжнародні договори та правові звичаї, під час аналізу яких звернено увагу на Женевські конвенції, Додаткові протоколи до них, Римський статут Міжнародного кримінального суду, застереження Мартенса. Досліджено проблеми тлумачення термінів «міжнародний збройний конфлікт» і «збройний конфлікт неміжнародного характеру».

З-поміж іншого, аргументовано, що обов'язковими ознаками окремих проявів порушення законів і звичаїв війни є наявність предметів цих злочинів та потерпілих від них. Незважаючи на те, що в диспозиції ст. 438 КК згадується лише про національні цінності (як предмет злочину) та військовополонених і цивільне населення (як потерпілих від злочину), види інших предметів воєнних деліктів і потерпілих можна встановити на підставі тлумачення положень ст. 438 КК та відповідних норм МПП. Перелік потерпілих слід визначати залежно від виду збройного конфлікту.

Встановлено, що застосування терміна «національні цінності» для позначення предмета злочину, передбаченого ст. 438 КК, забезпечує більш широкий кримінально-правовий захист важливих об'єктів на території України, порівняно з терміном «культурні цінності», кримінально-правова охорона яких забезпечується нормами МПП. Перспективною в контексті подальшої науково-теоретичної розробки є пропозиція диференціювати кримінальну відповідальність за порушення законів і звичаїв війни шляхом виокремлення в самостійних частинах статті посягань на об'єкти, що потребують спеціального (посиленого) захисту.

Акцентовано, що сфера дії норм МПП обмежується часом (а можливо, й обставою) збройного конфлікту міжнародного або неміжнародного характеру. При всьому положення національного регулятивного законодавства щодо визначень збройних конфліктів не збігаються з відповідними положеннями МПП.

Ключові слова: порушення законів і звичаїв війни, воєнні злочини, міжнародні злочини, об'єкт злочину, предмет злочину, потерпілий, жертва, міжнародне гуманітарне право, міжнародний збройний конфлікт, неміжнародний (внутрішній) збройний конфлікт, Міжнародний кримінальний суд, Римський статут, збройна агресія, національні цінності, культурні цінності.

Постановка проблеми. Особливої актуальності для України питання кваліфікації та розслідування порушень законів та звичаїв війни набули з початком російської агресії у 2014 р., зокрема, збройного вторгнення в Крим у лютому-березні 2014 р. та подальших подій на сході України¹. Через 8 років – 24 лютого 2022 р. – відбулося широкомасштабне вторгнення російської федерації (далі – рф) в Україну. Протягом усього часу збройна агресія супроводжується вчиненням воєнних злочинів проти українського народу. Серед них найбільш трагічні, масштабні та всесвітньо відомі: Іловайська трагедія (Іловайський котел) – віроломне вбивство українських військовослужбовців під час виходу із оточення; масові катування, звалтування та вбивства цивільних у Бучі, Бородянці, Ірпені, Гостомелі та інших населених пунктах Київської області; знищення українських військовополонених в Оленівці; ракетний обстріл залізничного вокзалу в Краматорську та інші.

Станом на 27 листопада 2022 р. зареєстровано 49 629 злочинів агресії та воєнних злочинів, серед яких 47 948 злочинів, передбачені ст. 438 Кримінального кодексу України (далі – КК) «Порушення законів та звичаїв війни» [2]. Зазначене вказує на поширеність в Україні цього посягання. За таких обставин правильна кваліфікація порушень законів і звичаїв війни, як найбільш чисельної на сьогодні групи кримінально протиправних діянь серед воєнних деліктів, є важливою умовою забезпечення невідворотності притягнення до кримінальної відповідальності воєнних злочинців та відшкодування шкоди кожному потерпілому українцю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемним аспектам кримінальної відповідальності за злочини, передбачені ст. 438 КК, присвячували наукові розвідки В. П. Базов, М. С. Бондаренко, К. П. Задоя, В. О. Миронова, С. М. Мохончук, В. О. Навроцький, Ю. А. Пономаренко, М. І. Хавронюк та інші. Водночас чимало питань, зокрема, пов'язаних з ознаками об'єктів порушення законів і звичаїв війни, в умовах агресії рф проти України потребують перегляду з урахуванням сучасних тенденцій правозастосування. «Адже реалії сьогодення потребують активізації зусиль усього суспільства для боротьби з окупантами. Причому йдеться не лише про питання суто військового характеру, а й чимало інших проблем, зокрема щодо адаптації національного законодавства до умов і викликів воєнного стану» [3, с. 9].

¹ Як слушно зауважує Р. О. Мовчан, фактичний відлік війни варто вести ще з 2014 р., коли рф анексувала АРК та вдерлася на Донбас [1, с. 10].

Формулювання цілей. Метою статті є науково-теоретичний аналіз безпосередніх об'єктів злочинів, передбачених ст. 438 КК, їх предметів та потерпілих від них.

Виклад основного матеріалу. У ст. 438 КК визначено підстави кримінальної відповідальності за воєнні злочини, які заборонені як нормами міжнародного, так і національного права. Воєнні злочини, до яких насамперед відносяться злочини проти людяності та злочин агресії, є різновидами *міжнародних злочинів*. Тому порушення законів та звичаїв війни (ст. 348 КК) є воєнним і водночас міжнародним злочином.

Суспільна небезпека досліджуваних деліктів полягає у спричиненні значної шкоди, не викликаній військовою необхідністю, учасникам збройного конфлікту, цивільному населенню, об'єктам критичної інфраструктури, довкіллю, національним цінностям тощо.

Безпосереднім основним об'єктом злочину є встановлені міжнародним правом правила ведення війни. *Безпосереднім додатковим обов'язковим об'єктом* злочину залежно від виду вчиненого суспільно небезпечного діяння, передбаченого ч. 1 ст. 438 КК, можна визначити життя, здоров'я, волю, честь та гідність, статеву свободу та статеву недоторканність особи, її трудові права, власність тощо (ці об'єкти є альтернативними), а в разі вчинення діяння, передбаченого ч. 2 ст. 438 КК, – життя особи.

Правила ведення війни регламентуються нормами *міжнародного гуманітарного права* (далі – МГП), яке прийнято називати «право війни» («*ius in bello*»), «міжнародне право збройних конфліктів». Відповідно до п. 1 підрозділу 1 розділу I Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, затвердженої наказом МО України від 23 березня 2017 р. № 164 (далі – Інструкція) МГП – це система міжнародно визнаних правових норм і принципів, що застосовуються під час збройних конфліктів, встановлюють права і обов'язки суб'єктів міжнародного права щодо заборони чи обмеження використання певних засобів і методів ведення збройної боротьби, забезпечення захисту жертв конфлікту та визначають відповідальність за порушення цих норм [4].

Основними напрямками МГП є «право Гааги» (його норми забороняють або обмежують застосування конкретних методів та засобів ведення війни) та «право Женеви» (його норми стосуються захисту жертв збройних конфліктів, зокрема, поранених, військовополонених, цивільного населення), які сформулювали базові принципи МГП – це відповідно принцип обмеження та принцип гуманності.

«Право Женеви» включає чотири Женевські конвенції про захист жертв війни (далі – ЖК) та три додаткові протоколи до них (далі – ДП), зокрема:

- Женевська конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях від 12 серпня 1949 р. (ЖК I) [5];
- Женевська конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, що зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі від 12 серпня 1949 р. (ЖК II) [6];

– Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 р. (ЖК III) [7];

– Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. (ЖК IV) [8];

– Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, від 8 червня 1977 р. (ДП I) [9];

– Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру, від 8 червня 1977 р. (ДП II) [10];

– Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується прийняття додаткової відмінної емблеми, від 8 грудня 2005 р. (ДП III) [11].

Норми МГП застосовуються лише до ситуацій збройних конфліктів міжнародного або неміжнародного характеру. Тобто сфера дії норм МГП обмежується часом (а можливо, й обстановкою) збройного конфлікту, який не можна ототожнювати з часом вчинення злочину¹.

Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії у своєму рішенні по справі «Prosecutor v. Tadić» визначив, що МГП застосовується з моменту початку таких збройних конфліктів і діє після припинення військових дій до досягнення загального миру; або, у випадку внутрішніх конфліктів, досягання мирне врегулювання. До цього моменту МГП продовжує застосовуватися на всій території воюючих держав або, у випадку внутрішніх конфліктів, на всій території, яка знаходиться під контролем сторони, незалежно від того, чи відбуваються там фактичні бойові дії, чи ні. У цьому ж рішенні трибунал дав визначення «збройного конфлікту» як такого, що «має місце щоразу, коли держави вдаються до збройної сили або має місце тривале збройне насильство між органами державної влади та організованими збройними групами або між такими групами всередині держави» [13].

Ознаки міжнародного збройного конфлікту визначені у ст. 2 ЖК та ч. 4 ст. 1 ДП I, а ознаки збройного конфлікту неміжнародного характеру – у ст. 3 ЖК² та ст. 1 ДП II. Відповідні дефініції містяться й у п. 33 та п. 40 підрозділу 2 розділу I Інструкції [4].

Міжнародний збройний конфлікт – будь-яке зіткнення між двома або більше державами із застосуванням збройних сил (п. 33 підрозділу 2 розділу I Інструкції) [4]. Міжнародний збройний конфлікт охоплює випадки оголошеної війни чи будь-якого іншого збройного конфлікту, що може виникнути між двома чи більше Високими Договірними Сторонами, навіть якщо одна з них не

¹ Час вчинення злочину – тривалість його існування, що визначається, насамперед, моментами початку та закінчення. Однак, з огляду на наявність у теорії кримінального права триваючих та продовжуваних злочинів, доцільно зазначити і про моменти продовження та припинення злочину, які також охоплюються категорією «час вчинення злочину» [12, с. 64].

² Статті 2 та 3 є спільними для усіх ЖК 1949 р.

визнає стану війни (ч. 1 ст. 2 ЖК) [5-8], а також випадках часткової чи повної окупації території держави однієї з Високих Договірних Сторін, навіть якщо цій окупації не чиниться жодний збройний опір (ч. 2 ст. 2 ЖК) [5-8].

Міжнародні збройні конфлікти включають збройні конфлікти, у яких народи ведуть боротьбу проти колоніального панування, іноземної окупації та расистських режимів для здійснення свого права на самовизначення, закріпленого в Статуті ООН та в Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН (ч. 4 ст. 1 ДП I) [9].

Таким чином, положення Інструкції щодо поняття міжнародного збройного конфлікту не збігаються з відповідними положеннями МГП. Норми ЖК та ДП визначають особливі ситуації, які слід відносити до міжнародного збройного конфлікту.

З урахуванням вищезазначеного, міжнародний збройний конфлікт можна визначити як будь-яке зіткнення між двома або більше державами із застосуванням збройних сил, до якого зокрема належать:

1) випадки оголошеної війни чи будь-якого іншого збройного конфлікту, що може виникнути між двома чи більше державами, навіть якщо одна з них не визнає стану війни;

2) випадки часткової чи повної окупації території держави, навіть якщо цій окупації не чиниться жодний збройний опір;

3) збройні конфлікти, у яких народи ведуть боротьбу проти колоніального панування, іноземної окупації та расистських режимів для здійснення свого права на самовизначення, закріпленого в Статуті ООН та в Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН.

Неміжнародний (внутрішній) збройний конфлікт (збройний конфлікт неміжнародного характеру) – тривалі та інтенсивні збройні зіткнення на території держави між урядовими збройними силами та організованими збройними формуваннями або між організованими збройними формуваннями.

До неміжнародного (внутрішнього) збройного конфлікту належать такі ситуації, коли:

а) у межах території однієї держави починаються чітко визначені воєнні зіткнення між збройними силами та іншими організованими збройними формуваннями або між організованими збройними формуваннями;

б) організовані збройні формування здійснюють контроль над частиною території держави, який дає їм можливість вести безперервні та узгоджені воєнні дії (п. 40 підрозділу 2 розділу I Інструкції) [4].

Неміжнародний (внутрішній) збройний конфлікт – це збройний конфлікт, який не має міжнародного характеру та виникає на території держави однієї з Високих Договірних Сторін (ст. 3 ЖК) [5-8].

Неміжнародний (внутрішній) збройний конфлікт – це збройний конфлікт, що відбуваються на території будь-якої Високої Договірної Сторони між її зброй-

ними силами або іншими організованими збройними групами, які, перебуваючи під відповідальним командуванням, контролюють частину її території, що дає їм змогу здійснювати безперервні й погоджені воєнні дії (ч. 1 ст. 1 ДП II) [10].

Визначення неміжнародного (внутрішнього) збройного конфлікту в Інструкції та нормах ЖК і ДП, текст яких розміщено на офіційному сайті Верховної Ради України, також не збігаються. Спільною ознакою цих дефініцій є той факт, що цей збройний конфлікт відбувається на території однієї держави. Водночас відмінності полягають насамперед у його сторонах. Буквальне тлумачення положення ч. 1 ст. 1 ДП II дає підстави стверджувати, що цей конфлікт може мати місце: 1) між збройними силами держави; 2) між організованими збройними групами, які, перебуваючи під відповідальним командуванням, контролюють частину території держави, що дає їм змогу здійснювати безперервні й погоджені воєнні дії. Натомість у п. 40 підрозділу 2 розділу I Інструкції зазначено, що неміжнародний (внутрішній) збройний конфлікт може відбуватися між: 1) збройними силами та іншими організованими збройними формуваннями; 2) між організованими збройними формуваннями. Водночас переклад ч. 1 ст. 1 ДП II з англійської («...between its armed forces and dissident armed forces or other organized armed groups...»), французької («...contractante entre ses forces armées et des forces armées dissidentes ou des groupes armés organisés...»), іспанської мов («...entre ses forces armées et des forces armées dissidentes ou des groupes armés organisés...») [14] дає підстави стверджувати, що цей збройний конфлікт може відбуватися 1) між збройними силами держави та опозиційними збройними силами; 2) між збройними силами держави та іншими організованими збройними групами; 3) між організованими збройними групами. Переклад ч. 1 ст. 1 ДП II з англійської, французької та іспанської мов свідчить, що збройні сили держави не обов'язково є стороною цього конфлікту.

Ця гіпотеза підтверджується в коментарі Міжнародного комітету Червоного Хреста до ДП II (відповідно до примітки 4 460 коментаря протокол застосовується, з одного боку, у ситуації, коли збройні сили уряду протистоять збройними силам дисидентів, тобто де є повстання частини урядової армії або де урядові збройні сили воюють проти повстанців, які організовані у збройні групи, що буває частіше) [15].

До неміжнародних (внутрішніх) збройних конфліктів не належать випадки порушення внутрішнього порядку та виникнення обстановки внутрішньої напруженості, таких як безпорядки, окремі й спорадичні акти насильства та інші акти аналогічного характеру (наприклад, масові заворушення, терористичні акти, окремі акти насильства тощо), оскільки вони не є збройними конфліктами (ч. 2 ст. 1 ДП II, п. 40 підрозділу 2 розділу I Інструкції) [4; 10].

Головними *джерелами МПП* є міжнародні договори та міжнародні звичаї. Міжнародний договір України – укладений у письмовій формі з іноземною державою або іншим суб'єктом міжнародного права, який регулюється міжнародним правом, незалежно від того, міститься договір в одному чи декількох пов'язаних між собою документах, і незалежно від його конкретного найменування (договір, угода, конвенція, пакт, протокол тощо) (п. 1 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 р.) [16].

Інформацію щодо *орієнтовного переліку* основних багатосторонніх міжнародних договорів, законів та інших нормативно-правових актів України щодо міжнародного гуманітарного права, дати їх підписання ратифікації, прийняття, схвалення Україною, її приєднання чи набуття чинності для України можна знайти в додатку 1 до Інструкції [4].

Міжнародний Суд ООН визначає звичай як доказ загальної практики, що визнана правовою нормою (ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН) [17]. Важливість звичаєвого МПП розкриває, приміром, *Декларація (застереження) Мартенса* – положення, закріплене в міжнародних договорах, що відсилає до базових, загальнолюдських принципів гуманності та моралі, через призму яких слід розглядати не врегульовану нормами МПП поведінку сторін під час війни: у випадках, не передбачених ДП I або іншими міжнародними угодами, цивільні особи й комбатанти залишаються під захистом і дією принципів міжнародного права, що випливають з усталених звичаїв, з принципів гуманності та з вимог суспільної свідомості (ч. 2 ст. 1 ДП I) [9]. Це положення було включене до преамбули Гаазької конвенції про закони та звичаї війни 1899 р., підтверджене у Гаазькій конвенції 1907 р. та розвинене у ст. 1 ДП I. Таким чином, у випадках, коли в міжнародних договорах відсутні юридичні норми щодо захисту цивільних осіб і комбатантів, необхідні для врегулювання суспільних відносин у певних ситуаціях, слід керуватися принципами гуманності і вимогами суспільної свідомості. Такі принципи і вимоги є складовою частиною МПП, породжуючи юридичні зобов'язання їх дотримання.

Сучасним міжнародним документом, який акумулює найбільшу кількість норм МПП щодо правил ведення війни, є *Римський статут міжнародного кримінального суду* (далі – Римський статут) від 17 липня 1998 р. Україна не ратифікувала Римський статут, однак дала згоду на юрисдикцію Міжнародного кримінального суду (далі – МКС) «ad hoc» (на конкретний випадок) згідно з п. 3 ст. 12 Римського статуту [18]. Тобто, на сьогодні юрисдикція МКС¹ має обмежений характер і поширюється на територію України відповідно до Заяви Верховної Ради України від 25 лютого 2014 р. [20] та Постанови Верховної Ради України від 4 лютого 2015 р. [21].

Отже, з огляду на те, що Україна не ратифікувала Римський статут, виникає питання, чи можливо застосовувати його норми для тлумачення положень ст. 438 КК? Г. Анісімов вважає, що для обґрунтування ознак об'єктивної сторони цього злочину потрібно звертатися до Женевських конвенцій 1949 р. та додаткових протоколів до них [19]. Однак така позиція видається спірною принаймні для тих випадків, на які сьогодні поширюється юрисдикція МКС.

Обов'язковою ознакою більшості проявів порушення законів та звичаїв війни є наявність *спеціальних потерпілих*. Незважаючи на те, що в диспозиції

¹ МКС є *компліментарним* судом. Компліментарність визначається додатковістю (субсидіарністю) його повноважень. Зокрема, МКС здійснює свої повноваження тільки в тих випадках, коли держава не має можливості притягнути винних осіб до відповідальності за вчинені кримінальні правопорушення [19].

ст. 438 КК згадується лише про військовополонених і цивільне населення, категорії інших потерпілих від цих воєнних деліктів можна встановити на підставі тлумачення положень ст. 438 КК та відповідних норм МПП.

Потерпілими від злочину, передбаченого ч. 1 ст. 438 КК, можуть бути виключно особи, що перебувають під захистом МПП. Категорії таких осіб визначаються насамперед ЖК та ДП. Зокрема, під захистом норм МПП перебувають такі суб'єкти:

- 1) жертви збройних конфліктів, зокрема:
 - поранені та хворі;
 - військовополонені або інші особи, свобода яких обмежена у зв'язку зі збройним конфліктом;
 - особи, які потерпіли корабельну аварію (аварію літального апарата);
 - цивільні особи, які знаходяться в районі воєнних дій та на окупованій території;
- 2) медичний і духовний персонал;
- 3) парламентарі та особи, які їх супроводжують;
- 4) персонал цивільної оборони;
- 5) персонал, який відповідає за захист та охорону культурних цінностей;
- 6) персонал, який бере участь у гуманітарних акціях (пп. 19, 45 підрозділу 2 розділу I Інструкції) [4].

У контексті міжнародного збройного конфлікту потерпілі особи, як правило, повинні належати до сторони збройного конфлікту, що є протилежною щодо сторони, до якої належить особа, котра вчиняє серйозне порушення МПП. Причому визначальним у даному випадку є не стільки громадянство потерпілого, скільки лояльність до певної сторони конфлікту. Однак факт приналежності особи до певної сторони конфлікту втрачає значення в умовах збройного конфлікту неміжнародного характеру. Загалом для різних типів збройних конфліктів виділяються різні категорії захищених осіб. Наприклад, така категорія, як військовополонені, виокремлюється виключно в контексті МЗК. У тому випадку, якщо потерпіла особа не належить до числа осіб, що перебувають під захистом МПП, вчинені щодо таких осіб діяння не можуть кваліфікуватись за ст. 438 КК, але за наявності достатніх для того підстав можуть являти собою «загальнокримінальні» чи військові злочини. Наприклад, насильство, вчинене членами ЗС однієї зі сторін конфлікту щодо цивільного населення, які належать до тієї ж самої сторони [22, с. 1336].

Науковий інтерес щодо переліку осіб, що перебувають під захистом згідно з МПП, представляє позиція, викладена в проекті Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення гармонізації кримінального законодавства з положеннями міжнародного права» від 20.12.2018 № 9438. Вона передбачає диференційований підхід щодо визначення зазначеної категорії потерпілих залежно від виду збройного конфлікту.

На думку авторів проекту, до таких осіб належать:

- 1) у контексті міжнародного збройного конфлікту – будь-які особи, що перебувають під захистом відповідно до ЖК і ДП I, зокрема хворі, поранені, особи, які потерпіли корабельну аварію, військовополонені та цивільні особи;

2) у контексті збройного конфлікту неміжнародного характеру – будь-які особи, що перебувають під захистом, відповідно до ст. 3, спільної для ЖК, і ДП II, зокрема хворі, поранені, особи, які потерпіли корабельну аварію, особи, які не беруть безпосередню участь у воєнних діях та перебувають під владою сторони конфлікту, у тому числі особи, що раніше брали участь у бойових діях на боці протилежної сторони конфлікту;

3) у контексті міжнародного збройного конфлікту чи збройного конфлікту неміжнародного характеру – представники збройних сил або особи, що беруть безпосередню участь у бойових діях, які склали зброю або з іншої причини не мають більше засобів захисту (*hors de combat*) і не перебувають під владою протилежної сторони конфлікту [23].

Обов'язковою ознакою окремих проявів порушення законів і звичаїв війни є наявність *предметів* цих злочинів. Диспозицією основного складу визначено лише один вид предмету – *національні цінності*. Він відноситься такої форми об'єктивної сторони, як розграбування національних цінностей на окупованій території. Види інших предметів воєнних деліктів можна встановити на підставі тлумачення положень ст. 438 КК та відповідних норм МГП. Наприклад, до них можна віднести чуже майно, будівлі та споруди, об'єкти рослинного та тваринного світу тощо. При цьому поділяємо точку зору В. П. Базова, що предметом порушення законів і звичаїв війни є речі цивільного призначення, з певними властивостями яких пов'язується наявність у діях особи ознак складу злочину. Натомість воєнні об'єкти не можуть бути предметом цього злочину [24, с. 11].

У науці під національними цінностями пропонують розуміти:

– соціальні, матеріальні та духовні блага, що задовольняють потреби та інтереси людей і сприяють прогресивному розвитку особи, суспільства і держави [25, с. 467];

– об'єкти цивільного призначення (нерухоме та рухоме майно), зокрема національне майно, яке є матеріальним носієм культурних цінностей: пам'ятки архітектури, історії та мистецтва, археологічні пам'ятки, рукописи, архіви, колекції, музеї, бібліотеки [26, с. 1053];

– всі предмети зовнішнього світу, що мають будь-яку цінність (економічну, культурну, наукову, історичну, екологічну й т.ін.) держави, або, що перебувають у власності фізичних чи юридичних осіб (крім іноземних юридичних осіб), а також у власності існуючих у державі суспільних або релігійних організацій [27, с. 11].

Зазначені дефініції розкривають різні аспекти цієї ознаки злочину, передбаченого ст. 438 КК. Наявність різних підходів до тлумачення поняття «національні цінності», вочевидь, обумовлені відсутністю визначення цього терміна на законодавчому рівні.

Вважаємо, що предметом розграбування національних цінностей на окупованій території є важливі об'єкти промисловості, транспортної інфраструктури, об'єкти культурної спадщини¹, зокрема, культурні цінності тощо.

¹ Об'єкт культурної спадщини – визначне місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети, а також території чи водні об'єкти (об'єкти підводної культурної та археологічної спадщини), інші природні, природно-антропогенні або

Під культурними цінностями розуміють:

– об'єкти, що мають велике значення для культурної спадщини народів і відіграють важливу роль у духовному житті людей (пам'ятники архітектури та історії, твори мистецтва, релігійні або світські пам'ятники, археологічні об'єкти, музеї, бібліотеки, архіви, театри тощо) (п. 30 підрозділу 2 розділу I Інструкції № 164) [4];

– об'єкти матеріальної та духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до законодавства, зокрема:

– оригінальні художні твори живопису, графіки та скульптури, художні композиції та монтажні з будь-яких матеріалів, твори декоративно-прикладного і традиційного народного мистецтва;

– предмети, пов'язані з історичними подіями, розвитком суспільства та держави, історією науки і культури, а також такі, що стосуються життя та діяльності видатних діячів держави, політичних партій, громадських і релігійних організацій, науки, культури та мистецтва;

– предмети музейного значення, знайдені під час археологічних розкопок;

– складові частини та фрагменти архітектурних, історичних, художніх пам'яток і пам'яток монументального мистецтва;

– старовинні книги та інші видання, що становлять історичну, художню, наукову та літературну цінність, окремо чи в колекції;

– манускрипти та інкунабули, стародруки, архівні документи, включаючи кіно-, фото- і фонодокументи, окремо чи в колекції;

– унікальні та рідкісні музичні інструменти;

– різноманітні види зброї, що має художню, історичну, етнографічну та наукову цінність;

– рідкісні поштові марки, інші філателістичні матеріали, окремо чи в колекції;

– рідкісні монети, ордени, медалі, печатки та інші предмети колекціонування;

– зоологічні колекції, що становлять наукову, культурно-освітню, навчально-виховну або естетичну цінність;

– рідкісні колекції та зразки флори і фауни, мінералогії, анатомії та палеонтології України (ч. 1 ст. 1 Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21 вересня 1999 р.) [30].

Правовий режим охорони національних цінностей під час воєнних дій визначається Гаазькими конвенціями про закони та звичаї війни 1899 р. і 1907 р.,

створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність (ст. 1 Закону України «Про охорону культурної спадщини» від 8 червня 2000 р. № 1805-III) [28].

В Україні облік об'єктів культурної спадщини ведеться в Державному реєстрі національного культурного надбання, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1992 року № 466 «Про затвердження Положення про Державний реєстр національного культурного надбання» [29].

Гаазькою конвенцією про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14 травня 1954 р. та протоколами до неї.

Конвенція про захист культурних цінностей у разі конфлікту 1954 р. дає визначення культурних цінностей, якими вважаються незалежно від їх походження та власника:

а) цінності, рухомі чи нерухомі, які мають велике значення для культурної спадщини кожного народу, такі як пам'ятники архітектури, мистецтва або історії, релігійні або світські, археологічні розташування, архітектурні ансамблі, які як такі представляють історичний або художній інтерес, твори мистецтва, рукописи, книги, інші предмети художнього, історичного або археологічного значення, а також наукові колекції чи важливі колекції книг, архівних матеріалів або репродукцій цінностей, зазначених вище;

б) будівлі, головним та дійсним призначенням яких є збереження або експонування рухомих культурних цінностей, зазначених у пункті (а), такі як музеї, великі бібліотеки, сховища архівів, а також укріття, призначені для збереження в разі збройного конфлікту рухомих культурних цінностей, зазначених у параграфі(а);

с) центри, у яких є значна кількість культурних цінностей, зазначених у пунктах (а) та (б), так звані «центри зосередження культурних цінностей» [31].

Як ми бачимо, система норм МПТ зосереджує дію правового захисту щодо певних предметів навколо поняття культурних цінностей, на противагу національному законодавству, де предметом кримінально-правової охорони виступають національні цінності. Тобто, можна відзначити певну невідповідність термінології. Зміст поняття «національні цінності» є більш ширшим. Водночас питання доцільності уніфікації зазначеної термінології потребує подальшого дослідження.

Цінностям, що мають виняткове значення, надається посилений захист. В. П. Базов висловлює пропозицію використовувати деякі властивості предмета злочину як критерії для диференціації кримінальної відповідальності. Приміром, автор пропонує розглядати як кваліфіковані склади злочину розграбування національних цінностей, що внесені до Списку всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО, або вчинення злочину щодо цивільних об'єктів, які знаходяться під спеціальним чи особливим захистом міжнародного права, зокрема, проти споруд, що мають небезпечні сили (АЕС, дамби тощо) [24, с. 11]. З огляду на ту небезпеку, на яку сьогодні наражає рф увесь світ своїми діями, пов'язаними із захопленням Запорізької АЕС та її фактичним перетворенням на військову базу, подібні пропозиції видаються доволі перспективними в контексті їх подальшої науково-теоретичної розробки.

Цікаво до визначення предмету порушення законів та звичаїв війни підійшли автори проекту Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення гармонізації кримінального законодавства з положеннями міжнародного права» від 20.12.2018 № 9438. Вони пропонують диференціювати кримінальну відповідальність за порушення законів і звичаїв війни в різних статтях КК, зокрема виділити ст. 438-2 КК «Воєнні злочини проти власності».

У зазначеній статті йде мова про такі предмети: чуже майно (при його захопленні або знищенні), житлові будівлі чи споруди, а також природні ресурси.

У п. 2 примітки до цієї статті пропонується визначення чужого майна, зокрема:

1) у контексті міжнародного збройного конфлікту – майно, що не перебуває у власності особи, яка його захоплює чи знищує, та водночас перебуває в публічній власності протилежної сторони конфлікту, або в приватній власності громадян протилежної сторони конфлікту чи у приватній власності підконтрольних їм юридичних осіб, або у приватній власності представників збройних сил протилежної сторони, які не є громадянами останньої;

2) у контексті збройного конфлікту неміжнародного характеру – майно, що не перебуває у власності особи, яка його захоплює чи знищує, та водночас перебуває в публічній власності протилежної сторони конфлікту, або у приватній власності осіб, що беруть безпосередню участь у бойових діях на боці протилежної сторони конфлікту, чи у приватній власності підконтрольних їм юридичних осіб, або у приватній власності осіб, що не беруть безпосередню участь у бойових діях, чи у приватній власності підконтрольних їм юридичних осіб [23]. І хоча наведені визначення є доволі громіздкими, що може ускладнювати сприйняття їх змісту, спроби законодавчого закріплення вказаних дефініцій заслуговують на схвальну оцінку.

Висновки. Дослідження об'єкту порушення законів і звичаїв війни, предметів злочину та потерпілих дозволило дійти таких висновків:

1. Для кваліфікації порушення законів і звичаїв війни важливе значення має правильне тлумачення ознак об'єктів цих деліктів, зокрема суспільних відносин, на які вони посягають (у межах безпосереднього основного та безпосередніх додаткових об'єктів злочину), а також предметів та потерпілих.

Обов'язковими ознаками окремих проявів порушення законів і звичаїв війни є наявність предметів цих злочинів та потерпілих від них. Незважаючи на те, що в диспозиції ст. 438 КК згадується лише про національні цінності (як предмет злочину) та військовополонених і цивільне населення (як потерпілих від злочину), види інших предметів воєнних деліктів і потерпілих можна встановити на підставі тлумачення положень ст. 438 КК та відповідних норм МГП. Перелік спеціальних потерпілих слід визначати залежно від виду збройного конфлікту.

Застосування терміна «національні цінності» для позначення предмета злочину, передбаченого ст. 438 КК, забезпечує більш широкий кримінально-правовий захист важливих об'єктів на території України, порівняно з терміном «культурні цінності», кримінально-правова охорона яких забезпечується нормами МГП. Перспективною в контексті подальшої науково-теоретичної розробки є пропозиція диференціювати кримінальну відповідальність за порушення законів і звичаїв війни шляхом виокремлення в самостійних частинах статті посягань на об'єкти, що потребують спеціального (посиленого) захисту.

Важливо акцентувати, що сфера дії норм МГП обмежується часом (а можливо, й обстановкою) збройного конфлікту міжнародного або неміжнародного характеру. Причому положення національного регулятивного законодавства

щодо визначень збройних конфліктів не збігаються з відповідними положеннями МГП.

Використані джерела:

1. Мовчан Р. О. «Воєнні» новели Кримінального кодексу України: правотворчі та правозастосовні проблеми : монографія. Київ : Норма права, 2022. 244 с.
2. Злочини вчинені в період повномасштабного вторгнення рф. 27 листопада 2022 р. *Офіс Генерального прокурора*. URL : <https://gp.gov.ua/ua>. (дата звернення: 22.11.2022).
3. Новели кримінального законодавства України, прийняті в умовах воєнного стану : наук.-практ. комент. / А. А. Вознюк, О. О. Дудоров, Р. О. Мовчан, С. С. Чернявський та ін. ; за ред. А. А. Вознюка, Р. О. Мовчана, В. В. Чернея. Київ : Норма права, 2022. 278 с.
4. Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України : Наказ МО України від 23 березня 2017 р. № 164. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text>. (дата звернення: 22.11.2022).
5. Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях від 12 серпня 1949 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_151#Text. (дата звернення: 22.11.2022).
6. Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі від 12 серпня 1949 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_152#Text. (дата звернення: 13.09.2022).
7. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text. (дата звернення: 22.11.2022).
8. Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text. (дата звернення: 22.11.2022).
9. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text. (дата звернення: 22.11.2022).
10. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text. (дата звернення: 22.11.2022).
11. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується прийняття додаткової відмітної емблеми (Протокол III), від 8 грудня 2005 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g74#Text. (дата звернення: 22.11.2022).
12. Вознюк А. А. Структурні елементи часу вчинення злочину у кримінальному праві України. *Актуальні проблеми кримінального права, та кримінології, кримінально-виконавчого права* : Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики», присвяченої 10-річчю Міжнародного гуманітарного університету (м. Одеса, 28 жовтня 2011 року). Одеса : Фенікс 2011. С. 63–65.
13. TPIY, Prosecutor v. Tadic, case № IT-94-1, Appeals Chamber, Decision on the Defense Motion for Interlocutory Appeal on Jurisdiction. URL : <https://www.icty.org/x/cases/tadic/acdec/en/51002.htm>. (дата звернення: 23.11.2022).
14. Protocol (II) additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts (Authentic text). URL : <https://wipolex.wipo.int/en/treaties/details/282>. (дата звернення: 23.11.2022).

15. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts (Protocol II), 8 June 1977. Commentary of 1987. URL : <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/Comment.xsp?action=openDocument&documentId=15781C741BA1D4DCC12563CD00439E89>. (дата звернення: 23.11.2022).

16. Про міжнародні договори України : Закон України від 29 червня 2004 р. № 1906-IV URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text>. (дата звернення: 22.11.2022).

17. Статут Міжнародного Суду ООН від 26 червня 1945 р. URL : <https://www.icj-cij.org/en/statute>. (дата звернення: 22.11.2022).

18. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 р. URL : [https://www.un.org/ru/law/icc/rome_statute\(r\).pdf](https://www.un.org/ru/law/icc/rome_statute(r).pdf). (дата звернення: 05.12.2022).

19. Під час кваліфікації дій особи як порушення законів та звичаїв війни важливим є встановлення контекстуального аспекту. *Верховний суд*. 4 липня 2022. URL : <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1291154>. (дата звернення: 02.11.2022).

20. Заява Верховної Ради України до Міжнародного кримінального суду про визнання Україною юрисдикції міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності вищими посадовими особами держави, які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян під час мирних акцій протестів у період з 21 листопада 2013 року по 22 лютого 2014 року від 25 лютого 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/790-18#Text>. (дата звернення: 22.11.2022).

21. Про Заяву Верховної Ради України «Про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій «ДНР» і «ЛНР», які призвели до особливо тяжких наслідків і масового вбивства українських громадян: Постанова Верховної Ради України від 4 лютого 2015 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/145-19#Text>. (дата звернення: 22.11.2022).

22. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / [А. М. Бойко, Л. П. Брич, О. О. Дудоров та ін.]; за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. 1360 с.

23. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення гармонізації кримінального законодавства з положеннями міжнародного права від 20.12.2018 № 9438. URL : https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?Pf3511=65266. (дата звернення: 22.11.2022).

24. Базов В. П. Кримінальна відповідальність за порушення законів та звичаїв війни (аналіз складу злочину) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2009. 22 с.

25. Гай-Нижник П. П., Чупрій Л. В. Національні інтереси, національні цінності та національні цілі як структуроформуючі чинники політики національної безпеки. *Гілея: науковий вісник*. 2014. № 84 (5). С. 465-471.

26. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д. С. Азаров, В. К. Гришук, А. В. Савченко [та ін.]; за ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Черня. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.

27. Миронова В.О. Кримінальна відповідальність за порушення законів та звичаїв війни : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Дніпропетровськ, 2008. 21 с.

28. Про охорону культурної спадщини : Закон України від 8 червня 2000 р. № 1805-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>. (дата звернення: 22.11.2022).

29. Про затвердження Положення про Державний реєстр національного культурного надбання : постанова Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1992 р. № 466. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/466-92-п#Text>. (дата звернення: 02.12.2022).

30. Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей : Закон України від 21 вересня 1999 р. № 1068-XIV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-14#Text>. (дата звернення: 22.11.2022).

31. Конвенція про захист культурних цінностей у разі конфлікту від 14 травня 1954 року. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-99#Text. (дата звернення: 22.11.2022).

References:

1. Movchan, R. O. (2022). «Voieni» novely Kryminalnogo kodeksu Ukrainy: pravotvorchi ta pravozastosovni problemy : monohrafiia. Kyiv : Norma prava. [in Ukrainian].

2. Zlochyyny vchyneni v period povnomasshtabnoho vtorhnennia rf (2022). *Ofis Heneralnogo prokurora, 27 lystopada 2022 r. - Office of the Prosecutor General, November 2. N. p.* URL : <https://gp.gov.ua/ua>. [in Ukrainian].

3. Vozniuk, A. A., Dudorov, O. O., Movchan, R. O., Cherniavskiy, S. S. et al. (2022). *Novely kryminalnogo zakonodavstva Ukrainy, pryiniati v umovakh voiennoho stanu : nauk.-prakt. koment. / A. A. Vozniuk, R. O. Movchan, V. V. Cherniei (Eds.)*. Kyiv : Norma prava. [in Ukrainian].

4. Pro zatverdzhennia Instruksii pro poriadok vykonannia norm mizhnarodnoho humanitarnoho prava u Zbroinykh Sylakh Ukrainy : Nakaz MO Ukrainy vid 23 bereznia 2017 r. № 164. (2017). N. p. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text>. [in Ukrainian].

5. Konventsiiia pro polipshennia doli poranenykh i khvorykh u diiuchykh armiiah vid 12 serpnia 1949 r. Data onovlennia: 08.02.2006. (2006) N. p. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_151#Text. [in Ukrainian].

6. Konventsiiia pro polipshennia doli poranenykh, khvorykh ta osib, yaki zaznali korabelnoi avarii, zi skladu zbroinykh syl na mori vid 12 serpnia 1949 r. Data onovlennia: 08.02.2006. (2006) N. p. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_152#Text. [in Ukrainian].

7. Zhenevska konventsiiia pro povodzhennia z viiskovopolonenyi vid 12 serpnia 1949 r. Data onovlennia: 08.02.2006. (2006) N. p. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text. [in Ukrainian].

8. Konventsiiia pro zakhyst tsyvilnoho naselennia pid chas viiny vid 12 serpnia 1949 r. Data onovlennia: 08.02.2006. (2006) N. p. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text. [in Ukrainian].

9. Dodatkovyi protokol do Zhenevskykh konventsii vid 12 serpnia 1949 roku, shcho stosuietsia zakhystu zhertv mizhnarodnykh zbroinykh konfliktiv (Protokol I), vid 8 chervnia 1977 r. Data onovlennia: 08.02.2006. (2006) N. p. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text. [in Ukrainian].

10. Dodatkovyi protokol do Zhenevskykh konventsii vid 12 serpnia 1949 roku, shcho stosuietsia zakhystu zhertv zbroinykh konfliktiv nemizhnarodnoho kharakteru (Protokol II), vid 8 chervnia 1977 r. Data onovlennia: 08.12.2005. (2005) N. p. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text. [in Ukrainian].

11. Dodatkovyi protokol do Zhenevskykh konventsii vid 12 serpnia 1949 roku, shcho stosuietsia pryiniattia dodatkovoi vidmitnoi emblemy (Protokol III), vid 8 hrudnia 2005 r. Data onovlennia: 22.10.2009. (2009) N. p. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g74#Text. [in Ukrainian].

12. Vozniuk, A. A. (2011) Strukturni elementy chasu vchynennia zlochynu u kryminalnomu pravi Ukrainy. *Aktualni problemy kryminalnogo prava, ta kryminolohii, kryminalno-vykonavchoho prava : Materialy III Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Odesa, 28 zhovtnia 2011 r.) - Materials of the III International scientific and practical conference "Actual problems of criminal law, process and criminology (Odesa, October 28, 2011). Odesa : Feniks. [in Ukrainian].*

13. TPIY, Prosecutor v. Tadic, case № IT-94-1, Appeals Chamber, Decision on the Defense Motion for Interlocutory Appeal on Jurisdiction. URL : <https://www.icty.org/x/cases/tadic/acdec/en/51002.htm>. [in English].

14. Protocol (II) additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts (Authentic text). (2009). N. p. URL : <https://wipo.lex.wipo.int/en/treaties/details/282>. [in English].

15. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts (Protocol II), 8 June 1977. Commentary of 1987. (2009) N. p. URL : <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/Comment.Xsp?action=openDocument&documentId=15781C741BA1D4DCC12563CD00439E89>. [in English].

16. Pro mizhnarodni dohovory Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 29 chervnia 2004 r. № 1906-IV. Data onovlennia: 15.03.2022. (2022) N. p. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text>. [in Ukrainian].

17. Statut Mizhnarodnogo Sudu OON vid 26 chervnia 1945 r. (1945) N. p. URL : <https://www.ijc-cij.org/en/statute>. [in Ukrainian].

18. Rymskyi statut Mizhnarodnogo kryminalnogo sudu vid 17 lystopada 1998 r. (1998) N. p. URL : [https://www.un.org/ru/law/icc/rome_statute\(r\).pdf](https://www.un.org/ru/law/icc/rome_statute(r).pdf). [in Ukrainian].

19. Pid chas kvalifikatsii dii osoby yak porushennia zakoniv ta zvychaiv viiny vazhly vym ye vstanovlennia kontekstualnogo aspektu. *Verkhovnyi sud - Supreme Court*. 4 lystopada 2022. (2022) N. p. URL : <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1291154>. [in Ukrainian].

20. Zaiava Verkhovnoi Rady Ukrainy do Mizhnarodnogo kryminalnogo sudu pro vyznannia Ukrainoiu yurysdyksii mizhnarodnogo kryminalnogo sudu shchodo skoiennia zlochyniv proty liudianosti vyshchymy posadovymy osobamy derzhavy, yaki pryzvely do osoblyvo tiazhkykh naslidkiv ta masovoho vbyvstva ukraïnskykh hromadian pid chas myrnykh aktsii protestiv u period z 21 lystopada 2013 roku po 22 liutoho 2014 roku vid 25 liutoho 2014 r. (2014) N. p. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/790-18#Text>. [in Ukrainian].

21. Pro Zaiavu Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro vyznannia Ukrainoiu yurysdyksii Mizhnarodnogo kryminalnogo sudu shchodo skoiennia zlochyniv proty liudianosti ta voiennykh zlochyniv vyshchymy posadovymy osobamy Rosiiskoi Federatsii ta kerivnykamy terorystychnykh orhanizatsii «DNR» i «LNR», yaki pryzvely do osoblyvo tiazhkykh naslidkiv i masovoho vbyvstva ukraïnskykh hromadian: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 4 liutoho 2015 r. (2015) N. p. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/145-19#Text>. [in Ukrainian].

22. Boiko, A. M., Brych, L. P., Dudorov, O. O. (2018). Naukovo-praktychnyi komentar Kryminalnogo kodeksu Ukrainy / M. I. Melnyk, M. I. Khavroniuk (Eds.). 10-te vyd., pererobl. ta dopov. Kyiv : VD «Dakor». [in Ukrainian].

23. Proiekt Zakonu pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo zabezpechennia harmonizatsii kryminalnogo zakonodavstva z polozhenniamy mizhnarodnogo prava vid 20.12.2018 № 9438. (2018) N. p. URL : https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=65266. [in Ukrainian].

24. Bazov, V. P. (2009) Kryminalna vidpovidalnist za porushennia zakoniv ta zvychaiv viiny (analiz skladu zlochynu). *Candidate's thesis*. Kharkiv. [in Ukrainian].

25. Hai-Nyzhnyk, P. P., Chuprii, L. V. (2014) Natsionalni interesy, natsionalni tsinnosti ta natsionalni tsili yak strukturoformuiuchi chynnyky polityky natsionalnoi bezpeky. *Hileia: naukovyi visnyk - Gilea: Scientific Bulletin*, 84 (5), 465-471. [in Ukrainian].

26. Azarov, D. S., Hryshchuk, V. K., Savchenko, A. V. et al. (2018) Naukovo-praktychnyi komentar Kryminalnoho kodeksu Ukrainy / O. M. Dzhuzha, A. V. Savchenko, V. V. Cherniei (Eds.). 2-te vyd., pererobl. i dopov. Kyiv : Yurinkom Inter. [in Ukrainian].

27. Myronova, V. O. (2008) Kryminalna vidpovidalnist za porushennia zakoniv ta zvychaiv viiny. *Candidate's thesis*. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].

28. Pro okhoronu kulturnoi spadshchyny : Zakon Ukrainy vid 8 chervnia 2000 r. № 1805-III. Data onovlennia: 31.05.2022. (2022) N. p. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>. [in Ukrainian].

29. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Derzhavnyi reiestr natsionalnoho kulturnoho nadbannia : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 12 serpnia 1992 r. № 466. (1992) N. p. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/466-92-#Text>. [in Ukrainian].

30. Pro vyvezennia, vvezennia ta povernennia kulturnykh tsinnosti : Zakon Ukrainy vid 21 veresnia 1999 r. № 1068-XIV. Data onovlennia: 13.02.2020. (2020) N. p. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-14#Text>. [in Ukrainian].

31. Konventsiiia pro zakhyst kulturnykh tsinnosti u razi konfliktu vid 14 travnia 1954 roku. Data onovlennia: 30.04.2020. (2020) N. p. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-99#Text. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 23.11.2022

Vozniuk A., Doctor of Legal sciences, Professor, Head of the Scientific Laboratory on the Problems of Combating Crime of the Educational and Research Institute No. 1 of the National Academy of Internal Affairs (Kyiv, Ukraine)

Zhuk I., Candidate of Legal sciences, Docent, Senior Researcher Fellow of the Scientific Laboratory on the Problems of Combating Crime of the Educational and Research Institute No. 1 of the National Academy of Internal Affairs (Kyiv, Ukraine)

VIOLATIONS OF THE LAWS AND CUSTOMS OF WAR: DIRECT OBJECTS, SUBJECTS AND VICTIMS OF THE CRIME. GENERAL PROVISIONS «JUS IN BELLO»

The article discloses public danger, the immediate main and immediate additional mandatory objects, the subject of crimes provided for in Art. 438 of the Criminal Code, as well as victims of them.

Within the general provisions of international humanitarian law («jus in bello»), its sources are considered - international treaties and legal customs, during the analysis of which attention is paid to the Geneva Conventions, their Additional Protocols, the Rome Statute of the International Criminal Court, and the Martens clause. The problems of interpretation of the terms «international armed conflict» and «armed conflict of a non-international character» were studied.

Among other things, it is argued that the presence of subjects of these crimes and victims of them are mandatory features of certain manifestations of violations of the laws and customs of war. Despite the fact that in the disposition of Art. 438 of the Criminal Code mentions only national values (as the subject of a crime) and prisoners of war and the civilian

population (as victims of a crime), the types of other subjects of war crimes and victims can be established on the basis of the interpretation of the provisions of Art. 438 of the Criminal Code and relevant norms of IHL. The list of special victims should be determined depending on the type of armed conflict.

It was established that the use of the term «national values» to designate the subject of the crime provided for in Art. 438 of the Criminal Code, provides broader criminal protection of important objects on the territory of Ukraine, compared to the term «cultural values», criminal protection of which is provided by IHL norms. Promising in the context of further scientific and theoretical development is the proposal to differentiate criminal liability for violations of laws and customs of war by singling out in independent parts of the article encroachments on objects that require special (enhanced) protection.

It is emphasized that the scope of IHL norms is limited to time (and possibly the situation) of an armed conflict of an international or non-international nature. At the same time, the provisions of national regulatory legislation regarding definitions of armed conflicts do not coincide with the corresponding provisions of IHL.

Keywords: violation of the laws and customs of war, war crimes, international crimes, the object of the crime, the subject of the crime, victim, international humanitarian law, international armed conflict, non-international (internal) armed conflict, International Criminal Court, Rome Statute, armed aggression, national values, cultural values.

DOI: 10.33766/2524-0323.100.74-85

УДК: 343.9.018

Денисов С. Ф., доктор юридичних наук, професор кафедри кримінального права та кримінології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ (м. Харків, Україна)

e-mail: dsf7002@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-1218-0016>

Тимчук О. Л., кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального, цивільного та міжнародного права юридичного факультету

Національного університету «Запорізька політехніка (м. Запоріжжя, Україна)

e-mail: LLIOSA2010@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7287-8945>

КОНЦЕПЦІЯ АНОМІЇ В КРИМІНОЛОГІЇ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ

У концепції Е. Дюркгайма аномія означає такий стан суспільства, при якому стара ієрархія цінностей зруйнована, а нова не виникла або не може закріпитися. Тобто аномія виникає тоді, коли в певній сфері суспільного життя немає загальноприйнятих стандартів, які б регулювали поведінку індивідів. Аномія як прояв соціальної дезорганізації є джерелом злочинності, самогубств та інших девіацій. Наголошено на тому, що саме теорія Е. Дюркгайма заклала основу для вивчення феномену аномії.

Подальший розвиток концепції аномії пов'язаний з американським соціологом Р. Мертоном. На відміну від Е. Дюркгайма, Р. Мертон розглядав аномію як результат

конфлікту між «культурою» і «соціальними структурами». Аномія виражає такий розпад у культурній структурі, коли існує гостре розходження між культурними нормами та соціально схваленими можливостями людей, як членів певних груп, діяти згідно з цими культурними нормами. Прихильники інституціональної теорії аномії висунули гіпотезу, згідно з якою надмірний акцент на економічних цілях, сукупно з девальвацією неекономічних інститутів в суспільстві, призводить до зростання злочинності.

У статті проаналізована специфіка аномії в перехідних суспільствах, включаючи Україну. Охарактеризовані емпіричні індикатори аномії в сучасному світі. Наголошено на тому, що найбільш важливими індикаторами соціальної аномії в її дюркгаймівській версії є умисні вбивства, самогубства та корупція. Індекс умисних вбивств та індекс самогубств у сукупності складає індекс насильства, який характеризує масштаби соціальної патології. За індексом насильства найгірша у світі ситуація фіксується в Лесото, ПАР та Гайані. Мінімальна соціальна патологія в трьох державах Азії – це в Індонезії, Йорданії та Брунеї. Найнижча корупція – у західних державах та окремих країнах Східної та Південно-Східної Азії, а найвища – у деяких мусульманських та африканських. Ситуація в Україні є складною як за індексом насильства, так і за індексом корупції.

Ключові слова: кримінологія, соціологія, суспільство, девіація, аномія, вбивство, самогубство.

Постановка проблеми. Серед багатьох важливих питань кримінологічної теорії особливе місце має пошук детермінант злочинності та причин вчинення окремих злочинів. Однією з доволі впливових теорій причин девіантності є концепція аномії, яка в різних версіях має багатьох прихильників у світовій кримінології. Видатний американський соціолог Т. Парсонс вважав аномію одним із центральних понять суспільних наук. У наш час існують досить різні інтерпретації аномії. Так у рамках соціосинергетичного підходу аномія розглядається як зростання соціальної ентропії системи, що проявляється в неузгодженості ціннісно-нормативних підстав суспільного життя. Зустрічається тлумачення аномії як амбівалентного явища, як процесу і способу руйнування ustalених структур, розчищення соціального простору та підготовки місця для нових соціальних практик. Прийнято вважати, що аномія, як ерозія моральних норм і спільних цінностей, веде до дезорганізації суспільства, гальмує соціально-економічний розвиток та перешкоджає політичній модернізації держави. Загальновизнано, що аномія особливо притаманна *перехідним суспільствам, включаючи українське*.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, пов'язані з проблемою аномії, аналізували окремі українські кримінологи (В. Дрьомін, В. Давиденко, М. Роговенко, О. Литвинов) та соціологи (Є. Головаха, Ю. Шаргородський). Водночас чимало аспектів проблематики аномії залишаються дискусійними. Невивченою в українській кримінології залишається практична операціоналізація поняття аномії, зокрема, індикатори її прояву в різних державах. Зважаючи на це, кримінологічний аналіз різних аспектів аномії видається досить актуальним.

Формулювання цілей. Мета статті – проаналізувати генезу поняття і сутності аномії в історії соціологічної/кримінологічної теорії, дослідити сучасні підходи до цього явища, здійснити перевірку емпіричних індикаторів аномії в різних державах світу та в сучасній Україні.

Виклад основного матеріалу. Поняття «аномія» в сучасному розумінні вперше використав у 1885 р. французький філософ Ж. М. Гюйо, який розглядав аномію як позитивне суспільне явище, прояв індивідуальної свободи та оригінальності. Детальний аналіз аномії здійснив відомий французький соціолог Еміль Дюркгайм, який у цілому під аномією розумів недостатній ступінь регуляції суспільством поведінки індивідів, тобто надавав їй негативного сенсу. У своїй праці «Про розподіл суспільної праці» (1893 р.) цей учений оцінював аномію як одну з форм аномального розподілу праці, коли він не призводить до соціальної солідарності. У концепції Е. Дюркгайма аномія може бути двох видів – короткочасна (у період кризи) і хронічна, властива бізнес-середовищу. Французький соціолог вважав, що сучасне йому європейське суспільство перебуває в стані аномії: «Криза і стан аномії в промисловому світі не тільки постійні явища, але навіть, можна сказати, нормальні» [1]. Короткочасна аномія, на думку Е. Дюркгайма, носить, скоріше, тимчасовий характер, оскільки виникає в момент переходу від суспільства з механічною до суспільства з органічною солідарністю і виражає «функціональну неузгодженість».

Відомо також, що Е. Дюркгайм використав явище аномії при дослідженні причин самогубств. На його думку, соціальні правила відіграють важливу роль у регуляції життя людей; норми управляють їхньою поведінкою, і люди знають, що слід очікувати від інших, а також що інші чекають від них. Життєвий досвід людей більш-менш відповідає очікуванням, обумовленим соціальними нормами. Однак під час криз або радикальних соціальних змін, наприклад, у зв'язку зі спадом ділової активності та інфляцією, життєвий досвід людей перестає відповідати ідеалам, втіленим у нормах суспільства. У результаті порушується суспільний порядок і відбувається дезорієнтація людей. Е. Дюркгайм виявив, що під час несподіваних економічних спадів і підйомів рівень самогубств, як правило, вище за звичайний. Французький соціолог вважав, що несподіваний занепад і процвітання пов'язані з «порушенням колективного порядку». За таких умов соціальні норми руйнуються, відбувається дезорієнтація людей, виникає аномія; усе це сприяє девіантній поведінці [2].

Найбільш ефективним засобом протидії поширенню аномії в суспільстві Е. Дюркгайм вважав моральне виховання. Хоча погляди Е. Дюркгайма і зазнавали критики, основна думка про те, що соціальна дезорганізація, тобто стан суспільства, коли культурні цінності, норми та соціальні взаємозв'язки відсутні, слабшають або суперечать один одному, є причиною девіантної поведінки, і в наш час вважається загальноновизнаною.

Праці Е. Дюркгайма створили основу для подальшого вивчення аномії. Ці проблеми знову потрапляють у поле зору соціологів після світових воєн, а також значних економічних і соціальних криз. Зокрема, інтерес до майже забутої дюркгаймівської концепції відродився після виходу у 1938 р. статті видатного американського соціолога Роберта Мертона «Соціальна структура та аномія». Він суттєво трансформував погляди Е. Дюркгайма на аномію [3, с. 284-289]. Причину виникнення аномічних ситуацій Р. Мертон вбачав в певних умовах людського середовища, у межах якого він виділяє соціальну та культурну структури. Культурна структура являє собою комплекс тих цінностей і норм, які вказують на поведінкову орієнтацію членів суспільства або груп, а під соціальною структурою припускається той комплекс суспільних взаємин, у якому існують члени суспільства або групи. Р. Мертон зазначав, що в американському суспільстві (деякою мірою й в інших індустріальних суспільствах) загальноновизнані цінності наголошують на матеріальному успіхові, а засобами, які ведуть

до нього, вважаються самодисципліна й наполеглива праця. Насправді ж такі сподівання не витримують випробування досвідом, тому що більшість тих, хто перебуває в невідповідному становищі, мають досить обмежені можливості для просування вгору або й узагалі жодних. Таким чином, ті, хто не «досягає успіху», вважають, що їм не судилося зробити матеріальний поступ. За такої ситуації ці невдахи відчувають велику спокосу просунутися вгору будь-якими засобами, включаючи незаконні. Отже, згідно з Р. Мертоном, девіантна поведінка – це побічний продукт економічної нерівності [4, с. 127]. Таким чином, для Р. Мертона аномію створює саме обмеженість наявних засобів досягнення поставленої мети, тобто проблема зміщується з відсутності регулювання в сучасному індивідуалістичному світі, як і в Е. Дюркгайма, – до соціальної нерівності в суспільстві споживання.

Після виходу публікацій Р. Мертона теорія аномії домінувала в кримінологічній літературі протягом 50-60-х рр. XX ст., а пізніше спостерігалось певне зниження інтересу до цієї концепції. Чергове «вродження» теорії аномії відбулося у 80-90-х рр. XX ст. Зокрема, спираючись на теорію аномії, Дж. Блау та П. Блау (1982 р.) на макrorівні вивчали зв'язок між нерівністю та насильницькими злочинами в США. Ці вчені вважають на те, що значна економічна і соціальна нерівність може збільшити злочинність у демократичних суспільствах. Крім того, розвиваючи ідею Е. Дюркгайма про те, що нерівні можливості можуть призвести до аномії, зазначені американські кримінологи стверджують, що надмірна соціально-економічна нерівність може породжувати повсюдну відсутність спільних норм, невдоволення та розчарування [5].

На увагу заслуговують також американські кримінологи С. Месснер і Р. Розенфельд, які, ґрунтуючись на концепції Р. Мертона, виклали теорію інституціональної аномії. Ці вчені висунули гіпотезу, згідно з якою надмірний акцент на економічних цілях, разом із девальвацією неекономічних інститутів в суспільстві, призводить до зростання рівня злочинності [6]. Ключовим поняттям теорії інституціональної аномії є інституційний баланс влади з різних соціальних інститутів. Кожен соціальний інститут має власну функцію в суспільстві, а його стабільний розвиток допомагає встановити норми, цінності, систему соціальних ролей і вірування в суспільстві. С. Месснер і Р. Розенфельд виділяють чотири основні інститути сучасного суспільства (економіка, сім'я, освіта, держава) і припускають, що в ідеальному суспільстві між ними існує рівновага. В американському суспільстві такий баланс відсутній та економіка домінує над іншими інститутами, які самі починають служити суто економічним інтересам. Таке суспільство змушує індивіда надавати перевагу економічному успіху над іншими цілями і схвалює будь-які засоби його досягнення. Результатом цього є обмеження можливостей неекономічних інститутів, порушення їх функціональності, включаючи функцію превенції злочинів. Зазначені кримінологи наголошують, що аномія зростає коли, з одного боку, економічні цінності та цілі домінують над неекономічними цінностями, а з іншого, ослаблені неекономічні інститути не можуть забезпечити законні шляхи досягнення суспільних цілей. Таким чином, розширення впливу інститутів сім'ї чи держави може зрівноважити домінування економічних цінностей і зменшити рівень аномії [6]. В останні роки теорія аномії надихнула на дослідження на макrorівні, присвячені питанню про вплив на рівень злочинності економічних та неекономічних інститутів суспільства. Зокрема, ця концепція була перевірена в міждержавних дослідженнях, коли низькі соціальні витрати держави «загального добробуту» розглядалися як показник домінування економіки в суспільстві.

Західні вчені в рамках теорії аномії звертають увагу на те, як макросоціальні фактори впливають на соціальні цінності й норми, які обмежують поведінку людей, тим самим висуваючи на перший план механізми макро- та мікрорівня в злочинній поведінці. Відповідно до теорії аномії, дослідження на макрорівні підтверджують роль соціальної та економічної нерівності, економічного домінування та різких соціальних змін у динаміці злочинності. Однак ці дослідження обмежені тим, що в них зазвичай не вивчалася роль соціальних цінностей (або відсутність цінностей) в опосередкованні впливу цих характеристик на рівень злочинності. Теорія аномії надихнула на створення різних методологічних і теоретичних стратегій виявлення проявів аномії на індивідуальному рівні. Учені зосередилися на ролі можливостей та субкультури у визначенні того, як люди адаптуються до заблокованих можливостей, і вони стверджували, що аномія призводить до індивідуальної напруги, яку можна виміряти, зосередивши увагу на невідповідності цілей та засобів, сприйнятті обмежених життєвих шансів, відносної депривації та суб'єктивної незадоволеності фінансовим становищем. Оскільки кожен із цих методів забезпечує принаймні деяке підтвердження обґрунтованості зазначених механізмів, теорії напруги та аномії продовжуватимуть спрямовувати дослідження індивідуальних відмінностей у злочинній поведінці. Тому багаторівневі дослідження, що пов'язують макро- та мікрорівні, імовірно, будуть особливо цінними для повної перевірки теорії аномії [7].

Наведені вище концепції аномії є соціологічними, тобто розглядають її як соціальний феномен. Існують також психологічні підходи, які розуміють аномію лише як стан окремого індивіда. При цьому нерідко простежується певна тенденція до підміни соціологічного поняття аномії психологічними концепціями, натомість ще Р. Мертон слушно зазначав, що «психологічне поняття аномії є складовою частиною соціологічного поняття аномії, а не заміником для нього» [3, с. 283]. Концепція аномії в різних інтерпретаціях застосовується багатьма сучасними вченими при дослідженні злочинності та інших видів девіацій.

Масова аномія в пострадянських країнах має істотну специфіку. Політичні та соціально-економічні реформи супроводжувалися зміною ціннісних орієнтацій та радикальною зміною законодавства. Співіснування колишньої нормативно-ціннісної системи і нової супроводжувалося конфліктами, моральними колізіями, дезорганізованістю в суспільстві. На думку Ю. Шайгородського, аномія виявляється передусім у падінні моралі, у втраті «еталонності» ціннісної системи старшого покоління, у неповазі до закону, у поширенні правопорушень і жорстокості. Українське суспільство все ще перебуває в стані ціннісного «вакууму» [8, с. 22]. У країнах, де зміна ціннісно-нормативної системи пов'язана зі значним погіршенням соціально-економічної ситуації, наслідки аномії є набагато важчими: спостерігається суттєве зростання різних форм девіантної поведінки, високий ступінь песимізму, цинізму, недовіри до політичних інститутів [9, с. 93-94]. На це звертають увагу й інші українські вчені [10, с.71]. Знаний кримінолог В. Дрьомін, аналізуючи ситуацію в Україні, наголошує на соціальній аномії, деформації цінностей на індивідуальному та колективному рівнях, відвертому правовому нігілізмі. Вирішення проблеми стримування злочинності пов'язано з формуванням особливого морального клімату суспільстві, унаслідок чого будь-який злочин у громадській свідомості має проявляти себе як антицінність. У протилежному випадку, на думку В. Дрьоміна, слід визнати, що Р. Мертон мав рацію, стверджуючи, що такі дисфункціональні явища, як злочинність, деморалізація, психічні

розлади тощо виявляються, по суті, нормальними реакціями на ненормальне середовище [11, с. 238]. Ці процеси ілюструють дослідження вчених на предмет специфічних проявів аномії в пострадянських суспільствах

Відомі українські кримінологи О. Литвинов та Ю. Орлов, аналізуючи формування фронтирів у національному вимірі, зазначають, що гостро аномійні суспільства можна віднести до таких у зв'язку з: а) транзитивними станами; б) іманентною (історично зумовленою) аномійністю; в) активним соціальним сприйняттям ефектів постмодерну. На думку цих учених, в українському суспільстві поєднуються й елементи транзитивності, і іманентної, і постмодерної аномійності. Перша (транзитивна аномія) визначається загалом відомими процесами руйнації комуносоціалістичного метанаративу, намаганнями долучитися до капіталістичної, ліберально-демократичної традиції. Друга і третя – суперечностями соціально-часових розривів [12, с. 96].

У цілому теорію аномії можна вважати однією з доволі переконливих спроб пояснення девіантної поведінки, включаючи й злочинність. Проте важливим завданням кримінології є не лише теоретико-методологічний аналіз аномії, але й спроба її емпіричної верифікації, зокрема встановлення індикаторів ступеня аномійності конкретного суспільства (держави). Аномія як така продукує різні форми девіантної поведінки, проте найбільш важливими індикаторами соціальної аномії в її дюркгаймівській версії є, на наш погляд, умисні вбивства, самогубства (хоча не всі суїциди, власне, аномічні) та корупція. Індекс умисних вбивств та індекс самогубств (кількість цих дій на 100 тис. жителів) у сукупності складають індекс насильства, який характеризує масштаби соціальної патології суспільства. Іноді показниками аномії вважають ще й деякі інші соціальні індикатори, зокрема, вживання алкоголю на душу населення, кількість осіб, які вживають наркотики, кількість розлучень, кількість абортів, підліткову вагітність та деякі інші. Проте, на наш погляд, такі показники не є релевантними, оскільки або взагалі не характеризують аномію (вживання алкоголю, аборти) або можуть бути пов'язані з нею лише побічно (наркоманія, розлучення).

За індексом насильства найгірша у світі ситуація фіксується в африканських Лесото (132) і ПАР (57) та в південноамериканській Гайані (61). Є держави з аномально високим індексом вбивств, але низьким індексом самогубств (Ямайка, Венесуела, Гондурас). Існують і прямо протилежні приклади (Південна Корея, Японія, Словенія). При всьому в розвинутих державах індекс суїцидів вищий, ніж індекс убивств, натомість у країнах Африки, Азії та Латинської Америки в основному навпаки. У деяких державах співвідношення вбивств і самогубств приблизно однакове (Судан, ЦАР, Східний Тимор, Парагвай). Найкраща ситуація з насильством в трьох мусульманських державах Азії – Індонезії (3), Йорданії (3) та Брунеї (3). Низькі показники насильства властиві ще низці цілком різних за економічним розвитком, політичною системою та культурною специфікою держав, зокрема Мальдівам (3,5), Алжиру (3,9), Кіпру (4,4), Греції (4,4), Вірменії (4,5), Туреччині (4,9). Для порівняння: в Україні цей показник становить 24, у США – 20,8, в Індії – 16, у Польщі – 10, у Китаї – 7,2 [13].

При оцінці держав за різними проявами аномії слід враховувати, що така оцінка має бути комплексною і диференційованою. Зокрема, немає підстав вважати саме Індонезію, Йорданію та Брунеї найбільш передовими державами світу, хоча в аспекті соціального насильства вони досить благополучні. Вочевидь, ПАР також не є світовим аутсайдером, хоча рівень насильства там дуже високий. Убивства, на наш погляд, є більш яскравим проявом аномії, ніж суїциди як аутоагресивні дії; окрім того, при-

чини самогубств більш різноманітні та часто не пов'язані з моральним станом суспільства або конфліктом норм/цінностей. Так у багатьох державах Азії, Африки та Латинської Америки домінують традиціоналістські цінності, у яких акцент робиться на відповідність суспільним нормам, а не на індивідуальних прагненнях. Люди в таких суспільствах переважно негативно ставляться до суїцидів [14, с. 86]. Таким чином, низький індекс соціального насильства може відображати панування консервативних цінностей і відповідної моралі над секулярно-раціональними. Характерно, що своєю «високою моральністю» переважно пишаються держави з авторитарними політичними режимами, які протиставляють себе західній цивілізації з її секулярними ліберальними цінностями, як неприйнятними для них. Така ідеологія має консервативну функцію і спрямована на збереження влади правлячої верхівки під прикриттям патріархальних цінностей та захисту населення від «згубного» впливу модернізації. Саме такою є ідеологія, зокрема, комуністичних КНДР та Китаю, ісламських Ірану та Саудівської Аравії, мілітаристської шовіністичної Росії. Цікаво, що дослідження свідчать про зовсім інші тенденції в сучасному західному суспільстві, які проявляються останні 10-15 років. Зокрема, підлітки і молодь на Заході все менше починають вживати спиртне і наркотики, палити. Стрімко падає також «популярність» сексу. Ця тенденція проявляється в усіх розвинутих державах Європи, США, Канаді, Австралії, Японії та Південній Кореї. Тобто сучасна західна молодь значно менш розбещена й більш законослухняна, ніж у минулому [15, с. 32].

Ще одним яскравим індикатором аномічності суспільства є корупція. Аналіз даних рейтингу «Transparency International» засвідчує, що найменш корумпованими є західні держави, що не є дивним. Зокрема, найнижча корупція в трьох розвинутих західних державах – у Данії, Новій Зеландії та Фінляндії. Низька або нижче середнього корупція в Японії, Сінгапурі, Південній Кореї, Ізраїлі, окремих державах Центрально-Східної Європи, Вест-Індії та Перської Затоки. Індекс корупції вище за середній у державах Латинської Америки. У державах інших культур (цивілізацій) рівень корупції в цілому є значно вищим. Найкорумпованішими є деякі мусульманські країни, окремі держави Африки та Латинської Америки. Так, у 2021 р. найвищий індекс корупції в Південному Судані, Сомалі та в Сирії. Індекс корупції в Україні також дуже високий (32 бали; 123 місце у світі) [16].

Якщо додати до корупції індекс насильства, то з окремих регіонів світу найгірше аномія проявляється в більшості держав Африки, Центральної Америки, пострадянських країнах. Водночас взаємозв'язок різних індикаторів аномії неоднозначний: є держави, у яких окремі прояви соціальної аномії є високими, а інші – низькими. Наприклад, у багатьох розвинутих державах низький індекс умисних вбивств та корупції, але високий індекс самогубств; у деяких країнах, які розвиваються, протилежна ситуація. У цілому найбільш благополучними в аспекті аномії є Скандинавські держави, Швейцарія, Нідерланди, Нова Зеландія, Сінгапур, у яких індекс убивств та корупції є дуже низьким. Водночас у зазначених державах, окрім Сінгапуру, вищим за середній є індекс суїцидів. Натомість у таких державах ЄС, як Греція і Кіпр, низьким є індекс умисних убивств та самогубств, проте доволі висока корупція.

Своєрідним різновидом аномії є патологія морального зв'язку, яка проявляється в надмірному звуженні моральної спільноти, з якої людина себе ідентифікує. Це описаний Е. Бенфідом так званий «аморальний фамілізм» [17, с. 198]. Таке явище говорить про поширення аномічних практик і поступове заміщення ними «офіційної»

культури, громадянськості та суспільного блага. Це також свідчить про те, що орієнтація на сім'ю не є позитивною сама собою, адже може призводити до корупції та інших форм злочинності. Цей висновок підтверджується даними, отриманими на базі Світового дослідження цінностей Р. Інглхарта: культури і країни, у яких найбільш яскраво виражена цінність великої родини, виявляються найбільш корумпованими. З-поміж держав Європи класичним прикладом низької соціальної довіри та важливості родини як основи для соціальної співпраці є Південна Італія та Греція, у яких процвітає корупція [18, с. 103]. Водночас зустрічається твердження про те, що в умовах аномії корупція сама собою не деструктивна, тому що в системі, де вона є регулятивною, корупція сприяє підтримці соціального «замовлення» [19].

Реальна ситуація в Україні, як і можна було очікувати, є невтішною: індекс умисних вбивств і самогубств у нас значно вище за середньоєвропейський, а корупція масово поширена, про що вже зазначалося. Соціологи також указують на масову аномію деморалізованість українського суспільства. Так, за даними Інституту соціології НАН України, індекс аномії в нашій державі в період 2020-2021 рр. зріс з 12.1 до 12.6 балів [20].

Висновки. Автором першої цілісної концепції аномії був Е. Дюркгайм, який висунув припущення, що в сучасних суспільствах традиційні норми та стандарти руйнуються, не знаходячи собі заміни. Аномія виникає тоді, коли в певній сфері суспільного життя немає очевидних стандартів, які б регулювали поведінку людей. У нестабільних суспільствах в умовах соціальної дезорганізації аномія загострюється, наслідком чого є зростання кількості самогубств та інших видів девіації. На думку Р. Мертона, аномія – це результат конфлікту між культурою і соціальними структурами. Тобто аномія виражає такий стан, при якому існує гостре розходження між культурними нормами та соціально структурованими можливостями людей, як членів певних груп діяти, згідно з цими нормами.

Отже, концепції Е. Дюркгайма і Р. Мертона застосовувалися і розширювалися в декількох напрямках дослідження причин злочинності як на макро-, так і на мікрорівнях. По-перше, науковці розробили та розширили положення Е. Дюркгайма та Р. Мертона щодо макросоціальних умов, які сприяють аномії, зосередивши увагу, зокрема на економічній нерівності та соціальних змінах. По-друге, учені застосували та переглянули теорію аномії на мікрорівні, зосередивши увагу на взаємозв'язках між соціально-економічним статусом, розбіжністю цілей і засобів та злочинністю.

Ключовими кримінологічними індикаторами аномії можна вважати сукупний індекс умисних вбивств та самогубств, оскільки саме такі дії свідчать про масштаби поширення агресії в суспільстві та спрямовані на життя (чуже або власне) як вищу етичну цінність. Ще одним важливим індикатором аномії є корупція. Взаємозв'язок цих індикаторів аномії в різних державах неоднозначний. Найнижчий індекс насильства в деяких мусульманських державах, де корупція переважно висока. Комплексно найкраща ситуація з соціальною аномією в окремих західних державах та в деяких країнах Східної Азії. Індекс насильства в Україні, за мірками ЄС, дуже високий. Це ж має відношення й до корупції.

Використані джерела:

1. Durkheim E. De la division du travail social. Livre I. [Електронний ресурс] URL : http://classiques.uqac.ca/classiques/Durkheim_emile/division_du_travail/division_travail_1.pdf. (дата звернення: 14.11.2022)

2. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд. Пер. с фр. с сокр. Под ред. В. А. Базарова. Москва, 1994. 399 с.
3. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. Москва, 2006. 873 с.
4. Гідденс Ентоні. Соціологія. Київ, 1999. 726 с.
5. Judith R. Blau and Peter M. Blau. Cost of Inequality - Metropolitan Structure and Violent Crime. *American Sociological Review*. Volume: 47 Issue: 1 Dated: (February 1982) Pages: 114-129. URL : http://users.soc.umn.edu/~uggen/Blau_AS_82.pdf. (дата звернення: 14.11.2022).
6. Mitchell Chamlin, John Cochran. Assessing Messner and Rosenfeld's Institutional Anomie Theory: A Partial Test. [Електронний ресурс] URL : <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1745-9125.1995.tb01184.x>. (дата звернення: 14.11.2022).
7. Jón Gunnar Bernburg (2014). Anomie and Crime. Pp. A76-A86 in: *Encyclopedia of Criminology and Criminal Justice*. Springer Science+Business Media, New York. URL : https://www.researchgate.net/publication/340433492_Anomie_and_Crime. (дата звернення: 14.11.2022).
8. Шайгородський Ю. Ж. Аномія як суспільний і особистісний феномен. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2011. Вип. 4. С. 19-29. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipi_end_2011_4_5. (дата звернення: 14.11.2022).
9. Сокурченко В. Аномія (український вимір). Велика українська кримінологічна енциклопедія у 2 т. Т. 1: А–Л / редкол.: В. В. Сокурченко (голова), О. М. Бандурка (співголова) та ін.; наук. ред. О. М. Литвинов. Харків, 2021. С.93-94.
10. Роговенко М. М., Семижон А. В. Проблема аномії в історії філософсько-правової думки. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2019. № 7(1). С. 67-76.
11. Дре́мин В. Н. Социальная аномия как криминологический феномен. *Актуальні проблеми політики*: зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.). Одеса, 2011. Вип. 42. С. 230-240.
12. Литвинов О. М., Орлов Ю. В. Антипостмодерн: кримінологічні етюди. Харків, 2020. 280 с.
13. Suicide rate estimates, age-standardized. *Estimates by country*. [Електронний ресурс] URL : <https://apps.who.int/gho/data/node.main.MHSUI.CIDEASDR?lang=en;Homicide Country Data>. URL : <https://dataunodc.un.org/content/homicide-country-data>. (дата звернення: 14.11.2022).
14. Инглхарт Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития. Москва, 2011. 464 с.
15. Нинішня молодь. *Український тиждень*. 2018. № 3(531). С.32-33.
16. Corruption Perceptions. *Index 2021*. [Електронний ресурс] URL : <https://www.transparency.org/cpi/2021>. (дата звернення: 14.11.2022).
17. Штомпка П. Социология: Анализ современного общества. Пер. с польского С. М. Червонной. Москва, 2005. 664 с.
18. Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії / пер. з англ. Тарас Цимбал і Роман Корнута. Київ, 2019. 608 с.
19. Kamensky E. (2016). Innovations. Anomie. Corruption: basic theoretical models. *Economic Annals-XXI*, 157(3-4(1)), 8-11. URL : <http://ea21journal.world/wp-content/uploads/2022/02/ea-V157-02.pdf>. (дата звернення: 14.11.2022).

20. Євген Головаха «Українці дочекаються свого Золотого віку, тільки якщо будуть працювати і не падати духом». [Електронний ресурс] URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3379915-evgen-golovaha-direktor-institutu-sociologii-nan-ukraini.html>. (дата звернення: 14.11.2022).

References:

1. Durkheim E. (N. d.) De la division du travail social. Livre I. N. p. [Electronic resource] URL : http://classiques.uqac.ca/classiques/Durkheim_emile/division_du_travail/division_ravail_1.pdf. [in French]
2. Dyurkgejm, E. (1994) Samoubijstvo: Sociologicheskij etjud. Per. s fr. s sokr. / Bazarova (Ed.). Moskva. [in Russian]
3. Merton, R. (2006) Socialnaya teoriya i socialnaya struktura. Moskva. [in Russian]
4. Hiddens, Entoni (1999) Sotsiolohiia. Kyiv : Osnova. [in Ukrainian]
5. Judith, R. (1982) Blau and Peter M. Blau Cost of Inequality - Metropolitan Structure and Violent Crime. *American Sociological Review*, vol. 47, issue 1, 114-129. URL : http://users.soc.umn.edu/~uggen/Blau_AS_82.pdf. [in English]
6. Mitchell, Chamlin, John Cochran. (N. d.) Assessing Messner and Rosenfeld's Institutional Anomie Theory: A Partial Test. [Electronic resource] URL : <https://online.library.wiley.com/doi/10.1111/j.1745-9125.1995.tb01184.x>. [in English]
7. Jón Gunnar Bernburg (2014). Anomie and Crime. *Encyclopedia of Criminology and Criminal Justice*, A76-A86. Springer Science+Business Media, New York. [Electronic resource] URL: https://www.researchgate.net/publication/340433492_vAnomie_and_Crime. [in English]
8. Shaihorods,kyi Yu. Zh. (2011) Anomiia yak suspilnyi i osobystisnyi fenomen. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy - Scientific notes of the Institute of Political and Ethnonational Studies named after I. F. Krasa of the National Academy of Sciences of Ukraine*, issue 4, 19-29. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzpiend_2011_4_5. [in Ukrainian]
9. Sokurenko, V. (2021) Anomiia (ukrainskyi vymir). Velyka ukrainska krymyno lohichna entsyklopediia (Vol. 1-2; Vol. 1: A-L) / redkol.: V. V. Sokurenko (Ed.), O. M. Ban durka (Eds.) et al.; nauk. red. O. M. Lytvynov. Kharkiv : Fakt, 93-94. [in Ukrainian]
10. Rohovenko, M. M., Semyzhon, A. V. (2019) Problema anomii v istorii filozofskopravovoi dumky. *Filosofski ta metodolohichni problemy prava - Philosophical and methodological problems of law*, 7 (1), 67-76. [in Ukrainian]
11. Dryomin, V. N. (2011) Socialnaya anomiya kak kriminologicheskij fenomen. Aktualni problemi politiki: zb. nauk. pr. / redkol: S. V. Kivalov (golov. red.). Odesa, issue 42, 230-240. [in Russian]
12. Lytvynov, O. M., Orlov, Yu. V. (2020) Antypostmodern: kryminolohichni etjudy. Kharkiv : Pravo. [in Ukrainian]
13. Suicide rate estimates, age-standardized. (N. d.) Estimates by country. N. p. URL : <https://apps.who.int/gho/data/node.main.MHSUICIDEASDR?lang=en; Homicide Country Data>. [Electronic resource] URL : <https://dataunodc.un.org/content/homicide-country-data>. [in English]
14. Inghart, R., Velcel, K. (2011) Modernizaciya, kulturnye izmeneniya i demokratiya: Posledovatelnost chelovecheskogo razvitiya. Moskva. [in Russian]
15. Nynishnia molod. (2018) *Ukrainskyi tyzhden - Ukrainian week*, 3(531), 32-33. [in Ukrainian].

16. Corruption Perceptions. (N. d.) Index 2021. N. p. [Electronic resource] URL : <https://www.transparency.org/cpi/2021>. [in English]
17. Shtompka, P. (2005) Sociologiya: Analiz sroemennogo obshestva. Per. s polskogo S. M. Chervonnoj. Moskva, Logos. [in Russian]
18. Fukuiana, F. (2019) Politychnyi poriadok i politychnyi zanepad. Vid promyslovoi revoliutsii do hlobalizatsii demokratii / per. z anhl. Taras Tsymbal i Roman Kornuta. Kyiv : Nash format. [in Ukrainian]
19. Kamensky E. (2016). Innovations. Anomie. Corruption: basic theoretical models. *Economic Annals-XXI*, 157(3-4(1)), 8-11. URL : <http://ea21journal.world/wp-content/uploads/2022/02/ea-V157-02.pdf>. [in English]
20. Holovakha, Yevhen (N. d) «Ukraintsi dochekaiutsia svoho Zolotoho viku, tilky yakshcho budut pratsiuvaty i ne padaty dukhom». N. p. [Electronic resource] URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3379915-evgen-golovaha-direktor-institutu-sociologii-nan-ukraini.html>. [in Ukrainian]

Стаття надійшла до редакції 15.11.2022

Denysov S., Doctor of Law, Professor, Professor of the Department of Criminal Law and Criminology, faculty No 6, Kharkiv National University of Internal Affairs (Kharkiv, Ukraine)
Тымчук О., Associate Professor of the Department of Criminal, Civil and International Law of the Faculty of Law National University «Zaporizhzhia Polytechnic» (Zaporizhzhya, Ukraine)

THE CONCEPT OF ANOMY IN CRIMINOLOGY: THEORETICAL AND APPLIED ASPECTS

In the concept of E. Durkheim, anomie means a state of society in which the old hierarchy of values is destroyed, and the new one has not arisen or cannot be consolidated. That is, anomie occurs when in a certain area of public life there are no generally accepted standards that regulate the behavior of individuals. Anomie as a manifestation of social disorganization is a source of crime, suicide and other deviations. It is noted that it was the theory of E. Durkheim that laid the foundation for further study of the phenomenon of anomie.

Further development of the concept of anomie is associated with the American sociologist R. Merton. Unlike E. Durkheim, R. Merton considered anomie as the result of a conflict between "culture" and "social structures". Anomie expresses a disintegration in the cultural structure where there is a sharp discrepancy between cultural norms and the socially approved possibilities of people as members of certain groups to act according to these cultural norms. Supporters of the institutional theory of anomie put forward a hypothesis according to which an excessive emphasis on economic goals, coupled with the devaluation of non-economic institutions in society, leads to an increase in crime.

The specifics of anomie in transitional societies, including Ukraine, are analyzed. Empirical indicators of anomie in the modern world are characterized. It is noted that the most important indicators of social anomie in its Durkheimian version are premeditated murders, suicides and corruption. The intentional homicide index and the suicide index together make up the violence index, which characterizes the extent of social pathology. According to the index of violence, the worst situation in the world is recorded in Lesotho, South Africa and Guyana. Minimal social pathology in three Asian countries – Indonesia, Jordan and Brunei. Corruption is lowest in Western states and individual countries of East

and Southeast Asia, and the highest is in some Muslim and African countries. The situation in Ukraine is rather difficult both in terms of the level of violence and the corruption index.

Keywords: criminology, sociology, society, deviation, anomie, murder, suicide.

DOI: 10.33766/2524-0323.100.85-101

УДК: 343.14

Жовтенко І. М., наукова співробітниця Національної академії Служби безпеки України (м. Київ, Україна)

e-mail: inna-1955@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7785-2170>

Богініч І. О., кандидат технічних наук, доцент кафедри «Оперативно-технічні заходи» Національної академії Служби безпеки України (м. Київ, Україна)

e-mail: boginich.liana@email.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7785-7458>

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ НЕГЛАСНОГО ОТРИМАННЯ ІНФОРМАЦІЇ З ПОШТОВИХ ВІДПРАВЛЕНЬ

У статті подано ретроспективний огляд розвитку негласного отримання інформації з поштових відправлень, який вдосконалювався відповідно до потреб суспільства та науково-технічного прогресу. Володіння інформацією, отриманою з поштових відправлень, давало окремим високопосадовцям, урядовим установам і державним організаціям суттєві переваги в економічній, дипломатичній, політичній, воєнній і науковій сферах. Авторами розглядаються окремі історичні періоди становлення огляду кореспонденції відповідно до існування різних політично-суспільних формацій. Надаються приклади існування зазначеного огляду в стародавню епоху, у тому числі за часів Древньої Греції, створення та існування європейських держав і російської імперії, органів безпеки радянського режиму, який на той час діяв в Україні. У наведені історичні періоди негласне отримання інформації з поштових відправлень проводилося відповідно до закритих циркулярів і таємних інструкцій, що обмежувало права і свободи громадянина.

У статті значна увага приділена розгляду термінів, пов'язаних з оглядом поштової кореспонденції, – перлюстрація, «чорний кабінет» та воєнна цензура. З розвитком засобів поштового зв'язку вдосконалювалися форми й методи негласного зняття інформації в інтересах захисту державного устрою та його успішного функціонування. Авторами наводиться сучасна практика країн Західної Європи, у тому числі Німеччини, Австрії, Франції та Великої Британії щодо негласного отримання інформації з поштових відправлень. Крім того, зауважено, що на сьогодні для України розвиток системи ефективних демократичних інституцій, за допомогою яких реалізуються принципи і цінності держав-членів Європейського Союзу, нагальним є питання дотримання вимог міжнародних правових актів стосовно основних прав і свобод людини, до яких належить таємниця кореспонденції. Наголошено, що після отримання Україною незалежності огляд приватного листування може бути здійснений виключно відповідно до

національного законодавства України, а саме з урахуванням положень чинної Конституції (стаття 31), Кримінального процесуального кодексу (статті 261, 262) та інших нормативно-правових актів.

Ключові слова: негласні слідчі (розшукові) дії, перлюстрація кореспонденції, негласне отримання інформації, втручання у приватне спілкування, поштові відправлення (кореспонденція), приватне листування, політичний контроль, органи державної безпеки, накладення арешту, огляд і виїмка кореспонденції.

Постановка проблеми. Починаючи зі стародавніх часів, обмін інформацією був однією з необхідних умов людського існування. Спілкування між людьми починалося з окремих звуків, жестів та міміки. Згодом виникла мова та писемність, що дало змогу фіксувати інформацію й передавати її в часі та просторі. Виникнення писемності надало можливість фіксувати інформацію на матеріальних носіях. Водночас, з'явилася можливість передавати та отримувати письмові повідомлення. Це і спричинило появу окремого виду зв'язку (спочатку поштового, а згодом і телеграфного). Очевидно, що з його становленням і розвитком у державного апарату виникла необхідність огляду поштової кореспонденції, адже володіння інформацією давало окремим високопосадовцям, урядовим установам та державним організаціям цілком очевидні переваги в усіх сферах діяльності – економічній, дипломатичній, політичній, воєнній, науковій тощо.

Негласне отримання інформації з поштових відправлень було започатковано в стародавні часи. У середні віки в країнах Західної Європи та в російській імперії цей захід набув форм перлюстрації кореспонденції, тобто таємного відкриття та ознайомлення зі змістом листування окремих осіб і певних органів з метою отримання дипломатичної, воєнної, у тому числі політичної інформації в інтересах правлячих державних інституцій до початку ХХ століття. Під час Першої та Другої світових війн, з метою забезпечення державної таємниці, використовувалася військова цензура. За часи існування радянських органів державної безпеки перлюстрація кореспонденції перетворилася на політичний контроль, і тільки при розбудові незалежної Української держави отримання інформації з поштових відправлень трансформувалося в негласні слідчі (розшукові) дії, які, відповідно до Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні, є «різновидом слідчих (розшукових) дій, відомості про факт та методи проведення яких не підлягають розголошенню» [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання історичного розвитку негласного отримання інформації з поштових відправлень частково знайшли відображення у працях таких учених, як: Б. Кенінг, В. А. Смолій, М. Ф. Котляр, О. Ю. Кирієнко, О. А. Білічак, В. І. Очеретянко, В. А. Бабюх, Н. Ю. Годун, М. Г. Щербак, В. О. Стрижак, В. А. Литвиненко, В. Ю. Огороднік, А. А. Когут, В. С. Сідак та інші. Зазначені науковці досліджували цю проблему на різних історичних етапах для виявлення закономірностей становлення даного соціального феномену, визначення тенденцій і перспектив розвитку цього явища.

Водночас, на думку авторів аналізу історико-правового становлення та розвитку огляду кореспонденції, який пов'язує явища і процеси сьогодення у сфері

втручання у приватне спілкування громадян, вітчизняними науковцями приділялася недостатня увага. Тому ретроспективний огляд негласного отримання інформації з поштових відправлень видається досить важливим, оскільки в сучасному суспільстві завжди наявні залишки історичного минулого, основи сучасності, зародки й перспективи майбутнього, таким чином, не втрачається причинно-наслідковий зв'язок трансформації перлюстрації кореспонденції та військової цензури в негласну слідчу (розшукову) дію, яка в сучасних умовах успішно використовується правоохоронними органами Європейських держав, зокрема України, що отримала статус кандидата на входження до Європейського Союзу.

Автори вважають, що на даний момент дослідження цього питання необхідно розглядати з точки зору саме історичних явищ і процесів, пов'язаних з обмеженням прав людини при проведенні втручання у приватне спілкування. Відповідно до статті 258 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК України), зазначене спілкування вважається приватним, якщо інформація передається та зберігається за таких фізичних та юридичних умов, при яких учасники спілкування можуть розраховувати на захист інформації від втручання інших осіб [2]. Одним із різновидів втручання у приватне спілкування є арешт, огляд і виймка кореспонденції (статті 261, 262 КПК України).

Формулювання цілей. Мета статті полягає в здійсненні огляду історичної ретроспективи становлення та розвитку негласного отримання інформації з поштових відправлень під час існування різних суспільно-політичних формацій для потреб окремих владних діячів і відповідних державних органів і його трансформації на сучасному етапі в негласні слідчі (розшукові) дії.

Виклад основного матеріалу. Генезис становлення та розвитку негласного отримання інформації з поштової кореспонденції, як окремого виду оперативних (розшукових) дій, а в сучасний період – негласних слідчих (розшукових) дій, своїм корінням сягає глибини століть. Становлення й оформлення огляду кореспонденції, як одного з атрибутів влади, відбувалися відповідно до соціально-економічного розвитку та політичного устрою держави. Огляд поштових відправлень і телеграфних повідомлень, який починався як перлюстрація кореспонденції, має цікаву і досить малодосліджену науковцями історію його виникнення та розвитку. Це пов'язано з конспіративністю існування перлюстрації на основі секретних циркулярів, закритістю джерел інформації, небажанням органами державної влади оприлюднювати існування зазначених дій.

Таким чином, огляд поштових відправлень можна розглядати як один із найстаріших заходів негласного отримання інформації, який упродовж зміни суспільних відносин у рамках об'єктивних історичних обставин пройшов довгий і складний шлях розвитку від перлюстрації кореспонденції до сучасних негласних слідчих (розшукових) дій, що на сьогодні застосовуються правоохоронними органами в більшості розвинутих країн світу, у тому числі і в Україні. На законодавчому рівні після отримання у 1991 році незалежності України, відповідно до пункту 10 статті 8 Закону «Про оперативно-розшукову діяльність», уповноваженим підрозділам Служби безпеки України надано право накладати

арешт на кореспонденцію, здійснювати її огляд та виїмку, згідно з положеннями статей 261 та 262 КПК України [3].

Історія стародавнього світу надає окремі свідчення, пов'язані з оглядом письмових повідомлень. Науковці, які вивчають історію із зазначеного питання, висловлюють думку, що огляд поштових відправлень був уперше використаний ще Олександром Македонським у III столітті до нашої ери. Так напередодні однієї з вирішальних битв своєї армії він наказав кур'єрам, через яких направлялася кореспонденція, надати йому листи, що були написані солдатами до рідних, близьких та друзів. Переглянувши їх, полководець дійшов висновку про стан бойового духу та наміри союзників і найманців, які складали більшу частину його війська [4]. Також ознаки існування огляду поштових відправлень знаходимо ще у Древній Греції та у Стародавній Римській Імперії. Як один із найдавніших прикладів огляду письмових повідомлень може розглядатися судейник вавилонського царя Хаммурапі (приблизно XX століття до нашої ери), де наводиться згадка про використання письмових документів як об'єктів судового розгляду [5]. Отже, з наведених вище прикладів можливо з'ясувати, що вже у стародавні часи існували окремі елементи огляду кореспонденції.

Переходячи до розгляду наступного історичного етапу щодо запровадження огляду поштових повідомлень, необхідно зазначити, що його хронологічні рамки приблизно охоплюють період XV–XX століть, який характеризувався боротьбою за утворення, становлення та розвиток національних держав у Європі та російській імперії. У цей період створювалися державні поштові служби та поштамти, а також запроваджувався огляд кореспонденції як один з дієвих та надійних джерел отримання інформації у масштабах всієї держави.

Необхідно звернути увагу, що існування негласного заходу – огляду кореспонденції – істориками пов'язується з такими поняттями, як «перлюстрація» та «пошта». Термін «перлюстрація» походить від латинського «*perlustro*» – переглядати, продивлятися – та означає таке: відкриття й ознайомлення з листом без відома відправника й одержувача; таємний перегляд державними або іншими органами, особами поштової кореспонденції з метою нагляду чи цензури [6]. Термін «пошта (*posta*)» теж має латинське коріння й, можна зробити припущення, що є скороченням від «*statio posita in...*» – станція зі змінними кінцями, що розташована у визначеному місці. Таким чином, у давнину цим терміном позначали станцію для обміну коней і кур'єрів, які перевозили кореспонденцію. Поняття «пошта» в сучасному значенні вперше стали вживати у XIII столітті, маючи на увазі установи пошти (поштамти, відділення) і сукупність кореспонденції, що пересилається адресатам. З посиленням державної влади у Європейських країнах пошта стала централізованою. Уже в XVI – XVII століттях у Франції, Швеції, Англії та в інших країнах створена централізована королівська пошта. Слушно буде зазначити, що в Україні вже в XVII столітті, під час боротьби гетьмана Богдана Хмельницького за розбудову української державності, з метою отримання своєчасної та достовірної інформації про наміри супротивників, розвідка та контррозвідка козаків здійснювала перехоплення кореспонденції, а сам

гетьман використовував листи для дезінформації військово-політичного керівництва ворогів: «Хмельницький одне думає, а про інше пише...» [7]. Так відомий український історик Д. І. Яворницький, досліджуючи історію запорізьких козаків, вказував на особливе значення й необхідність розвитку поштових установ, роль яких виконували козацькі поштові гони – перші заклади зв'язку на території України [8]. Варто зауважити, що в Україні одні з перших ознак створення пошти знаходимо ще за гетьмана Лівобережної України Дем'яна Многогрішного, який у березні 1669 року підписав з московським урядом угоду – «Глухівські договірні статті». Відповідне положення зазначеної угоди передбачало «влаштування в малоросійських містах пошти за московським зразком». На той час поштовий двір знаходився на Подолі, приймав листи від населення та мав стаїну на 40 коней [9].

У країнах Західної Європи перлюстрація зародилася ще в період XVI – XVII століть у Нідерландах, Австрії, Німеччині, Іспанії, Північній Італії, Франції. Необхідно зазначити, що ще за часів священної Римської імперії імператор Леопольд, скориставшись фактом, що через Відень проходили найбільш важливі канали поштового сполучення, встановив контроль над Віденським поштамтом і мав можливість перлюстрації кореспонденції. Це дало йому змогу отримувати вичерпну інформацію щодо політики Франції, німецьких князів та кюрфюрстів, а також володіти інформацією про соціально-політичні події в Угорщині. З 1590 року поштова монополія у всій імперії та Нідерландах зосередилася у руках сімейства Турн і Таксіс. Їхні кур'єри здійснювали поштові перевезення між Остенде і Германшдтом та від Балтійського моря до Трієсту. Генеральний поштамейстер був підпорядкований сімейству Габсбургів. Сімейство Турн і Таксіс організувало при поштових установах значну кількість невеликих засекречених установ для таємного нагляду за листуванням. Такі установи називались «поштові ложі» та розташовувались на всіх основних вузлах зв'язку, перш за все у Франкфурті-на-Майні, Нюрнберзі, Регензбурзі, Аугсбурзі. Особи, які займалися перлюстрацією кореспонденції, називались «ложистами». Посада «ложиста» оплачувалась досить високо та передавалась у спадок. Це було гарантією конспіративного проведення заходу, однак така поштова монополія разом з обов'язком зі здійснення таємного контролю за листуванням (за завданням віденських правителів) розповсюджувалась за межами австрійських володінь Габсбургів. У середині самої Австрії поштою володів дім графів фон Паар, які споруджували поштові станції та утримували кур'єрів, що були підпорядковані уряду. Перехід австрійської пошти під егіду держави був продиктований необхідністю наділення її додатковими функціями, а також вимогою дотримання суворої конспірації при здійсненні перлюстрації кореспонденції, яка проходила в установі, що отримала назву «Таємна канцелярія кабінету». Співробітники цієї установи складали присягу щодо нерозголошення таємниці та мали володіти навичками відкриття та заклеювання листів і підробки почерків, які використовували у своїй професійній діяльності. Подібним чином проводилась перлюстрація кореспонденції у Франції. Так у 1628 році після проведення поштової реформи,

якою суворо заборонялося «контрабандне листування», у Франції було створено один із перших «чорних кабінетів» у Європі. «Чорний кабінет» – це орган, який займається перлюстрацією і дешифруванням кореспонденції; приміщення, яке використовується з цією метою, зазвичай – таємна кімната при поштовому відділенні. Назва бере початок від відповідної французької служби (фр. Cabinet Noir). До створення «чорного кабінету» у Франції мали відношення колишні державні діячі: міністр фінансів Жан Батист Кольбер, кардинали Мазаріні та Рішельє. Цей кабінет існував при Паризькому поштамті, основним принципом діяльності якого було доставлення адресатам тільки тих листів, які пройшли перлюстрацію. Про створення «чорних кабінетів» у Західній Європі згадувалося в книзі Б. Кенінга «Історія порушення поштової таємниці» [10].

У Великій Британії в середині XVI століття під час правління королеви Єлизавети I сером Френсисом Уолсингемом було створено таємну розвідку, одним із напрямків діяльності якої було перехоплення та дешифрування листів. Одним із найвідоміших «перлюстраторів» того часу був Фелліпес, який підrobив почерк шотландської королеви Марії Стюарт і зробив в одному з листів приписку, яка свідчила про те, що вона є ініціатором замаху на Єлизавету. За це Марія Стюарт була страчена [11]. Уже у XVII столітті в акті про організацію поштової служби Олівер Кромвель висловлював думку, що зазначена служба зможе розкривати та запобігати небезпечним змовам проти суспільного добробуту. Після прийняття у 1711 році закону про пошту, яка стала державним підприємством, окремим службовцям було надано можливість розкривати будь-які листи на підставі списків, які направлялись державним секретарем. Перлюстрація проводилась таємно, і про її існування була обізнана дуже обмежена кількість високопосадовців [12].

Таким чином, починаючи з XVI століття на території Європи діяли установи, які проводили перлюстрацію кореспонденції з метою отримання дипломатичної, воєнної, соціально-політичної, економічної інформації в інтересах владних інституцій.

У російській імперії, під владою якої на той час перебували українські землі, перлюстрація виявляється вже у XVIII столітті за часи правління імператриці Єлизавети Петрівни як засіб отримання, у першу чергу, дипломатичної інформації. Більш широко стали використовуватися можливості отримання інформації з поштових відправлень за управління Катерини II. Здобути таким чином інформацію вона використовувала не тільки проти своїх опонентів, а й для ознайомлення з громадською думкою щодо подій, які на той час відбувалися в державі, та становлення громадян до її правління [10]. Таким чином, достовірні оперативні дані, які негласно отримувалася підрозділами цензури поштових відправлень, ставали важливою збіркою не тільки в дипломатичних відносинах, але й у політичній боротьбі з революційними настроями в суспільстві. Тому у 1874 році Катерина II таємним указом створила службу перлюстрації кореспонденції, якою була введена в дію одна з перших Інструкцій, що регулювала її проведення. На думку авторів, можна вважати, що з цього часу перлюстрація коре-

спонденції проводилася відповідно до таємних інструкцій та циркулярів, зайомитися з якими мали право тільки перші особи держави та безпосередні організатори цього заходу. Інструкції, у яких викладалися методики організації та проведення перлюстрації кореспонденції, після введення в дію нових регламентуючих документів підлягали знищенню. З травня 1886 року до Головного управління пошти та телеграфів Міністерства внутрішніх справ увійшло відомство цензури іноземних газет та журналів, де чиновники секретної частини безпосередньо займалися перлюстрацією кореспонденції. При зарахуванні чиновників на службу для проведення таємної цензури вирішальну роль відігравали спеціальні чинники, основними з яких були знання декількох іноземних мов та політична благонадійність. У цей час перлюстрація під виглядом цензури іноземних газет та журналів існувала у Києві, Варшаві, Москві, Одесі, Санкт-Петербурзі, Харкові та Тифлісі (сучасному Тбілісі).

Таким чином, до 1917 року в російській імперії, частиною якої була Україна, створена і використовувалася система перлюстрації поштової кореспонденції з метою негласного отримання інформації, що передавалася засобами зв'язку.

Так для цього періоду розвитку перлюстрації характерним було те, що огляд поштових відправлень почав здійснюватися на державній основі з використанням принципів конспірації, тобто «під прикриттям» умовно існуючих організацій у спеціальних приміщеннях та з використанням спеціальних знань, пристроїв і реактивів. За цей час з'явилися перші таємні інструкції, положення та циркуляри, згідно з якими проводився негласний огляд кореспонденції. Започатковано суворий кадровий відбір співробітників, які повинні були відповідати жорстким вимогам, як щодо професійної придатності, так і морально-психологічного стану.

Отже, на думку авторів, перлюстрація, що починалася як засіб отримання дипломатичної та розвідувальної інформації, на початку ХХ століття виконувала, у першу чергу, завдання кримінального та політичного «сиску», який являв собою стеження державних інституцій за прихованими думками співгромадян з метою впливу, що в тоталітарних державах здійснюється за допомогою негласної діяльності спецслужб [13]; у другу – завдання політичного контролю [14]; і лише в останню – отримання дипломатичної та розвідувальної інформації. Так співробітники Галузевого Державного архіву СБ України В. А. Литвенко та В. Ю. Огороднік розглядають політичний контроль «як системний збір з подальшим аналізом інформації, отриманої з різних джерел» (друковані, радіо, телебачення, кіно, творів образотворчого мистецтва, експозиції музеїв, поштових відправлень тощо) щодо настроїв у суспільстві; поведінки, намірів, думок та реагування різних верств населення на політику державної влади; виявлення та припинення діяльності антидержавних, екстремістських угруповань та організацій.

Таким чином, політичний контроль в усі історичні часи поділявся на декілька основних складових: збір інститутами влади інформації про політичні настрої населення; цензуру; політичний розшук і репресії [14].

Після лютневої революції 1917 року співробітники цензури іноземних газет та журналів, які займалися перлюстрацією кореспонденції, були звільнені, а

проведення таємного перегляду кореспонденції скасовано. Починаючи з 1914 року та до закінчення громадянської війни здійснювалася військова цензура. У науковій літературі військова цензура розглядається як одна з різновидів відомчого контролю військових і деяких державних органів не тільки відкритих засобів інформації, але й приватного листування з метою недопущення розголошення відомостей, котрі становлять військовою таємницею, що спеціально охороняється державою як різновид державної таємниці [15]. У роки першої світової війни організація та функціонування органів військової цензури регламентувалися документами – «Тимчасовим положенням про військовою цензуру від 20 липня 1914 року», «Переліками відомостей та зображувальної інформації стосовно зовнішньої безпеки росії та її військово-морської оборони, забороненої до розголошення інформаційними засобами або у виступах, або у доповідях, що проголошуються публічно від 26 липня 1914 року». Система військово-цензурних інституцій в українських губерніях складалася з фронтових, прифронтових і тилкових органів. На той час на території України військовою цензуру здійснювали військово-цензурний відділ при штабі Київського військового округу та військово-цензурна комісія при штабі Одеського військового округу [9].

Відомо, що за часів української революції 1917-1921 років в Україні гетьман П. Скоропадський для боротьби з кримінальною злочинністю, з метою виконання контролювальних завдань і протидії замахам на державний лад, 18 травня 2018 року затвердив постанову Ради Міністрів «Про зміну існуючих законів про міліцію та утворення Державної варті» [16], а вже 20 листопада 1918 року за його розпорядженням в Українській державі була встановлена військова цензура та перлюстрація приватної кореспонденції [17].

У період становлення та існування органів державної безпеки в рф, після створення всеросійської надзвичайної комісії у 1918 році, перлюстрація кореспонденції знову почала використовуватися як один із найважливіших джерел системи політичного контролю радянської держави. Перегляд поштово-телеграфної та іншої кореспонденції був дозволений Положенням про Державне політичне управління, яке затверджено у 1922 році [13]. У той час на Україну розповсюджувалися відповідні нормативно-правові акти, оскільки 30 грудня 1922 року вона увійшла до складу радянської держави як союзна республіка.

З початком Другої світової війни, відповідно до вимог воєнного стану, введена військова цензура кореспонденції на території держави, котра була відмінена із закінченням війни. З 1946 року відновлена перлюстрація кореспонденції, одним із основних завдань якої було збирання інформації, відслідковування та аналіз суспільних настроїв. Важливим видається факт, що на територіях Литви, Латвії, Естонії, Білорусії листування повністю переглядалося. Особлива увага приділялася перлюстрації кореспонденції на теренах Західної України, де відкрилися відповідні пункти в наступних містах: Броди, Володимир-Волинський, Городенка, Дрогобич, Дубно, Жовква, Калуш, Ковель, Костопіль, Красне, Кременець, Луцьк, Львів, Новоселиця, Рівне, Самбір, Сарни, Сокиряни, Станіслав, Стрий, Судова Вишня, Терехівка, Тернопіль, Чернівці, Чортків. Така увага до соціально-політичного стану може бути пояснена підготовкою та проведенням

органами держбезпеки операції «Захід», що стосувалася масового примусового виселення до Сибіру сімей репресованих членів ОУН. Листи, у яких йшла мова про підготовчі заходи до депортації таких сімей та осіб, часто підлягали конфіскації, відповідно до встановленого на той час порядку. Необхідно зазначити, що, за неповними даними, на території західноукраїнських областей Міністерством державної безпеки УРСР були конфісковані 39 605 листів з негативними оцінками репресивної діяльності радянського режиму [18].

Слід вказати, що й надалі радянські спецслужби активно застосовували негласне отримання інформації з поштових відправлень, ці форми та методи діяльності спецслужб не відображалися в державних законодавчих актах, а регулювалися таємними та цілком таємними відомчими інструкціями.

Проголошення незалежної Української держави у 1991 році викликало нагальну необхідність створення нової нормативно-правової бази, що регламентує можливість втручання у приватне спілкування, у тому числі накладення арешту, огляду і виїмки поштової кореспонденції. При розробці необхідних нормативно-правових актів Україна, яка поставила собі за мету приєднання до Європейського Союзу, враховувала досвід ряду країн членів ЄС, серед яких Німеччина, Франція, Австрія, Велика Британія.

Розглядаючи сучасний стан негласного отримання інформації у кримінальному процесі європейських держав [19], зупинимось на прикладі організації накладення арешту на кореспонденцію, її огляді та виїмки у Федеративній Республіці Німеччина. Виїмка поштових відправлень, відповідно до § 99 КПК ФРН, допускається у двох випадках: 1) якщо вони адресовані обвинуваченому та перебувають у фактичному володінні осіб або підприємств, до сфери діяльності яких належить надання поштово-телеграфних послуг або які беруть участь у наданні зазначених послуг; 2) якщо з фактичних обставин справи можна зробити висновок про те, що зміст цих відправлень має значення для розслідування, а відправником або адресатом є обвинувачений. Постанова про виїмку поштових відправлень може бути винесена тільки судом, а у невідкладних випадках – прокурором. Таким чином, у німецькому кримінальному процесі дозволяється виїмка тільки тих поштових відправлень, відправником або адресатом яких є обвинувачений. Однак практика свідчить, що, як правило, проведення відкриття та огляду поштових відправлень доручається прокурору, хоча, відповідно до вимог закону, вони повинні здійснюватися судом [20].

На сучасному етапі негласне отримання інформації у кримінальному процесі, відповідно до чинного законодавства Франції, обмежується спостереженням у публічній та приватній сферах (акустичне та візуальне); контролем телекомунікацій (телефон, факс, телетайп, радіо, електронний зв'язок тощо); доступом до бази даних органів поліції; пошуком інформації на комп'ютерах в онлайн-режимі; моніторингом банківських операцій [21].

В Австрії, якщо існує обґрунтована підозра у вчиненні обвинуваченим конкретного злочину або він тримається під вартою, на підставі рішення суду правоохоронні органи можуть накласти арешт на кореспонденцію та здійснити її огляд та виїмку. Зазначена слідча дія може проводитися у випадку вчинення

умисних злочинів, за які передбачається покарання у вигляді позбавлення волі строком більше ніж один рік. Виймка кореспонденції може бути призначена прокурором на підставі дозволу суду, згідно зі статтею 137 розділу 1 КПК Австрії. Якщо юридичні підстави для здійснення такої дії перестали існувати, проведення виймки може бути припинено. У питаннях огляду та виймки кореспонденції оператори поштового зв'язку повинні співпрацювати з правоохоронними органами і, за розпорядженням прокурора, затримувати такі листи, поки не отримано відповідний дозвіл суду. У випадку неотримання зазначеного дозволу протягом трьох днів, затримання кореспонденції скасовується [22].

У Великій Британії накладення арешту на кореспонденцію, її огляд та виймка регулюється спеціальним законом щодо проведення негласних слідчих розшукових дій (RIPA), яким керується діяльність органів досудового розслідування [23]. У цьому законі передбачені всі можливості перехоплення кореспонденції, у тому числі у процесі її передачі, огляду та залучення таємних агентів. Також регламентована методика проведення та надані рекомендації, згідно з якими поліція, служба безпеки та інші правоохоронні органи можуть на законних підставах здійснювати відповідну діяльність. Постанова про виймку кореспонденції у процесі передачі виноситься міністром внутрішніх справ. Огляд кореспонденції за допомогою операторів поштового зв'язку надано право проводити виключно уповноваженим правоохоронним органам. Огляд кореспонденції може бути проведений: в інтересах національної безпеки; для упередження порушення громадського порядку; в інтересах економічного добробуту Великої Британії; для збору податків; у виняткових випадках для запобігання смерті чи тілесним ушкодженням; для інших завдань, передбачених Державним секретарем МВС. Передумови, необхідні для отримання постанови щодо виймки кореспонденції, передбачені процесуальним законодавством Великої Британії [24].

Отже, враховуючи досвід Європейських держав, керуючись міжнародним законодавством, а саме: вимогами норм основних міжнародно-правових актів стосовно основних прав і свобод людини, що затверджені Загальною декларацією прав людини (стаття 12) [25]; Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (стаття 8) [26]; Міжнародним пактом про суспільні і політичні права (стаття 17) [27, 28]), що регулюють суспільні відносини у сфері прав людини в частині втручання в приватне спілкування, у тому числі таємницю листування, огляд кореспонденції в Україні може здійснюватися виключно з метою: виявлення злочинів або осіб, які готують їх вчинення; припинення розвідувально-підривної діяльності спецслужб іноземних держав, організацій та окремих осіб проти державного устрою; отримання розвідувальної інформації в інтересах безпеки суспільства і держави.

На шляху розбудови незалежної України та її вступу до ЄС державними інституціями було розроблено та прийнято ряд законодавчих актів, які стосуються втручання у приватне спілкування. Статтею 31 Конституції України 1996 року гарантується таємниця поштових відправлень та іншої кореспонденції [29]. Водночас, цією правовою нормою передбачені винятки, які можуть бути

встановлені лише судом у випадках, визначених законом, для запобігання злочину або з'ясування істини під час розслідування кримінальної справи. Вищезазначена правова норма знаходить підтвердження в пункті 10 статті 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» [3], згідно з якою правоохоронним органам надано право накладати арешт на кореспонденцію, здійснювати її огляд та виїмку, відповідно до пунктів 1.11.3, 1.11.4 Інструкції [1], положень статей 261, 262 КПК України [2].

Висновки. У статті автори проаналізували історичні періоди становлення та розвитку негласного отримання інформації з поштових відправлень. Зважаючи на вищезазначене, можемо констатувати, що огляд поштових відправлень було запроваджено з метою: 1) з'ясування намірів та дій окремих осіб і державних інституцій на всіх етапах розвитку суспільних відносин; 2) запобігання та протидії правоохоронних органів соціальним заворушенням, що були історично обумовлені; 3) володіння військово-політичним керівництвом держави даними щодо воєнних, наукових, технічних розробок країн-суперників, а також інформації стосовно подій та деструктивних процесів у суспільстві. Необхідно зазначити, що важливу роль в удосконаленні форм і методів отримання інформації відігравав технічний прогрес у галузі поштового зв'язку та його становлення як державної інституції.

Важливо зауважити, що перлюстрація кореспонденції, яка зародилася за часів стародавнього світу, розвивалася та існувала у країнах Західної Європи та російській імперії, використовувалася органами державної безпеки радянської держави та України для негласного отримання інформації з поштової кореспонденції, здійснювалася відповідно до таємних і цілком таємних відомчих наказів, циркулярів та інструкцій, що не були узгоджені з діючими державними нормативно-правовими актами. Негласне отримання інформації з поштових відправлень набуло законодавчого закріплення та широкого поширення у процесуальному забезпеченні інформаційно-доказової бази країн Західної Європи в кінці ХХ століття. В Україні, на сучасному історичному етапі, огляд поштових відправлень трансформувався в негласні слідчі (розшукові) дії – арешт, огляд і виїмка кореспонденції, що проводяться уповноваженими правоохоронними органами. Від того часу означені країни поступово розвивали процесуальний порядок проведення цих дій, створювали ефективний механізм забезпечення прав осіб, інтереси яких порушуються. Зазначені дії не суперечать чинній Конституції (стаття 31) [29], Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» (пункт 10, стаття 8) [3], організуються відповідно до Інструкції (пункти 1.11.3, 1.11.4) [1] та передбачені Кримінальним процесуальним кодексом (статті 261, 262) [2].

На думку авторів, враховуючи набутий історичний досвід негласного отримання інформації з поштових відправлень, необхідне подальше поглиблене вивчення законодавчої бази держав Європейського Союзу та країн-членів НАТО з метою ефективного удосконалення правоохоронними органами України форм і методів одержання та використання даних з поштових відправлень – арешту, огляду і виїмки кореспонденції.

Автори акцентують увагу на тому, що на сьогодні в умовах захисту та відстоювання самостійності Української держави, особливо під час повномасштабної збройної агресії, як держави-терориста – РФ, так й інших держав-агресорів, які посягають на суверенітет, незалежність і територіальну цілісність України, актуальним стає питання отримання правоохоронними органами інформації про протиправні діяння окремих осіб і груп із застосуванням арешту, огляду і виїмки кореспонденції, як різновиду негласних слідчих (розшукових) дій. Особливого значення набувають ці дії в контексті розслідування фактів щодо скоєння злочинів владними структурами та збройними силами РФ, які використовують заборонені засоби і методи ведення бойових дій, з метою притягнення їх до відповідальності, згідно з чинними правовими нормами, передбаченими Кримінальним кодексом України, як на національному, так і міжнародному рівнях.

Використані джерела:

1. Інструкція про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні: наказ Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 16.11.2012 № 114/1042/516/1199/936/1687/5. [Електронний ресурс] URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0114900-12/page#Text>. (дата звернення: 31.10.2022).
2. Кримінальний процесуальний Кодекс України від 13.04.2012 (із змінами № 4651-VI). [Електронний ресурс] URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>. (дата звернення: 31.10.2022).
3. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18.02.1992 (із доповненнями). [Електронний ресурс] URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text>. (дата звернення: 31.10.2022).
4. Бондар Ю. В. Арістотель і Олександр Великий: трансформація владою. *Наукові праці МАУП*. 2016. Вип. 48. С. 26-34. URL : <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npmaup2016486>. (дата звернення: 31.10.2022).
5. Тищик Б. Й. Історія держави і права Стародавнього світу: навчальний посібник. Львів : Світ, 2001. 199 с.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ, Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. 1736 с.
7. Смолій В. А., Котляр М. Ф., Степанков В. С. Спеціальні служби України від найдавніших часів і до сьогодення: у 5-ти томах, Т. 1: Спецслужби України у IX – середині XVII ст. Наук. вид. Київ : Вид-во «Прометей», 2017. 246 с.
8. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. Київ : Наукова думка, 1990. Т. 1. 316 с.
9. Кириченко О. Ю. Цензура в Україні. Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Нац. акад. наук. України. Київ : «Наукова думка», 2013. 688 с. URL : [http://www.history.org.ua/?termin=tsenzura v ukrajini](http://www.history.org.ua/?termin=tsenzura%20v%20ukrajini). (дата звернення: 31.10.2022).

10. Токар Н. В. Історія розвитку права на таємницю кореспонденції та причини його виникнення. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2015. № 18. Т. 1. С. 125-129.

11. Історія перлюстрації кореспонденції. [Електронний ресурс] URL : <https://isfic.info/perl/ mails01.htm>. (дата звернення: 31.10.2022).

12. Крушинський В. Ю. Кромвель Олівер. Політична енциклопедія. Редкол. Ю. Левенець, Ю. Шаповал та ін. Київ : Парламентське видавництво. 2011. 375 с.

13. Антологія сиску: в 14 т. Відп. ред.: Ю. І. Римаренко, В. І. Кушерець. Київ: Знання України. 2005. Т. 1.: Документи та матеріали з кримінального сиску (1397-1918 р.р.). Упоряд.: Ю. І. Римаренко та ін. 596 с. [Електронний ресурс] URL : https://shron1.chtyvo.org.ua/Istoriia_Ukrainy_Naukovo-dopomizhnyi_bibliohr/za_2005_rik.pdf. (дата звернення: 31.10.2022).

14. Литвиненко В. А., Огороднік В. Ю. Відділи військової цензури та політичного контролю НКВС-НКДБ СРСР у Червоній армії та Військово-морському флоті. *З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ*. 2014. № 1 (42). С. 97-343. URL : <http://www.reabit.org.ua/magazine/2014>. (дата звернення: 31.10.2022).

15. Юридична енциклопедія: в 6 т. Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана. 2004. Т. 6 (Т-Я). 768 с.

16. Сідак В. С. Спеціальні служби України від найдавніших часів і до сьогодні: у 5-ти томах, Т. 2: Українські спецслужби доби національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. Наук. вид. Київ : Вид-во «Прометей», 2017. 472 с.

17. Бабюх В. А. Становлення органів цензури в Україні в 1917 – на початку 1920-х років. *«Історія України: маловідомі імена, події, факти»*: зб. наук. стат. Нац. акад. наук. України. Київ. 2005. Вип. 30. С. 87-97.

18. Когут А. А. Матеріали перлюстрації кореспонденції за 1946 – 1949 роки як джерело для дослідження операції «Захід» (1947). Огляди джерел та документальні на риси. 2020. С. 155-172. [Електронний ресурс] URL : https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/AU-1_2020_155-172_%D0%9A%D0%BE%D0%B3%D1%83%D1%82.pdf. (дата звернення: 31.10.2022).

19. Багрій М. В., Луцик В. В. Процесуальні аспекти негласного отримання: вітчизняний та зарубіжний досвід: монографія. Харків : Право, 2017. 376 с.

20. Strafprozeßordnung (StPO). [Електронний ресурс] URL : <http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/stpo/gesamt.pdf>. (дата звернення: 31.10.2022).

21. Criminal procedure code of France. [Електронний ресурс] URL : http://www.legislationline.org/download/action/download/id/6382/file/France_CC_am2016_fr.pr.f. (дата звернення: 31.10.2022).

22. Strafprozeßordnung (StPO). Österreich. [Електронний ресурс] URL : [http://www.jusline.at/Strafprozessord-nung_\(StPO\).html](http://www.jusline.at/Strafprozessord-nung_(StPO).html). (дата звернення: 31.10.2022).

23. Regulation of Investigatory Powers Act 2000. [Електронний ресурс] URL : <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2000/23/contents>. (дата звернення: 31.10.2022).

24. Criminal Procedure and Investigations Act 1996. [Електронний ресурс] URL : https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/447967/code-of-practice-approved.pr.f. (дата звернення: 31.10.2022).

25. Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948. [Електронний ресурс] URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text. (дата звернення: 31.10.2022).

26. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). [Електронний ресурс] URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text. (дата звернення: 31.10.2022).

27. Мухін В. В., Штанько А. О. Державне втручання у приватне спілкування: процесуальні аспекти. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2014. № 1. Вип. 34. С. 90-97. [Електронний ресурс] URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnaru/2014_1_16/ (дата звернення: 31.10.2022).

28. Шевчук С. В. Судовий захист прав людини: практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. 2-е вид., випр., доп. Київ: Реферат, 2007. 848 с. [Електронний ресурс] URL : https://scholar.google.com.ua/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=Rzy7TrEAAAAJ&citation_for_view=Rzy7TrEAAAAJ:Тyk-4Ss8FVUC. (дата звернення: 31.10.2022).

29. Конституція (Основний закон) України, прийнята на п'ятій сесії Ради України від 28.06.1996 (із змінами і доповненнями). [Електронний ресурс] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>. (дата звернення: 31.10.2022).

References:

1. Instruktssiia pro orhanizatsiiu provedennia nehlasnykh slidchykh (rozshukovykh) dii ta vykorystannia yikh rezul'tativ u kryminalnomu provadzhenni: nakaz Heneralnoi prokuratury Ukrainy, Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy, Sluzhby bezpeky Ukrainy, Administratsii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy, Ministerstva finansiv Ukrainy, Ministerstva yustytzii Ukrainy vid 16.11.2012 № 114/1042/516/1199/936/1687/5. (2012) N. p. [Electronic resource] URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0114900-12/page#Text> [in Ukrainian].

2. Kryminalnyi protsesualnyi Kodeks Ukrainy vid 13.04.2012 (iz zminamy № 4651-VI). (2012) N. p. [Electronic resource] URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> [in Ukrainian].

3. Pro operatyvno-rozshukovu diialnist: Zakon Ukrainy vid 18.02.1992 (iz dopovneniamy). (1992) N. p. [Electronic resource] URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text>. [in Ukrainian].

4. Bondar, Yu. V. (2016) Arystotel i Oleksandr Velykyi: transformatsiia vladoiu. *Naukovi pratsi MAUP - Scientific works of MAUP, issue 48*, 26-34. URL: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npmaup2016486> [in Ukrainian].

5. Tyshchuk, B. Y. (2001) *Istoriia derzhavy i prava Starodavnoho svitu: navchalnyi posibnyk*. Lviv: Svit. [in Ukrainian].

6. Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy. (2009) V.T. Busel (Ed.). Kyiv, Irpin: VTF: «Perun». [in Ukrainian].

7. Smolii, V. A., Kotliar, M. F., Stepankov, V. S. (2017) *Spetsialni sluzhby Ukrainy vid naidavnishykh chasiv i do sohodennia (Vol.1-5; Vol. 1): Spetsluzhby Ukrainy u IX – seredyntsi XVII st. Nauk. vyd. Kyiv : Vyd-vo «Prometei»*. [in Ukrainian].

8. Yavornytskyi, D. I. (1990) *Istoriia zaporizkykh kozakiv*. Kyiv : Naukova dumka, vol. 1. [in Ukrainian].

9. Kyriienko, O. Yu. (2013) *Tsenzura v Ukraini. Entsyklopediia istorii Ukrainy (Vol. 1-10; Vol. 10: T-Ia)*. Redkol.: V. A. Smolii (Ed.) et al. Nats. akad. nauk. Ukrainy. Kyiv : «Naukova dumka». URL : <http://www.history.org.ua/?termin=tsenzura+v+ukrajini> [in Ukrainian].

10. Tokar, N. V. (2015) *Istoriia rozvytku prava na taiemnytsiu korespondentsii ta prychny yoho vynykнення. Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu*.

Seriia: Yurysprudentsiia - *Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Series: Jurisprudence*, 18, vol. 1, 125-129 [in Ukrainian].

11. Istoriiia perliustratsii korespondentsii. (N. d.) N. p. [Electronic resource] URL : <https://isfic.info/perl/mails01.htm>. [in Ukrainian].

12. Krushynskiy, V. Yu. (2011) Kromvel Oliver. Politychna entsyklopediia. Yu. Leve nets, Yu. Shapoval (Eds.) et al. Kyiv : Parlamentske vydavnytstvo. [in Ukrainian].

13. Antolohiia sysku (Vol.1-14; Vol. 1) (2005) Vidp. red.: Yu. I. Rymarenko, V. I. Kusherets (Eds.). Kyiv: Znannia Ukrainy. Vol. 1 : Dokumenty ta materialy z kryminalnoho sysku (1397-1918 r.r.). Uporiad.: Yu. I. Rymarenko (Ed.) et al. URL : https://shron1.chtyvo.org.ua/Istoriiia_Ukrainy_Naukovo-dopomizhnyi_bibliohrza_2005_rik.pdf [in Ukrainian].

14. Lytvynenko, V. A., Ohorodnik, V. Yu. (2014) Viddily viiskovoi tsenzury ta poli tynchnoho kontroliu NKVS-NKDB SRSR u Chervonii armii ta Viiskovo-morskomu floti. Z arkhiviu VUChK – HPU – NKVD – KHB - *From the archives of the VUChK – GPU – NKVD – KGB*, 1 (42), 97-343. URL : <http://www.reabit.org.ua/magazine/2014>. [in Ukrainian].

15. Yurydychna entsyklopediia (Vol. 1-6; Vol. 6: T-Ia) (2004) Redkol.: Yu. S. Shemshu chenko (Ed.) et al. Kyiv : Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana. [in Ukrainian].

16. Sidak, V. S. (2017) Spetsialni sluzhby Ukrainy vid naidavnishykh chasiv i do sohodnennia (Vol. 1-5; Vol. 2): Vyrnski spetssluzhby doby natsionalno-vyzvolnykh zmahan 1917-1921 rr. Nauk. vyd. Kyiv : Vyd-vo «Prometei». [in Ukrainian].

17. Babiukh, V. A. (2005) Stanovlennia orhaniv tsenzury v Ukraini v 1917 – na pochatku 1920-kh rokiv. / «Istoriiia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty»: zb. nauk. stat. Nats. akad. nauk. Ukrainy – «Istoriiia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty»: zb. nauk. stat. Nats. akad. nauk. Ukra iny, issue 30, 87-97. Kyiv. [in Ukrainian].

18. Kohut, A. A. (2020) Materialy perliustratsii korespondentsii za 1946–1949 roky yak dzherelo dlia doslidzhennia operatsii «Zakhid» (1947). *Ohiady dzherel ta dokumentalni narysy - Source reviews and documentary essays*, 155-172. URL : https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/AU-1_2020_155-172_%D0%9A%D0%BE%D0%B3%D1%83%D1%82.pdf. [in Ukrainian].

19. Bahrii, M. V., Lutsyk, V. V. (2017) Protsesualni aspekty nehlasnoho otrymannia: vi tchyznianyi ta zarubizhnyi dosvid: monohrafiia. Kharkiv : Pravo. [in Ukrainian].

20. Strafprozeßordnung (StPO). (N. d.) N. p. [Electronic resource] URL : <http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/stpo/gesamt.pdf>. [in English].

21. Criminal procedure code of France. (N. d.) N. p. [Electronic resource] URL : http://www.legislationline.org/download/action/download/id/6382/file/France_CC_am2016_fr.pr.f. [in English].

22. Strafprozeßordnung (StPO). Österreich. (N. d.) N. p. [Electronic resource] URL : [http://www.jusline.at/Strafprozessord-nung_\(StPO\).html](http://www.jusline.at/Strafprozessord-nung_(StPO).html). [in English].

23. Regulation of Investigatory Powers Act 2000. (N. d.) N. p. [Electronic resource] URL : <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2000/23/contents>. [in English].

24. Criminal Procedure and Investigations Act 1996. (N. d.) N. p. [Electronic resource] URL : https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/447967/code-of-practice-approved.pr.f. [in English].

25. Zahalna deklaratsiia prav liudyny, pryiniata i proholoshena rezolutsiiei 217A (III) Heneralnoi Asamblei OON vid 10.12.1948. (1948) N. p. [Electronic resource] URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text. [in Ukrainian].

26. Konventsiia pro zakhyt prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod (z protokolamy) (Ievropeiska konventsiia z prav liudyny). (N. d.) N. p. [Electronic resource] URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text. [in Ukrainian].

27. Mukhin, V. V., Shtanko, A. O. (2014) Derzhavne vtruchannia u pryvatne spilkuva nnia: protsesualni aspekty. *Visnyk Natsionalnoi akademii prokuratury Ukrainy - Bulletin of the National Academy of the Prosecutor's Office of Ukraine*, 1. Issue 34, 90-97. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnapu/2014_1_16. [in Ukrainian].

28. Shevchuk, S. V. (2007) Sudovyi zakhyst prav liudyny: praktyka Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u konteksti zakhidnoi pravovoi tradytsii. 2-e vyd., vypr., dop. Kyiv : Referat. [Electronic resource] N. p. URL : https://scholar.google.com.ua/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=Rzy7TrEAAA&citation_for_view=Rzy7TrEAAA:Tyk-4Ss8FVUC. [in Ukrainian].

29. Konstytutsiia (Osnovnyi zakon) Ukrainy, pryiniata na p'iatii sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 28.06.1996 (iz zminamy i dopovnenniamy). (1996) N. p. [Electronic resource] URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 01.11.2022

Zhovtenko I., *Research Officer of National Academy of Security Service of Ukraine (Kyiv, Ukraine)*

Boginich I., *Candidate of Technical Sciences, Associate Professor at the Department of Operational and Technical Measures of National Academy of Security Service of Ukraine (Kyiv, Ukraine)*

THE HISTORY OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF COVERT INFORMATION OBTAINING FROM POSTAL ITEMS

The article presents a retrospective review of the evolution of covert obtaining of information from postal items, which developed in accordance with the needs of society and scientific and technical progress. The possession of information obtained from postal items gave certain top officials, government institutions and organizations significant advantages in the economic, diplomatic, political, military and scientific spheres. The authors examine the historical periods of formation of the review of correspondence in accordance with various political and social formations. Examples of the existence of the mentioned review in the ancient era, including the time of ancient Greece, the creation and existence of European states and the Russian Empire, the security agencies of the Soviet Union and Ukraine, which was part of it at that time, are given. The covert obtaining of information from postal items in the Russian Empire and the Soviet Union was conducted in accordance with secret circulars and instructions which limited the rights and freedoms of citizens. This article pays special attention to the definition of such concepts as the perustration of correspondence, the «black cabinet», the military censorship which are related with the review of postal items. With the development of postal communication, according to the purpose of protecting and successful functioning of state system, the forms and methods of covert obtaining of information from postal items were improved. The authors present current practice of covert obtaining of information from postal items in some western countries, such as Germany, Austria, France, Great Britain. The article pointed out that at the present time for Ukraine, the development of system effective democratic institutions, with the help of which the principles and values of the state's members of the European Union are implemented, is an urgent issue of compliance with the requirements of international legal acts regarding basic human rights and freedoms, which include the privacy of correspondence. It is emphasized that after Ukraine

gained independence, the review of private correspondence can be carried out exclusively in accordance with the national legislation of Ukraine, namely taking into account the provisions of the current Constitution (Article 31), the Criminal Procedure Code (Articles 261, 262) and other normative legal acts.

Keywords: covert investigative (search) activities, perustration of correspondence, covert obtaining of information, interference in private communication, postal items (correspondence), private correspondence, political control, state security bodies, imposition of arrest, review and withdrawal of correspondence.

DOI: 10.33766/2524-0323.100.101-112

УДК: 343.322

Зайцев О. В., кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (м. Харків, Україна)

e-mail: tavr0106@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6743-7114>

Бодейко В. А., студентка 1 курсу магістратури факультету прокуратури Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (м. Харків, Україна)

e-mail: valeriiabodeiko@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3032-0668>

ЩОДО ВСТАНОВЛЕННЯ СУБ'ЄКТИВНИХ ОЗНАК КОЛАБОРАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (УЗАГАЛЬНЕННЯ МАТЕРІАЛІВ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ)

Стаття присвячена аналізу суб'єктивних ознак складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 111-1 КК України, через аналіз вироків, що набрали законної сили (станом на 01 листопада 2022 року). Відповідно до відомостей Єдиного державного реєстру судових рішень, набули законної сили 89 обвинувальних вироків за ч. 1 ст. 111-1 КК України (93,7 %) та за ч. 4 ст. 111-1 КК України – 6 (6,3 %).

Акцентована увага на формі вини при вчиненні колабораційних дій з урахуванням тесту диспозиції ст. 111-1 КК України, кримінальної правової доктрини та судової практики. Обґрунтовано необхідність встановлення виключно прямого умислу, про що необхідно вказувати у процесуальних документах. Зроблено висновок про фактичне ігнорування судами з'ясування мотиву та мети вчинення колабораційної діяльності. При тому встановлено, що мотиви та мета вчинюваних суб'єктами дій не мають корисливий спрямованості, а визначаються запереченням самого існування української державності й прагненням винної особи сприяти режиму окупації на території України.

Приділено увагу ознакам суб'єкта колабораційної діяльності, звернуто увагу на необхідність доповнення ч. 4 ст. 111-1 КК України вказівкою на громадянство України в особи, що вчиняє цей злочин. З урахуванням матеріалів судової практики, надано характеристику колаборантів, з огляду на їхню стать, рід занять та наявність судимості. Встановлено, що в переважній більшості випадків суб'єктами кримінальних правопорушень, відповідальність за які передбачена чч. 1, 4 ст. 111-1 КК України, є чоловіки,

що не мають офіційного місця працевлаштування. Задля досягнення мети покарання запропоновано змінити безальтернативну санкцію ч. 1 ст. 111-1 КК України.

Ключові слова: колабораційна діяльність, склад кримінального правопорушення, суб'єктивна сторона, мотив, мета, суб'єкт.

Постановка проблеми. Законом України від 3 березня 2022 року № 2108-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність» КК України доповнено ст. 111-1 «Колабораційна діяльність». Згідно із пояснювальною запискою до законопроекту, основною метою закону було встановлення кримінально-правових механізмів протидії колабораційним проявам на тимчасово окупованих територіях України.

Сам факт запровадження кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність був сприйнятий науковою спільнотою позитивно. Однак у подальшому, декларуючи важливість та необхідність функціонування вказаних норм-заборон, дослідники піддали критиці спосіб нормативного закріплення та обрану законодавцем юридичну техніку, зазначаючи, зокрема, про їх низький правозастосовчий потенціал. Водночас у період з березня 2022 р. по листопад 2022 р. сформувалась судова практика щодо застосування відповідних положень ст. 111-1 КК України. Викладене обумовлює потребу та актуальність дослідження ознак складів кримінальних правопорушень, що передбачені вказаною статтею через призму її прямої реалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові дослідження колабораційної діяльності здійснювали С. Албул, І. Бередік, М. Бондаренко, М. Головка, Н. Конончук, О. Кравчук, В. Кузнецова, А. Політова, Є. Письменський, С. Резніченко, М. Рубаченко, М. Сийпюкі, В. Кубальський, М. Хавронюк та ін. Визначення предмету наукових досліджень указаних вище науковців здійснювалось через проблематику нормативного закріплення колабораційної діяльності у КК України та встановлення шляхів їх нормативного удосконалення, а також через науково-теоретичне встановлення елементів складів кримінальних правопорушень, що передбачені ст. 111-1 КК України. Проте вказані дослідження не повною мірою враховували правозастосовну практику за ст. 111-1 КК України, що була сформована судами України за час дії відповідної норми в законі про кримінальну відповідальність.

Формулювання цілей. Метою статті є узагальнення і аналіз доступних в Єдиному державному реєстрі судових рішень матеріалів судової практики в Україні за ст. 111-1 КК України; з'ясування суб'єктивних ознак кримінальних правопорушень, а також встановлення практичних проблем, які виникають у правозастосувачів, що пов'язані з їх встановленням.

Виклад основного матеріалу. Проблема встановлення суб'єктивних ознак колабораційної діяльності під час правозастосування в науці предметно не розглядалась. Водночас положення ст. 111-1 КК України не визначають ані форму вини, як елемент складу кримінального правопорушення, ані її вид. Доктринальний ж підхід до визначення вини, як елементу суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, наступний. У науці висловлена позиція про

наявність як прямого, так і непрямого умислу як форм вини при вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених ст. 111-1 КК України. Зокрема, О. Кравчук та М. Бондаренко зазначають про наявність прямого та непрямого умислу особи при вчиненні колабораційних дій за чч. ст. 111-1 КК України [2]. Цієї ж позиції дотримуються Ю. Василенко та Н. Симоненко [3, с. 273; 4, с. 92].

Звернення до матеріалів судової практики дозволяє визначити деякі проблемні аспекти застосування норм ст. 111-1 КК України. Так, відповідно до відкритих даних Єдиного державного реєстру судових рішень, станом на 01 листопада 2022 року судами було винесено 116 обвинувальних вироків за ст. 111-1 КК України, проте лише 95 із них набули законної сили. Причому, наявні вирокі мають відношення до кваліфікації виключно за частинами першою або четвертою ст. 111-1 КК України. Поширеність зазначених проявів колабораційної діяльності само собою заслуговує окремого дослідження.

Проведений аналіз емпіричної бази дозволяє стверджувати, що суди, унаслідок спрощеного процесу розгляду справ, у зв'язку з повним визнанням вини засудженим, та, відповідно, і всіх обставин справи обвинуваченим, або у зв'язку з провадженням, що здійснюється на підставі угод про визнання винуватості, не приділяють достатньо уваги встановленню суб'єктивних ознак складу кримінального правопорушення. Так у цілому можна виділити два підходи, що рівною мірою застосовуються судами та, відповідно, визначають механізм встановлення форми вини.

Перший – заснований на визначенні форми вини шляхом констатації факту вчинення особою умисних дій, не розкриваючи їх виду. Наприклад, засуджено особу, яка 02 червня 2022 року, діючи умисно, маючи на меті підтримку російських військ, публічно підтримала дії держави-агресора російської федерації шляхом розміщення під відеороликом, у якому російські військові ведуть вогонь по позиціях сил ВСУ, коментаря, доступного для всіх користувачів у даній соціальній мережі: «Держитесь, я с вами» [5].

Другий підхід характеризується висновком про наявність у діях особи прямого умислу. Як приклад, можна навести таке. Особа, перебуваючи за своїм місцем проживання, усвідомлюючи суспільно-небезпечний характер своїх дій і передбачаючи суспільно-небезпечні наслідки та бажаючи їх настання, за допомогою власного ноутбука розмістила зі своєї сторінки в соціальній мережі «Фейсбук» з нік-неймом «Викторія Хвиль» коментар під дописом іншого користувача, зазначивши, що наразі на території України відбувається не війна, а спеціальна операція по знищенню військових об'єктів [6].

Аналіз матеріалів судової практики за чч. 1, 4 ст. 111-1 КК України, свідчить, що жоден вирок не містить інформації щодо вчинення цих кримінальних правопорушень з непрямым умислом чи з необережності. І цьому є логічне пояснення. Визначальним є доктринальне положення кримінального права, згідно з яким непрямий умисел не властивий для кримінальних правопорушень із формальним складом. Так оскільки суспільно небезпечні наслідки знаходяться поза межами складу кримінального правопорушення, то й сама особа вже не

може бажати їх настання. Інтелектуальна ознака в цьому випадку характеризується виключно усвідомленням суспільно небезпечного характеру посягання, а воляова – бажанням реалізувати об'єктивну сторону кримінального правопорушення [7, с. 185]. Відповідного підходу, як вбачається з аналізу наявної правозастосовної практики, дотримуються й судді. Таким чином, у випадку вчинення колабораційної діяльності належить констатувати наявність у діях особи вини виключно у формі прямого умислу. Вважаємо, що про це необхідно прямо зазначати у всіх процесуальних документах, які стосуються встановлення вини в діях колаборанта.

Звертаючись до характеристики мотиву та мети кримінальних правопорушень, що передбачені частинами 1 та 4 ст. 111-1 КК України, зазначимо, що законодавча конструкція вказаних вище складів кримінальних правопорушень не містить про них згадувань. Водночас, важливість їх дослідження зумовлена вимогою кримінально-процесуального законодавства, що доказуванню в кримінальному провадженні підлягають винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення (п. 2 ч. 1 ст. 91 КПК України).

Не вдаючись до полеміки тлумачення понять мотиву та мети, зазначимо, що під мотивом у цьому науковому дослідженні розуміється усвідомлене внутрішнє спонукання особи, що обумовлене певними потребами чи інтересами, та яке викликає в неї намір вчинити кримінальне правопорушення. Під метою – уявлення про бажаний результат, заради якого і вчиняється відповідне кримінальне правопорушення [7, с. 200-201].

Аналіз матеріалів судової практики свідчить, що за ч. 1 ст. 111-1 КК України суди, як правило, не виокремлюють ані мету, ані мотив, що спонукали суб'єкта вчинити кримінальне правопорушення. Тільки у 12 вироках, що становлять 11,4 % від їх загальної кількості, указаний тотожний за своїм формулюванням мотив – *заперечення самого існування української державності*. Наприклад, визнано винними та засуджено до покарання двох осіб, які, діючи спільно 17 березня 2022 року, у період часу з 10 до 11 години й перебуваючи на території Бердичівського «Кооперативного колгоспного ринку», будучи громадянами України, у присутності п'ятьох осіб, які в той час знаходилися на території вказаного ринку, публічно заперечували здійснення збройної агресії Російської Федерації проти України та публічно закликали до підтримки рішень і дій держави-агресора (Російської Федерації) [8].

Про мету вчинення кримінального правопорушення йдеться тільки у 13 обвинувальних вироках, що становить 12,35 % від їх загальної кількості. Суд, аргументуючи свою позицію, також визначив таку, як *ослаблення національних інтересів України, сприяння російській федерації та її представникам у порушенні суверенітету України та тимчасовій окупації України, створення в суспільстві думки про виправданість та легітимність дій представників влади і службових осіб збройних сил російської федерації щодо вторгнення та окупації території суверенної держави України*. Наприклад, особу було визнано винною в розміщенні на своїй сторінці в соціальній мережі «Фейсбук» дописів, що закликають до підтримки рішень і дій

держави агресора, збройних формувань, окупаційної адміністрації держави-агресора, серед яких інформаційний пост щодо контактних даних терористичних організацій ДНР, які нібито здійснюють евакуацію осіб із так званих визволених територій України [9].

У рішеннях за ч. 4 ст. 111-1 КК України згадується лише один варіант мети та мотиву вчинення цього кримінального правопорушення. Так, переслідуючи мету надання допомоги збройним силам російської федерації протягом окупації, підтримуючи дружні відносини військовими особами збройного формування країни-агресора, забезпечуючи їх матеріальними ресурсами, у зв'язку з чим суб'єкт кримінального правопорушення наділявся привілеями перед іншими місцевими мешканцями за ч. 4 ст. 111-1 КК України, були засуджені п'ятеро осіб, що становить 83,3 % від усіх вироків [10; 11; 12; 13; 14].

Мотив непогодження з політикою представників української державної влади встановлено в діях громадянина України, котрий, проживаючи в період окупації в будинку й незважаючи на зобов'язання по неухильному додержанню Конституції та законів України, діючи умисно й усвідомлюючи протиправний характер своїх дій, бажаючи настання негативних наслідків і підтримуючи ідеї проросійської спрямованості, у т.ч. щодо подальшого розвитку України, з огляду на геополітичні інтереси російської федерації, які передбачають перебування України у сфері її впливу, будучи обізнаним про факт ведення вказаною державою агресивної війни проти України, 18 березня 2022 року встав на шлях вчинення злочину проти основ національної безпеки – колабораційної діяльності, що виразилось у передачі матеріальних ресурсів збройним чи воєнізованим формуванням держави-агресора [15].

Із викладеного можна зробити висновок про відносно формальний, без індивідуалізації суб'єктивних ознак складу кримінального правопорушення підхід судів. Частково це можна пояснити особливостями здійснення судового розгляду, що зовсім не виправдовує ігнорування визначення мети й мотиву вчинення кримінального правопорушення, що передбачено ст. 111-1 КК України.

Щодо характеристики ознак суб'єкта кримінальних правопорушень, слід зауважити, що законодавець у чч. 1-3, 5 ст. 111-1 КК України передбачає пряму вказівку на громадянина України. Тобто, закон зобов'язує встановити його спеціальний вид. Водночас, здійснюючи аналіз суб'єкта кримінального правопорушення, науковцю належить досліджувати не тільки ті ознаки, що визначають вказаного вище суб'єкта, як спеціального з кримінально-правової точки зору, але й інші характеристики індивіда та особливості механізму реалізації об'єктивної сторони, з огляду на наявність взаємозв'язку між суб'єктом вчинення суспільно небезпечного діяння та належним покаранням, яка має на меті виправлення останнього [16, с. 140].

Зазначимо, що діяння, передбачені ч. 1 ст. 111-1 КК України, караються позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від десяти до п'ятнадцяти років. Однак, встановлення належної санкції (як з точки зору виду покарання, так і строку) викликає сумніви, з огляду на той

факт, що майже половина засуджених за цією категорією кримінальних правопорушень є пенсіонерами, тобто особами, які, відповідно до віку, наявності інвалідності або у зв'язку із втратою годувальника, мають право на регулярну щомісячну допомогу. Так, наприклад, непрацююча пенсіонерка засуджена, через те що на сайті «Однокласники» в мережі Інтернет, з використанням облікового запису «Татьяна Цуркан-Тихоступ», вона розмістила допис з російського інформаційного ресурсу «Алексей. Журавко» на підтримку тимчасової окупації частини території України наступного змісту: «Крым Воссоединение с Россией!! 18 марта» [17].

Обґрунтовуючи позицію щодо несумісності покарання та суб'єкта кримінального правопорушення, погодимося із М. В. В'юнником, який вказує на необхідність не призначати покарання особі у виді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю, якщо реалізація об'єктивної сторони була здійснена шляхом, не пов'язаним з відповідною посадою чи видом діяльності, оскільки таке рішення суду не відповідатиме меті покарання, що закріплена в ст. 50 КК України [18, с. 54-55]. Дійсно, можна стверджувати, що навряд чи безальтернативна санкція ч. 1 ст. 111-1 КК України здатна забезпечити досягнення мети покарання. Так виголошення відповідних закликів та (або) заперечень було здійснено особами без використання посади та без зв'язку з певною діяльністю, а вірогідність обіймання такими особами посад, пов'язаних із виконанням функцій держави та місцевого самоврядування в майбутньому, яке і було призначене судом, є малоімовірною.

Опосередковано, припущення щодо виду та розміру покарання також може бути підтверджено й іншими судовими рішеннями, у яких суд, зазначаючи, що необхідність призначення вказаного покарання зумовлена спрямованістю умислу особи обвинуваченого та метою покарання, яка визначається відмінно від законодавчо закріпленої, як така, що «пов'язана зі збереженням в умовах воєнного стану, майбутнє українського народу, нації, держави». Так відповідну тезу судді можна знайти у низці вироків [19; 20; 21].

Згідно з буквральним тлумаченням диспозиції статті ч. 4 ст. 111-1 КК України, передача матеріальних ресурсів незаконним збройним чи воєнізованим формуванням, створеним на тимчасово окупованій території, та/або збройним чи воєнізованим формуванням держави-агресора може бути вчинена загальним суб'єктом. Єдиний державний реєстр судових рішень містить інформацію щодо шести вироків за ч. 4 ст. 111-1 КК України, з них п'ять набрали законної сили. Указані судові рішення свідчать, що всі особи, які були засуджені за ч. 4 ст. 111-1 КК України, є громадянами України, що набули відповідного правового статусу відповідно до територіального принципу [10; 11; 12; 13; 14; 22]. З огляду на це, вбачається цілком обґрунтованою наукова позиція щодо необхідності звуження кола суб'єкта цього кримінального правопорушення шляхом визначення додаткової ознаки – громадянства України, тобто вказівки на спеціального суб'єкта цього кримінального правопорушення [23, с. 387]. Це буде логічним із врахуванням юридичної техніки конструкції статті 111-1 в законі про кримінальну відповідальність.

Важливе місце у виявленні, розслідуванні та законодавчому удосконаленні норм Закону про кримінальну відповідальність займає характеристика особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. Аналіз судової практики вказує на те, що більшість кримінальних правопорушень, за чч. 1, 4 ст. 111-1 КК України, були вчинені особами чоловічої статі. Так у 75 вироках, що становить 78,9 % від загального числа, суб'єктами кримінальних правопорушень були чоловіки. Причому, лише 13 із них були офіційно працевлаштовані та обіймали посади комірника, охоронця, спеціаліста житлово-комунального господарства, маляра, священнослужителя, різноробочого або здійснювали приватну підприємницьку діяльність. Причому, лише в трьох засуджених, що становить 2,85 % від загальної кількості, було виявлено незняту або непогашену судимість.

Жінки, як суб'єкти цього кримінального правопорушення, фігурують у 21,9 % обвинувальних вироків, що набрали законної сили. Із них лише дві особи мали офіційне працевлаштування. Водночас, у жінок, на відміну від чоловіків, не було виявлено незнятої або непогашеної судимості на час вчинення ними колабораційних дій. Таким чином, у переважній більшості випадків суб'єктами кримінальних правопорушень, відповідальність за які передбачена чч. 1, 4 ст. 111-1 КК України, є особи чоловічої статі, які не мають офіційного місця працевлаштування.

Висновки. Отже, правозастосовна практика за ст. 111-1 КК України перебуває на стадії формування. У період з березня 2002 р. по жовтень 2022 року судами винесено 116 обвинувальних вироків за колабораційну діяльність, з них набрали законної сили 95. За ч. 1 ст. 111-1 КК України – 89 (93,7 %) та ч. 4 ст. 111-1 КК України – 6 (6,3 %). Враховуючи доктринальні положення щодо правил встановлення вини особи в разі вчинення кримінального правопорушення із формальним складом, у всіх випадках колабораційної діяльності слід доказати вину у формі прямого умислу. Водночас вивчення судової практики свідчить, що правозастосовувачі нерідко обмежуються вказівкою на умисел, без уточнення його виду.

Суб'єкт вчинення цього кримінального правопорушення, відповідно до прямої вказівки закону в чч. 1-3, 5, є спеціальним – це громадянин України. Враховуючи практику застосування ч. 4 ст. 111-1 КК України, а також правила юридичної техніки, слід доповнити цю частину вказівкою на ознаку громадянства України для уникнення помилкового тлумачення щодо ознак загального суб'єкта.

З'ясовано, що встановлення в судових рішеннях мети та мотиву колабораційної діяльності фактично ігнорується. Переважна більшість вироків, у порушення вимог кримінального процесуального законодавства, не містять інформацію ні про мотив, ні про мету цього кримінального правопорушення. Мотивом, згідно з матеріалами судової практики, є заперечення самого існування української державності. Метою – ослаблення національних інтересів України і сприяння представникам держави-агресора. При тому з'ясовано, що мотиви та мета вчинюваних суб'єктами колабораційних дій не мають корисливої спрямо-

ваності. У переважній більшості випадків суб'єктами кримінальних правопорушень, відповідальність за які передбачена чч. 1, 4 ст. 111-1 КК України, є чоловіки, що не мають офіційного місця працевлаштування.

Безальтернативна санкція ч. 1 ст. 111-1 КК України навряд чи здатна забезпечити досягнення мети покарання, враховуючи, що майже половина засуджених за цією категорією кримінальних правопорушень є особами, які, відповідно до віку, наявності інвалідності або у зв'язку із втратою годувальника, мають право на регулярну щомісячну допомогу. Вчинення ними колабораційної діяльності відбувається без використання посади та без зв'язку з певною діяльністю, а вірогідність зайняття такими особами посад, пов'язаних із виконанням функцій держави та місцевого самоврядування, у майбутньому є дуже малоймовірною. Це дозволяє ставити питання про уточнення санкції ч. 1 ст. 111-1 КК України шляхом доповнення альтернативних видів покарань.

Використані джерела:

1. Пояснювальна записка до Закону України № 2108-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність» : Пояснюв. записка до Закону України № 2108-IX від 25.02.2021 р. [Електронний ресурс] URL : <https://itd.rada.gov.ua/billInfoBills/CardByRn?regNum=5144&conv=9>. (дата звернення: 01.11.2022).

2. Кравчук О., Бондаренко М. Колабораційна діяльність: аналіз нової статті 111-1 КК. *Вектор прав людини - правозахисна організація*. [Електронний ресурс] URL : <https://hrvector.org/podiyi/22-03-20-mbo>. (дата звернення: 01.11.2022).

3. Василенко Ю. В. До питання про відмежування колабораційної діяльності від державної зради. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права)*: Міжнар. науково-практ. конференція, м. Одеса, 17 черв. 2022 р. Одеса, 2022. С. 271-273.

4. Симоненко Н. О. Кримінально-правова новела щодо колабораційної діяльності. *Вісник асоціації кримінального права України*. 2022. Т. 1. № 17. С. 92-109. URL : <https://doi.org/10.21564/2311-9640.2022.17.257848>. (дата звернення: 01.11.2022).

5. Вирок Шосткинського міськрайонного суду Сумської області від 29.06.2022 р. у справі № 589/1647/22. [Електронний ресурс] URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Revizor/105608475>. (дата звернення: 01.11.2022).

6. Вирок Соснівського районного суду м. Черкаси від 23.05.2022 р. у справі № 712/2951/22. [Електронний ресурс] URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104409643>. (дата звернення: 01.11.2022).

7. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / В. Я. Тацій та ін. ; ред.: В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін, В. І. Борисов. 6-те вид. Харків : Право, 2020. 584 с.

8. Вирок Бердичівського міськрайонного суду Житомирської області від 05.04.2022 р. у справі № 274/1472/22. [Електронний ресурс] URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103849145#>. (дата звернення: 01.11.2022).

9. Вирок Києво-Святошинського районного суду Київської області від 04.05.2022 р. у справі № 369/3115/22. [Електронний ресурс] URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104208426>. (дата звернення: 01.11.2022).

10. Вирок Лебединського районного суду Сумської області від 06.09.2022 р. у справі № 588/672/22. [Електронний ресурс] URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Revew/106096380>. (дата звернення: 01.11.2022).

11. Вирок Путивльського районного суду Сумської області від 27.05.2022 р. у справі № 584/313/22. [Електронний ресурс] URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Revew/104534680>. (дата звернення: 01.11.2022).

12. Вирок Путивльського районного суду Сумської області від 29.06.2022 р. у справі № 584/368/22. [Електронний ресурс] URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Revew/105006793>. (дата звернення: 01.11.2022).

13. Вирок Зарічного районного суду м. Суми від 25.07.2022 р. у справі № 588/466/22. [Електронний ресурс] URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105414607> (дата звернення: 01.11.2022).

14. Вирок Тростянецького районного суду Сумської області від 10.08.2022 р. у справі № 588/576/22. [Електронний ресурс] URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Revew/105654180>. (дата звернення: 01.11.2022).

15. Вирок Лебединського районного суду Сумської області від 03.08.2022 р. у справі № 950/974/22. [Електронний ресурс] URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Revew/105542282/> (дата звернення: 01.11.2022).

16. Сгорова В. О. Суб'єктивні ознаки незаконного проведення дослідів над людиною (ст. 142 КК України). *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2014. № 1. С. 135–144.

17. Вирок Інгулецького районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 15.09.2022 р. у справі № 213/2083/22. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Revew/106363584>. (дата звернення: 01.11.2022).

18. В'юнник М. В. Спеціальні види покарань за кримінальним правом України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2020. 238 с.

19. Вирок Бердичівського міськрайонного суду Житомирської області від 19.04.2022 р. у справі № 274/1659/22. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/04050514/> (дата звернення: 01.11.2022).

20. Вирок Оболонського районного суду міста Києва від 20.06.2022 р. у справі № 756/4192/22. [Електронний ресурс] URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104831829>. (дата звернення: 01.11.2022).

21. Вирок Олевського районного суду Житомирської області від 05.09.2022 р. у справі № 287/401/22. [Електронний ресурс] URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Revew/106055193>. (дата звернення: 01.11.2022).

22. Вирок Тростянецького районного суду Сумської області від 26.08.2022 р. у справі № 1-кп/588/108/22. [Електронний ресурс] URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105905089>. (дата звернення: 01.11.2022).

23. Кузнецов В. В., Сийшпок М. В. Кримінальна відповідальність за колабораційну діяльність як новий виклик сьогодення. *Науковий вісник Ужгородського національного ун-ту. Серія: Право*. 2022. № 70. С. 381–388.

References:

1. Poiasniuvalna zapyska do Zakonu Ukrainy № 2108-IX «Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo vstanovlennia kryminalnoi vidpo vidalnosti za kolobratsiinu diialnist'»: Poiasniuv. zapyska do Zakonu Ukrainy № 2108-IX

vid 25.02.2021 r. (2021) N. p. [Electronic resource] URL : <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=5144&conv=9>. [in Ukrainian].

2. Kravchuk, O., Bondarenko, M. (2022) Kolaboratsiina diialnist: analiz novoi statti 111-1 KK. *Vektor prav liudyny - pravozakhysna orhanizatsiia - Human Rights Vector is a human rights organization*. N. p. URL: <https://hrvector.org/podiyi/22-03-20-mbo>. [in Ukrainian].

3. Vasylenko, Yu. V. (2022). Do pytannia pro vidmezhuvannia kolaboratsiinoi diialnosti vid derzhavnoi zrady. U S. V. Kivalov (Ed.) *Yeuropeyskyi vybir Ukrainy, rozvytok nauky ta natsionalna bezpeka v realiakh masshtabnoi viiskovoi ahresii ta hlobalnykh vyklykiv KhKhI stolittia» (do 25-richchia Natsionalnoho universytetu «Odeska yurydychna akademiia» ta 175-richchia Odeskoi shkoly prava) - Yeuropeyskyi vybir Ukrainy, rozvytok nauky ta natsionalna bezpeka v realiakh masshtabnoi viiskovoi ahresii ta hlobalnykh vyklykiv KhKhI stolittia" (to the 25-richchia National University "Odeska Yurydychna Akademiia" and the 175-richchia Odeskoi shkoly prava, 271-273. Vydavnychiy dim «Helvetyka»*. [in Ukrainian].

4. Symonenko, N. O. (2022) Kryminalno-pravova novela shchodo kolaboratsiinoi diialnosti. *Visnyk asotsiatsii kryminalnoho prava Ukrainy - Herald of the Association of Criminal Law of Ukraine*, 1(17), 92–109. URL : <https://doi.org/10.21564/2311-9640.2022.17.257848>. [in Ukrainian].

5. Vyrok Shostkynskoho miskraionnoho sudu Sumskoi oblasti vid 29.06.2022 r. u spravi № 589/1647/22. (2022) N. p. [Electronic resource] URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105608475>. [in Ukrainian].

6. Vyrok Sosnivskoho raionnoho sudu m. Cherkasy vid 23.05.2022 r. u spravi № 712/2951/22. (2022) N. p. [Electronic resource] URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104409643>. [in Ukrainian].

7. Kryminalne pravo Ukrainy: Zahalna chastyna : pidruchnyk (2020) / V. Tatsii (Ed.) et al. ; red.: V. Tatsii, V. Tiutiuhin, V. Borysov (Eds.). 6-te vyd. Kharkiv. [in Ukrainian].

8. Vyrok Berdychivskoho miskraionnoho sudu Zhytomyrskoi oblasti vid 05.04.2022 r. u spravi № 274/1472/22. (2022) N. p. [Electronic resource] URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103849145#>. [in Ukrainian].

9. Vyrok Kyievo-Sviatoshynskoho raionnoho sudu Kyivskoi oblasti vid 04.05.2022 r. u spravi № 369/3115/22. (2022) N. p. [Electronic resource] URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104208426>. [in Ukrainian].

10. Vyrok Lebedynskoho raionnoho sudu Sumskoi oblasti vid 06.09.2022 r. u spravi № 588/672/22. (2022) N. p. [Electronic resource] URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106096380>. [in Ukrainian].

11. Vyrok Putyvl'skoho raionnoho sudu Sumskoi oblasti vid 27.05.2022 r. u spravi № 584/313/22. (2022) N. p. [Electronic resource] URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104534680>. [in Ukrainian].

12. Vyrok Putyvl'skoho raionnoho sudu Sumskoi oblasti vid 29.06.2022 r. u spravi № 584/368/22. (2022) N. p. [Electronic resource] URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105006793> [in Ukrainian].

13. Vyrok Zarichnoho raionnoho sudu m. Sumy vid 25.07.2022 r. u spravi № 588/466/22. (2022) N. p. [Electronic resource] URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105414607>. [in Ukrainian].

14. Vyrok Trostianetskoho raionnoho sudu Sumskoi oblasti vid 10.08.2022 r. u spravi № 588/576/22. (2022) N. p. [Electronic resource] URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105654180>. [in Ukrainian].

15. Vyrok Lebedynskoho raionnoho sudu Sumskoi oblasti vid 03.08.2022 r. u spravi № 950/974/22. (2022) N. p. [Electronic resource] URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Revew/105542282>. [in Ukrainian].

16. Yehorova, V. O. (2014) Sub'iektyvni oznaky nezakonnogo provedennia doslidiv nad liudynoiu (st. 142 KK Ukrainy). *Visnyk Luhanskoho derzhavnogo uniwersytetu vnutrishnikh sprav imeni E. O. Didorenka - Bulletin of Luhansk State University of Internal Affairs Named After E. Didorenko*, 1(66), 135-144. URL : <https://journal.lduvs.lg.ua/index.php/journal/article/view/838>. [in Ukrainian].

17. Vyrok Inhuletskoho raionnoho sudu m. Kryvoho Rohu Dnipropetrovskoi oblasti vid 15.09.2022 r. u spravi № 213/2083/22. (2022) N. p. [Electronic resource] URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106363584>. [in Ukrainian].

18. V'iunyk, M. V. (2020) Spetsialni vydy pokaran za kryminalnym pravom Ukrainy. *Candidate's thesis*. Nats. yuryd. un-t im. Yaroslava Mudroho. Kharkiv. [in Ukrainian].

19. Vyrok Berdychivskoho miskraionnoho sudu Zhytomyrskoi oblasti vid 19.04.2022 r. u spravi № 274/1659/22. (2022) N. p. [Electronic resource] URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104050514>. [in Ukrainian].

20. Vyrok Obolonskoho raionnoho sudu mista Kyieva vid 20.06.2022 r. u spravi № 756/4192/22. (2022) N. p. [Electronic resource] URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Revew/104831829>. [in Ukrainian].

21. Vyrok Olevs'koho raionnoho sudu Zhytomyrskoi oblasti vid 05.09.2022 r. u spravi № 287/401/22. (2022) N. p. [Electronic resource] URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Revew/106055193>. [in Ukrainian].

22. Vyrok Trostianetskoho raionnoho sudu Sumskoi oblasti vid 26.08.2022 r. u spravi № 1-кп/588/108/22. (2022) N. p. [Electronic resource] URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105905089>. [in Ukrainian].

23. Kuznetsov, V. V., Syiploki, M. V. (2022) Kryminalna vidpovidalnist za kolaboratsinu diialnist yak novyi vyklyk sohodennia. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho un-tu. Seriya: Pravo - *Uzhhorod National University Herald. Series: Law*, 70, 381-388. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.61> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 02.11.2022

Zaytsev O., Ph.D. in Law, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Criminal Law of The Yaroslav Mudryi National Law University (Kharkiv, Ukraine)
Bodeyko V., 1st-year Master's Student at the Faculty of Prosecutor's Office of The Yaroslav Mudryi National Law University (Kharkiv, Ukraine)

REGARDING THE ESTABLISHMENT OF SUBJECTIVE SIGNS OF COLLABORATIVE ACTIVITY (SUMMARY OF JUDICIAL PRACTICE MATERIALS)

The article is devoted to the analysis of the subjective features of the corpus delicti provided for in Art. 1111 of the Criminal Code of Ukraine, through the analysis of sentences that have entered into force (as of November 1, 2022). According to the information of the Unified State Register of Court Decisions, 89 guilty verdicts under Part 1 of Art. 1111 of the Criminal Code of Ukraine (93.7%) and according to Part 4 of Art. 1111 Criminal Code of Ukraine - 6 (6.3%). Emphasis is placed on the form of guilt when committing collaborative

actions, taking into account the test of Art. 1111 of the Criminal Code of Ukraine, criminal legal doctrine and law enforcement practice of the court. The need to establish exclusively direct intent, which must be indicated in the procedural documents, is substantiated.

It was concluded that the courts actually ignore the establishment of the motive and purpose of the collaborative activity. At the same time, it was found that the motives and purpose of the actions taken by the subjects do not have a selfish orientation, but are determined by the denial of the very existence of Ukrainian statehood and the desire of the guilty person to promote the regime of occupation on the territory of Ukraine.

Attention was paid to the features of the subject of collaborative activity, attention was paid to the need to supplement part 4 of Art. 111-1 of the Criminal Code of Ukraine indicating the Ukrainian citizenship of the person committing this crime. Taking into account the materials of judicial practice, the characteristics of the collaborators are provided, taking into account gender, type of occupation and the presence of a criminal record. It was established that in the vast majority of cases, the subjects of criminal offenses for which responsibility is provided for in parts 1 and 4 of Art. 1111 of the Criminal Code of Ukraine, there are men who do not have an official place of employment. In order to achieve the goal of punishment, it is proposed to change the non-alternative sanction of Part 1 of Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine.

Keywords: collaborative activity, corpus delicti, subjective side, motive, goal, subject.

DOI: 10.33766/2524-0323.100.112-126

УДК: 343.9.018

Карчевський М. В., доктор юридичних наук, професор, перший проректор Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка (м. Івано-Франківськ, Україна); головний науковий співробітник відділу дослідження проблем кримінального права Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (м. Харків, Україна)

e-mail : comcriminal@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2693-3592>

ОБЧИСЛОВАЛЬНЕ КРИМІНОЛОГІЧНЕ АРГУМЕНТУВАННЯ: ПОНЯТТЯ, МОЖЛИВОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ

Комплекс проблемних питань дослідження злочинності з використанням інформаційних технологій пропонується об'єднати поняттям «обчислювальне кримінологічне аргументування» та визначити його наступним чином: процес обґрунтування положень про злочинність, її причини, особистість злочинця, заходи запобігання, який здійснюється шляхом методологічно послідовного отримання нових знань із даних, що збираються та обробляються автоматизовано. Наводяться результати реалізованих дослідницьких проєктів, які дають можливість оцінити потенціал обчислювального кримінологічного аргументування: збір та розвідувальний аналіз даних соціальних медіа, використання спеціалізованих відкритих баз даних, моделювання протидії злочинності з використанням штучного суспільства,

обчислювальний аналіз змісту законодавства про кримінальну відповідальність, відтворюване дослідження протидії злочинності за методологією data science.

Встановлено різницю направленості тенденцій розвитку законодавчого та правозастосовчого рівнів кримінально-правового регулювання: якщо кримінальне законодавство розвивається шляхом збільшення заборон та збільшення санкцій у вигляді позбавлення волі, то практика його застосування демонструє тенденції зменшення кількості засуджених та застосування штрафів частіше ніж позбавлення волі. Спостерігаються недостатня реалізація публічного інтересу в належному функціонуванні системи кримінальної юстиції, а також часткова примітивізація протидії злочинності.

Зроблено висновок про те, що застосування обчислювального кримінологічного аргументування в такій ситуації набуває особливої актуальності. Необхідне підвищення ефективності кримінально-правового регулювання як на правозастосовчому, так і на законодавчому рівнях, розвиток протидії злочинності має обов'язково передбачати збір та аналіз якомога більших обсягів даних щодо протидії злочинності. Це забезпечить можливість прийняття керованих даними (data driven) рішень щодо організації протидії злочинності в державі. Такі рішення, розроблені на підставі великої кількості даних, за методологією, яка забезпечує високий рівень довіри до результатів аналізу, здатні істотно раціоналізувати національний дискурс щодо протидії злочинності.

Ключові слова: data science, reproducible research, big data, ефективність протидії злочинності, обчислювальне кримінологічне аргументування (computational criminological reasoning).

Постановка проблеми. Науки про суспільство в цілому та кримінологія зокрема переживають істотне оновлення методології. Не в останню чергу це пов'язано з широким впровадженням інформаційних технологій. Дослідники отримали можливість працювати з надвеликими обсягами інформації, ставити завдання, які раніше неможливо було розв'язати. Водночас, виникає багато нових проблем щодо напрямів, доцільності та меж використання сучасних технологій дослідження суспільства.

Комплекс проблемних питань дослідження злочинності з використанням інформаційних технологій нами об'єднано поняттям «обчислювальне кримінологічне аргументування». Зроблено спробу практично дослідити використання такого аргументування.

Формулювання цілей. Метою цієї роботи є визначення обчислювального кримінологічного аргументування, демонстрація можливостей його застосування, формулювання перспектив подальшого використання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аргументування визначається як «процес обґрунтування людиною певного положення (твердження, гіпотези, концепції) з метою переконання в його істинності, слушності» [1, с. 36]. Відповідно до положень класичної науки, структура аргументування складається з тези, аргументів і демонстрації.

Правове аргументування є однією з актуальних проблем сучасної юридичної науки [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8]. Кримінологічне аргументування є видом пра-

вового й стосується злочинності, її причин, особистості злочинця, заходів запобігання. Кримінологічне аргументування оперує положеннями, що відносяться як до кримінально-правового регулювання, так і до пов'язаних зі злочинністю соціальних процесів. Соціальна динаміка є необхідним контекстом аналізу даних про використання права.

Обчислювальне аргументування здійснюється шляхом використання інформаційних технологій для збирання, обробки, аналізу та візуалізації даних. Використання інформаційних технологій для дослідження соціальних процесів вивчається обчислювальною соціальною наукою (computational social science). Методи цієї науки поділяються на такі групи, як: автоматизація збору даних, аналіз соціальних систем, соціальні геоінформаційні системи, моделювання соціальних систем тощо [9]. Обчислювальна соціальна наука розглядається як міждисциплінарне поле, яке включає математику, статистику, науку про дані (data science) та, звичайно ж, науку про суспільство (social science) [10]. Своєю чергою, data science визначається як набір фундаментальних принципів вилучення інформації та знань із даних [11].

Логіка розглядає аргумент, як «думку, істинність якої уже встановлена раніше і яка може бути використана для обґрунтування істинності довільного положення» [12, с. 365]. Дані, отримані з використанням сучасних технологій, розглядаються як аргументи тоді, коли вони одержані з дотриманням відповідної методології. Такою, зокрема, є методологія проведення відтворюваного дослідження (reproducible research). Аналіз даних вважається відтворюваним, якщо набори аналітичних даних і комп'ютерний код, використаний для створення аналізу даних, надаються іншим для незалежного вивчення та аналізу [13]. У такий спосіб досягається відкритість дослідження й значно збільшується довіра до його результатів.

Отже, обчислювальне аргументування полягає в методологічно послідовному отриманні нових знань з даних, що збираються та обробляються автоматизовано. Варто зазначити, що розвиток логічних моделей правового аргументування на тепер відбувається саме на перетині сучасних інформаційних технологій, зокрема штучного інтелекту, та права [14].

Таким чином, обчислювальне кримінологічне аргументування визначимо як *процес обґрунтування положень про злочинність, її причини, особистість злочинця, заходи запобігання, який здійснюється шляхом методологічно послідовного отримання нових знань з даних, що збираються та обробляються автоматизовано.*

З позицій раціональної парадигми кримінального права, ефективними законодавчими рішеннями у сфері кримінально-правового регулювання слід вважати ті, що забезпечують баланс соціальної значимості охоронюваних благ та обґрунтованого обсягу необхідних соціальних видатків, а саме того обсягу видатків, який держава та суспільство можуть виділити на забезпечення кримінально-правового регулювання. Ефективними рішеннями на правозастосовному рівні кримінально-правового регулювання слід вважати ті, які прийняті відповідно до чинного законодавства та вимагають здійснення соціальних витрат, що відповідають небезпечності конкретного вчиненого кримінального правопорушення [15]. *Належною реалізацією публічного інтересу у функціонуванні*

інститутів кримінальної юстиції будемо вважати такою, коли більшість рішень на законодавчому та правозастосовчому рівнях кримінально-правового регулювання є ефективними й забезпечують *раціональне використання соціального ресурсу*.

Виклад основного матеріалу. Сучасний рівень інформаційних технологій, їх доступність та поширеність дозволяють використовувати обчислювальне кримінологічне аргументування для аналізу протидії злочинності в Україні. Нами реалізовано дослідницькі проекти, які дають можливість оцінити потенціал обчислювального кримінологічного аргументування.

Зокрема, реалізовано проекти, які демонструють варіативність джерел інформації, що може бути використана для аналізу. Цілоком зрозуміло, що для більшості завдань нами використано статистичні звіти, представлені на інтернет-сайтах Офісу Генерального Прокурора України та Державної судової Адміністрації України. Водночас, ці та подібні джерела не є єдині, які можна використовувати для обчислювального кримінологічного аргументування. Так відкрите програмне забезпечення Web Scraper [16] дозволяє автоматизовано збирати дані з різноманітних інтернет-джерел. Використовуючи його, нами здійснено збір коментарів до відео про розв'язання рф війни проти нашої Держави. Воно було розміщено на каналі YouTube одного із засобів масової інформації США [17]. На момент проведення аналізу відео мало більше пів мільйона переглядів та 2 129 коментарів. Завдяки середовищу для статистичних обчислень R [18] та бібліотеці для нього "tm" (text mining) [19], зібрані коментарі було трансформовано у перелік слів, які найчастіше вживалися у коментарях, обчислено кількість використання кожного з таких слів. Нарешті, із застосуванням одного з онлайн-сервісів побудови візуалізації типу «хмара тегів» [20], було здійснено графічне представлення даних щодо частоти використання слів¹. Отриманий результат (Рис. 1) дає можливість швидко оцінити настрої аудиторії цього ЗМІ щодо злочинного розв'язання рф міжнародного збройного конфлікту. Переважними темами коментарів були підтримка України, небезпека шкоди цивільним особам, необхідність протидії агресії.

¹ Розмір шрифту, яким надруковано слово, свідчить про частоту його використання.

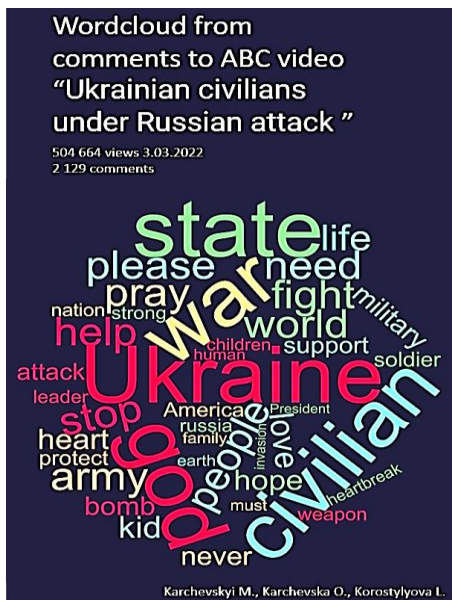

Рис. 1. «Хмара тегів» з коментарів до відео каналу «ABC News» про напад рф на Україну

Важливим джерелом даних для обчислювального кримінологічного аргументування можуть бути спеціалізовані відкриті бази даних. Наприклад, для дослідження жертв російської агресії в Україні нами було використано базу даних The Armed Conflict Location & Event Data Project (ACLED) [21]. Здійснивши запит із бази даних проєкту за ознаками простору та часу (Україна, 24.02.2022-28.10.2022), отримано інформацію про загиблих у результаті агресії рф, час смерті та географічні координати місць трагічних подій. Використавши модуль MS Excel 3D Maps [22], створено анімацію, яка дозволяє охарактеризувати географічний розподіл воєнних злочинів рф, вчинених протягом досліджуваного періоду (Рис. 2). Примітно, що тривалість вказаного відео становить 30 секунд, для його побудови взято масив даних приблизно з 10 тис. показників. Очевидно, що перегляд даних у вигляді таблиці, навіть протягом години, навряд чи забезпечить отримання уявлення про зміст даних краще ніж перегляд тридцятисекундного відео [23].

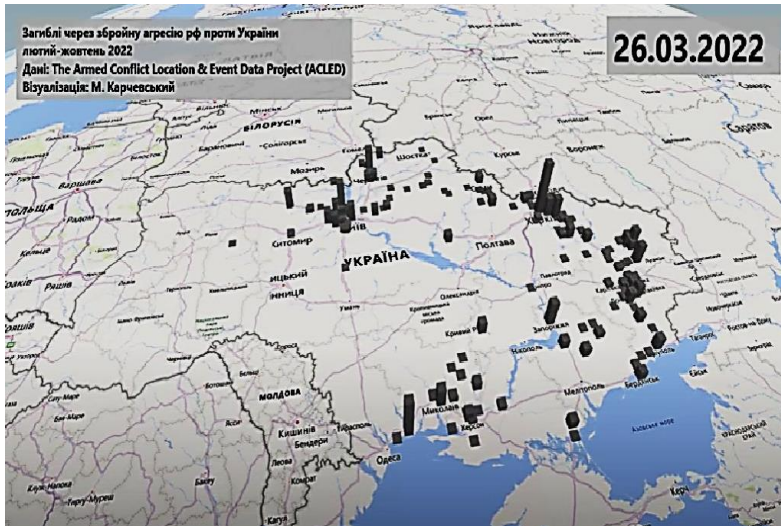

Рис. 2. Скріншот анімації даних із використанням MS Excel 3D Maps

Обчислювальне кримінологічне аргументування не обмежується тільки візуальним аналізом даних. З використанням методу агентного моделювання (agent based modelling) та програмного забезпечення NetLogo [24], нами було проведено пілотажне дослідження протидії злочинності на основі створення моделі суспільства (Рис. 3). Ключові положення, що характеризують даний метод, наступні: «агент – автономний обчислюваний об'єкт із певними властивостями та діями; агенти моделювання – вид обчислювального моделювання, де явище моделюється шляхом визначення агентів та їх взаємодії» [25, с. 1]. Реалізується таке моделювання шляхом використання спеціалізованого програмного забезпечення, яке дозволяє описати властивості агентів та обчислювати їх взаємодію. Результат застосування методу прийнято називати штучним суспільством (artificial society), що визначається як «створена з використанням комп'ютерної техніки симуляційна модель суспільства або групи людей, котра базується на агентах та зазвичай обмежена їх взаємодією в конкретній ситуації» [26]. Шляхом комп'ютерного моделювання було підтверджено важливу гіпотезу: посилення покарання є менш ефективним, ніж заходи, не пов'язані з репресією [27].

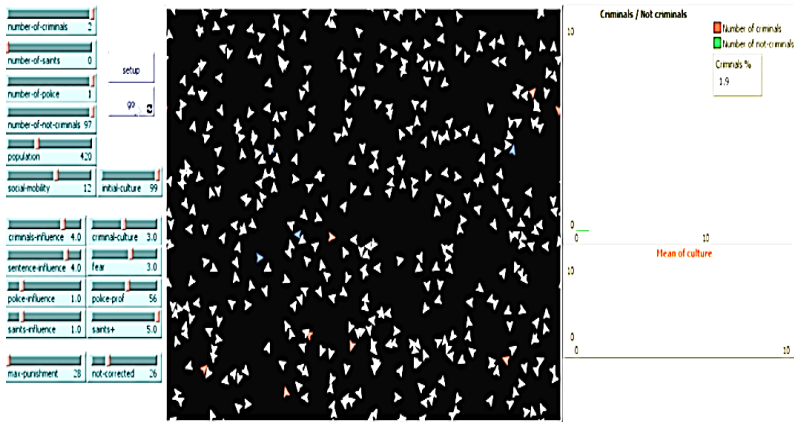

Рис. 3. Інтерфейс користувача розробленої нами моделі.

Перспективним напрямом дослідження є обчислювальний аналіз законодавчих текстів. Так нами було розроблено автоматизовану систему дослідження законодавчої оцінки суспільної небезпечності кримінальних правопорушень «In Context». У процесі використання системи виявлено випадки розбалансованості санкцій кримінально-правових норм, а також встановлено, що провідним трендом розвитку кримінального законодавства є розширення предмету кримінально-правового регулювання та посилення суворості санкцій [28].

Рис. 4. Візуалізація суворості санкцій КК України системою «In Context».

З використанням розробленої методології автоматизованого порівняння суворості санкцій КК було підготовлено доповідь для робочої групи з розробки нового Кримінального кодексу України [29]. Для аналізу обрано першу редакцію КК (2001 рік), редакцію, що передувала імплементації інституту кримінальних проступків (2019 рік), редакцію, чинну на момент проведення дослідження (2021 рік). Порівняння дозволило дійти висновку, що в цілому підходи до законодавчої оцінки небезпечності кримінальних правопорушень з 2001 року суттєво не змінилися. Одночасно зі збільшенням кількості законодавчих визначень нетяжких і тяжких злочинів істотної зміни в законодавчій оцінці небезпечності посягань не спостерігається. Візуалізації середніх значень суворості санкцій статей Особливої частини за розділами по роках свідчать про збереження підходів до законодавчої оцінки небезпечності посягань, закладених розробниками КК 2001 року. Гіпотеза про значну розбалансованість санкцій у процесі внесення змін до КК протягом 2001-2021 рр. не підтвердилася. Попри наявні одиничні приклади, законодавча оцінка небезпечності кримінальних правопорушень залишається стабільною.

Також проведено дослідження правозасоточного кримінально-правового регулювання [30]. У відповідності до методології відтворюваних досліджень, програмним шляхом нами були зібрані, очищені та візуалізовані дані статистичних звітів Офісу Генерального Прокурора та Державної судової адміністрації України. Усі вхідні дані, програмні скрипти та отримані результати представлені у відкритому доступі [31], розроблено вебзастосунок (Рис. 5) для роботи з отриманими результатами [32]. Було інтегровано та забезпечено можливість аналізу відомостей про більше ніж сто показників протидії злочинності, по кожній статті Особливої частини КК України за 9 років (2013-2021). Загальний обсяг набору даних склав близько 980 тисяч показників.

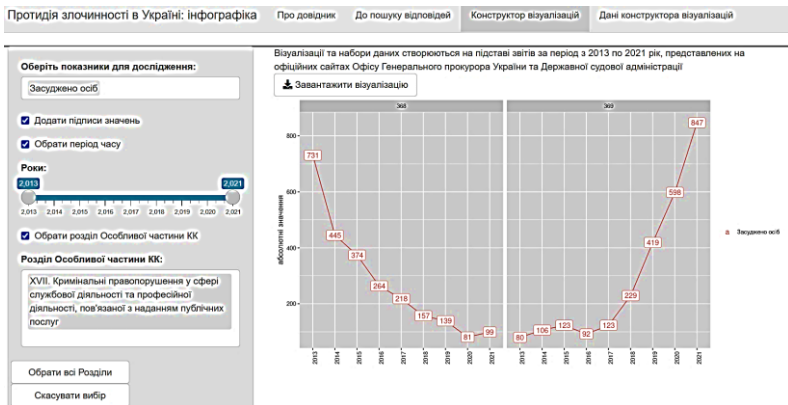

Рис. 5. Інтерфейс вебзастосунку «Протидія злочинності в Україні: інфографіка».

Подальша робота із застосунком наочно продемонструвала сформульовану раніше тезу про необхідність розгляду даних щодо застосування певних норм кримінального права в контексті даних, що характеризують соціальні процеси. Наприклад, вибухове зростання з 2014 року злочинів проти основ національної безпеки пояснюється саме контекстом – військовою агресією РФ проти України. Падіння облікованих правопорушень у сфері обігу наркотиків у 2016 році не свідчить про те, що в цей рік стало менше відповідних посягань, а відображає складні процеси реформування Національної поліції України. Глумачення зростання кількості облікованих згвалтувань та кількості осіб, засуджених за цей злочин, потребує розгляду даних процесів у контексті ратифікації Україною Стамбульської конвенції. Отже, обчислювальне кримінологічне аргументування, як і будь-яке кримінологічне дослідження, не зводиться до аналізу певних показників функціонування права, з необхідністю потребує їх розгляду в контексті відповідних соціальних процесів.

З використанням розробленого застосунку було здійснено аналіз основних тенденцій протидії злочинності в Україні. Отримано наступні висновки: *разом із поступовим зменшенням кількості облікованих проваджень, зменшенням кількості засуджених осіб та пом'якшенням покарань, які призначаються, спостерігаються недостатня реалізація публічного інтересу в належному функціонуванні системи кримінальної юстиції, часткова примітивізація протидії злочинності, недостатність конструктивної професійної комунікації; існують ризики падіння рівня суспільної довіри до соціальних інститутів, які забезпечують дотримання законів, та, як наслідок, зростання злочинності* [33].

Зіставлення встановлених тенденцій розвитку законодавчого та правозастосовного рівнів кримінально-правового регулювання свідчить про різницю у їх направленості. Якщо кримінальне законодавство розвивається шляхом збільшення заборон та збільшення санкцій у вигляді позбавлення волі, то практика його застосування демонструє тенденції зменшення кількості засуджених та застосування штрафів частіше, ніж позбавлення волі. Близько половини наявних у кодексі заборон не використовувалися жодного разу.

Застосування обчислювального кримінологічного аргументування в такій ситуації набуває особливої актуальності. Необхідне підвищення ефективності кримінально-правового регулювання як на правозастосовному, так і на законодавчому рівнях, розвиток протидії злочинності має обов'язково передбачати збір та аналіз якомога більших обсягів даних щодо обліку кримінальних проваджень, часу прийняття рішень, регіональних особливостей роботи правоохоронців, призначених покарань, психометричних характеристик злочинців, особливостей їх посткримінальної поведінки тощо. Це забезпечить можливість прийняття обґрунтованих, так званих, керованих даними (data driven) рішень щодо організації протидії злочинності в державі.

Висновки.

1. Комплекс проблемних питань дослідження злочинності з використанням інформаційних технологій пропонується об'єднати поняттям «обчислювальне кримінологічне аргументування» та визначити його наступним чи-

ном: процес обґрунтування положень про злочинність, її причини, особистість злочинця, заходи запобігання, який здійснюється шляхом методологічно послідовного отримання нових знань з даних, що збираються та обробляються автоматизовано.

2. Здійснені нами дослідницькі проекти наочно демонструють значний потенціал обчислювального кримінологічного аргументування. По-перше, воно дає можливість швидко оцінювати зміст достатньо великих об'ємів даних та реагувати на динамічні соціальні процеси. По-друге, властива обчислювальному аргументуванню методологія відтворюваних досліджень здатна якісно підвищити рівень довіри до результатів кримінологічних досліджень. Саме тому, по-третє, рішення, розроблені на підставі великої кількості даних, за методологією, яка забезпечує високий рівень довіри до результатів аналізу, здатні істотно раціоналізувати національний дискурс щодо протидії злочинності.

3. Встановлені недостатності реалізації публічного інтересу в належному функціонуванні кримінальної юстиції, примітивізація протидії злочинності, різна направленість розвитку кримінального законодавства та практики його застосування, критично актуалізують проблему ефективності кримінально-правового регулювання та пошук шляхів її розв'язання. Одним із таких є впровадження обчислювального кримінологічного аргументування для прийняття рішень щодо протидії злочинності.

Використані джерела:

1. Філософський енциклопедичний словник : енциклопедія / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; голов. ред. В. І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
2. Рабінович П. М. Правова аргументація: терміно-поняттєвий інструментарій дослідження / П. М. Рабінович, Т. І. Дудаш. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 2. С. 8-20. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/varpny_2016_2_3.
3. Дудаш Т. І. Особливості аргументування рішень Європейського Суду з прав людини (до характеристики методологічних підходів). *Право України*. 2017. № 4. С. 86-95.
4. Feteris E. *Foundamentals of Legal Argumentation: A Survey of Theories on Justification of Judicial Decisions. Argumentation Library*, 1999. Vol. 1. 225 p.
5. Щербина О. Ю. До питання про розуміння аргументації у логіко-юридичних дослідженнях. *Гуманітарні студії*. 2014. Вип. 21. С. 45-53.
6. Stelmach J., Brożek B. *Methods of Legal Reasoning. Law and Philosophy Library*. 2010. Vol. 78. 236 p.
7. Козюбра М. І. Моделі (типи) юридичної аргументації. *Наукові записки НаУКМА. Серія «Юридичні науки»*. 2013. Т. 144-145. С. 3-8.
8. Кістяник В. І. Правова аргументація: сучасні підходи до її розуміння в зарубіжних дослідженнях. *Наукові записки НаУКМА. Серія «Юридичні науки»*. 2012. Т. 129. С. 20-22.
9. Cioffi-Revilla C. *Computational Social Science. Wiley Interdisciplinary Reviews Computational Statistics*, 2(3). May 2010. P. 259-271.
10. Hox J. J. *Computational Social Science Methodology, Anyone? Methodology*. 2017, 13, pp. 3-12. URL : <https://doi.org/10.1027/1614-2241/a000127>.

11. Provost F., Fawcett T. Data Science and its Relationship to Big Data and Data-Driven Decision Making. *Big Data*. March 2013, pp. 51-59. URL : <http://doi.org/10.1089/big.2013.1508>.
12. Конверський А. С. Логіка: підручник. 2-ге вид., виправлене / А. С. Конверський. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2017. 393 с.
13. Peng RD. Reproducible research in computational science. *Science*. 2011. No 334 (6060), pp. 1226–27.
14. Prakken H., Sartor G., Law and logic: A review from an argumentation perspective. *Artificial Intelligence*. Volume 227. 2015. P. 214-245. URL : <https://doi.org/10.1016/j.artint.2015.06.005>.
15. Карчевський М. В., Кудінов А. С. Ефективність кримінальноправового регулювання в Україні. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2016. № 4. С. 101–114. URL : <https://journal.lduvs.lg.ua/index.php/journal/article/view/537>; Карчевський М. В., Кудінов А. С. Досвід експертної оцінки кризових явищ у сфері кримінально-правового регулювання. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. № 1(8). С. 163-181.
16. Web Scraper open free documentation. [Електронний ресурс] URL : <https://www.webscraper.io/documentation>.
17. Ukrainian civilians under Russian attack I WNT. *ABC News Youtube chanel*. URL : <https://youtu.be/nBfjsLTxvH8>.
18. R Core Team. R: A language and environment for statistical computing. R Foundation for Statistical Computing, Vienna, Austria, 2022. URL : <https://www.R-project.org/>.
19. Feinerer I., Kurt Hornik K., Meyer D. Text Mining Infrastructure in R. *Journal of Statistical Software*. 2008. No 25(5): 1-54. URL : <https://www.jstatsoft.org/v25/i05/>.
20. WordsCloud.com – Free online Wordcloud generator. [Електронний ресурс] URL : <https://www.wordclouds.com>.
21. ACLED – brining clarity to crisis. [Електронний ресурс] URL : <https://acleddata.com>.
22. Get started with 3D Maps. *Microsoft support*. [Електронний ресурс] URL : <https://support.microsoft.com/en-us/office/get-started-with-3d-maps-6b56a50d-3c3e-4a9e-a527-e6b2a387030>.
23. Загиблі через військову агресію РФ проти України. *Лютий-жовтень, 2022*. [Електронний ресурс] URL : <https://youtu.be/pGx3nZfXAAI>.
24. NetLogo – multi-agent programmable modeling environment. [Електронний ресурс] URL : <https://ccl.northwestern.edu/netlogo/>.
25. Wilensky U., Rand W. An Introduction to Agent-Based Modeling: Modeling Natural, Social, and Engineered Complex Systems with NetLogo MIT Press, 2015. 505 p.
26. Branke J. Artificial Societies. In: Sammut, C., Webb, G. I. (Eds.) *Encyclopedia of Machine Learning*. Springer, Boston, MA, 2011. URL : https://doi.org/10.1007/978-0-387-30164-8_36.
27. Карчевський М. В. Агентне моделювання – нові можливості дослідження злочинності. *Забезпечення правопорядку в умовах коронакризи* : матеріали панельної дискусії ІV Харків. Міжнар. юрид. форуму, м. Харків, 23–24 верес. 2020 р. / редкол.: В. Я. Тацій, А. П. Гетьман, Ю. Г. Барабаш, Б. М. Головкін. Харків : Право, 2020. С. 93-98
28. Карчевський М. В., Одинцова О. В. Автоматизована система для дослідження законодавчої оцінки суспільної небезпечності діяння «In Context». *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2019. Вип. 4(88). С. 92-101. URL : <https://doi.org/10.33766/2524-0323.88.92-101>.

29. Карчевський М. В. Загальна динаміка кримінально-правового регулювання на законодавчому та правозастосовчому рівнях. [Електронний ресурс] URL : https://github.com/Nickolay78/Criminal_Code_of_Ukraine.

30. Карчевський М. В. Протидія злочинності в Україні у форматі DATA SCIENCE. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2022. Вип. 2(98). С. 202-227. URL : <https://doi.org/10.33766/2524-0323.98.202-227>.

31. Карчевський М. В. Вхідні дані, скрипти збирання, очищення, обробки та побудови візуалізації для web-застосунку. *Інтерактивний довідник "Протидія злочинності в Україні (2013-2021)*. URL : <https://github.com/Nickolay78/Combating-Crime-in-Ukraine-2013-2021>.

32. Карчевський М. В. Протидія злочинності в Україні : інфорграфіка : інтерактивний довідник. [Електронний ресурс] URL : <https://karchevskiy.org/i-dovidnyk/>.

References:

1. *Filosofskij enciklopedichnij slovník : enciklopediya (2002) NAN Ukrayini, In-t filosofiyi im. G. S. Skovorodi ; V. I. Shinkaruk (Ed.)*. Kyiv : Abris. [in Russian].

2. Rabinovych, P. M. (2016) *Pravova arhumentatsiia: termino-poniattievyi instrumentariy doslidzhennia / P. M. Rabinovych, T. I. Dudash. Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy - Bulletin of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, 2, 8-20*. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2016_2_3. [in Ukrainian].

3. Dudash, T. I. (2017) *Osoblyvosti arhumentuvannia rishen Yevropeiskoho sudu z prav liudyny (do kharakterystyky metodolohichnykh pidkhodiv)*. *Pravo Ukrainy - Law of Ukraine, 4, 86-95*. [in Ukrainian].

4. Feteris, E. (1999) *Foundamentals of Legal Argumentation: A Survey of Theories on Justification of Judicial Decisions. Argumentation Library. Vol. 1*. [in English].

5. Shcherbyna, O. Yu. (2014) *Do pytannia pro rozuminnia arhumentatsii u lohiko-iurydychnykh doslidzhenniakh. Humanitarni studii - Humanitarian studies, issue 21, 45-53*. [in Ukrainian].

6. Stelmach, J., Brożek, B. (2010) *Methods of Legal Reasoning. Law and Philosophy Library, vol. 78*. [in English].

7. Koziubra, M. I. (2013) *Modeli (typy) yurydychnoi arhumentatsii. Naukovi zapysky NaUKMA. Seriya «Iurydychni nauky» - Naukma's scientific notes. Series "Legal Sciences", Vol. 144-145, 3-8*. [in Ukrainian].

8. Kistianyuk, V. I. (2012) *Pravova arhumentatsiia: suchasni pidkhody do yi yi rozu minnia v zarubizhnykh doslidzhenniakh. Naukovi zapysky NaUKMA. Seriya «Iurydychni nauky» - Naukma's scientific notes. Series "Legal Sciences", vol. 129, 20-22*. [in Ukrainian].

9. Cioffi-Revilla, C. (2010) *Computational Social Science. Wiley Interdisciplinary Reviews Computational Statistics, 2(3), May, 2010, 259-271*. [in English].

10. Hox, J. J. (2017) *Computational Social Science Methodology, Anyone? Methodology, 13, 3-12*. URL : <https://doi.org/10.1027/1614-2241/a000127>. [in English].

11. Provost, F., Fawcett, T. (2013) *Data Science and its Relationship to Big Data and Data-Driven Decision Making. Big Data, March, 2013, 51-59*. URL : <http://doi.org/10.1089/big.2013.1508>. [in English].

12. Konverskyi, A. Ye. (2017) *Lohika: pidruchnyk. 2-he vyd., vypravlene / A. Ye. Konverskyi*. Kyiv : VPTs "Kyivskiy universytet". [in Ukrainian].

13. Peng, RD. (2011) *Reproducible research in computational science. Science, 334 (6060): 1226-27*. [in English].

14. Prakken, H., Sartor, G., (2015) Law and logic: A review from an argumentation perspective. *Artificial Intelligence*, vol. 227, 214-245. URL : <https://doi.org/10.1016/j.artint.2015.06.005>. [in English].

15. Karchevskiy, M. V., Kudinov, A. S. (2016) Efektyvnist kryminalnopravovoho rehuliuвання v Ukraini. *Visnyk Luhanskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav imeni E. O. Didorenka - Bulletin of E. O. Didorenko Luhansk State University of Internal Affairs*, 4, 101-114. URL : <https://journal.lduvs.lg.ua/index.php/journal/article/view/537>; Karchevskiy, M. V., Kudinov, A. S. (2017) Dosvid ekspertnoi otsinky kryzovykh yavlyshch u sferi kryminalno-pravovoho rehuliuвання. *Visnyk Asotsiatsii kryminalnogo prava Ukrainy - Bulletin of E. O. Didorenko Luhansk State University of Internal Affairs*, 1(8), 163-181. [in Ukrainian].

16. Web Scraper open free documentation. (N. d.) [Elektronic resurs] N. p. URL : <https://www.webscraper.io/documentation>. [in English].

17. Ukrainian civilians under Russian attack I WNT. (N. d.) *ABC News Youtube chanel*. N. p. URL : <https://youtu.be/nBfjsLTxvH8>. [in English].

18. R Core Team (2022). R: A language and environment for statistical computing. R Foundation for Statistical Computing, Vienna, Austria. URL : <https://www.R-project.org/>. [in English].

19. Feinerer I, Kurt Hornik, K., Meyer, D. (2008). Text Mining Infrastructure in R. *Journal of Statistical Software*, 25(5): 1-54. URL : <https://www.jstatsoft.org/v25/i05/>. [in English].

20. WordsCloud.com - Free online Wordcloud generator. (N. d.) [Elektronic resurs] N. p. URL : <https://www.wordclouds.com>. [in English].

21. ACLED - brining clarity to crisis. (N. d.) [Elektronic resurs] N. p. URL : <https://acleddata.com>. [in English].

22. Get started with 3D Maps. (N. d.) *Microsoft support*. N. p. URL : <https://support.microsoft.com/en-us/office/get-started-with-3d-maps-6b56a50d-3c3e-4a9e-a527-eea62a387030>. [in English].

23. Zahybli cherez viiskovu ahresiiu rf proty Ukrainy (2022). *Liutyi-zhooten, 2022*. [Elektronic resurs] N. p. URL : <https://youtu.be/pGx3nZfXAAI>. [in English].

24. NetLogo - multi-agent programmable modeling environment. (N. d.) [Elektronic resurs] N. p. URL : <https://ccl.northwestern.edu/netlogo/>. [in English].

25. Wilensky, U., Rand, W. (2015). *An Introduction to Agent-Based Modeling: Modeling Natural, Social, and Engineered Complex Systems with NetLogo* MIT Press. [in English].

26. Branke, J. (2011). Artificial Societies. In: Sammut, C., Webb, G. I. (Eds.) *Encyclopedia of Machine Learning*. Springer, Boston, MA. URL : https://doi.org/10.1007/978-0-387-30164-8_36. [in English].

27. Karchevskiy, M. V. (2020) Ahentne modeliuvannya - novi mozhyvosti doslidzhennia zlochynnosti. *Zabezpechennia pravoporiadku v umovakh koronakryzy : materialy panelnoi dyskusii IV Kharkiv. Mizhmar. yuryd. forumu, m. Kharkiv, 23-24 veres. 2020 r. - Ensuring law and order in the conditions of the corona crisis: materials of the panel discussion of the Kharkiv Institute of Technology. International law form, Kharkiv, September, 23-24. 202, 93-98. / V. Ya. Tatsii, A. P. Hetman, Yu. H. Barabash, B. M. Holovkin (Eds.) . Kharkiv : Pravo. [in Ukrainian].*

28. Karchevskiy, M. V., Odyntsova, O. V. (2019). Avtomatyzovana systema dlia do slidzhennia zakonodavchoi otsinky suspilnoi nebezpechnosti diiannia «In Context». *Visnyk Luhanskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav imeni E.O. Didorenka - Bulletin of E. O. Didorenko Luhansk State University of Internal Affairs, issue 4(88), 92-101. URL : https://doi.org/10.33766/2524-0323.88.92-101. [in Ukrainian].*

29. Karchevskiy, M. V. (N. d.) Zahalna dynamika kryminalno-pravovoho rehuliu vania na zakonodavchomu ta pravozastosovchomu rivniakh. [Elektronik resurs] N. p. URL : https://github.com/Nickolay78/Criminal_Code_of_Ukraine. [in Ukrainian].

30. Karchevskiy, M. V. (2022). Protydiia zlochynnosti v Ukraini u formati DATA SCIENCE. *Visnyk Luhanskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav imeni E.O. Didorenka - Bulletin of E. O. Didorenko Luhansk State University of Internal Affairs*, issue 2(98), 202-227. URL : <https://doi.org/10.33766/2524-0323.98.202-227>. [in Ukrainian].

31. Karchevskiy, M. V. (2021) Vkhidni dani, skrypty zbyrannia, ochyshchennia, obrobky ta pobudovy vizualizatsii dlia web-zastosunku. *Interaktyvnyi dovidnyk "Protydiia zlochynnosti v Ukraini (2013-2021)"*. N. p. URL : <https://github.com/Nickolay78/Combating-Crime-in-Ukraine-2013-2021>. [in Ukrainian].

32. Karchevskiy, M. V. (2021) Protydiia zlochynnosti v Ukraini : inforhrafika : intera ktyvnyi dovidnyk. N. p. URL : <https://karchevskiy.org/i-dovidnyk/>. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 02.11.2022

Karchevskiy M., Doctor of legal sciences, Professor, First vice-rector of E.O. Luhansk State University of Internal Affairs E.O. Didorenko (Ivano-Frankivsk, Ukraine), Chief researcher of the criminal law research department of the Scientific Research Institute for the Study of Crime Problems named after academician V. V. Stashis of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kharkiv, Ukraine)

COMPUTATIONAL CRIMINOLOGY REASONING: CONCEPTS, POSSIBILITIES AND PERSPECTIVES OF USE

The relevant issues of crime research with the use of information technologies are proposed to be united by the concept of "computational criminological reasoning" and defined as follows: the process of substantiating the provisions about crime, its causes, the personality of the criminal, prevention measures, which is carried out by methodologically consistent acquisition of new knowledge from data, which are collected and processed automatically. The results of implemented research projects that provide an opportunity to assess the potential of computational criminological reasoning are presented: collection and intelligence analysis of social media data, use of specialized open databases, modeling of crime prevention using artificial society, computational analysis of the content of criminal liability legislation, reproducible research of crime prevention by data science methodology.

The difference in the direction of trends in the development of legislative and law enforcement levels of criminal law regulation has been established: if criminal legislation develops by increasing prohibitions and increasing sanctions in the form of deprivation of liberty, then the practice of its application demonstrates the tendency to reduce the number of convicts and apply fines more often than deprivation of liberty. Inadequate implementation of public interest in the proper functioning of the criminal justice system, as well as a partial oversimplification of combating crime, are observed.

It was concluded that the application of computational criminological reasoning in such a situation becomes especially relevant. It is necessary to improve the effectiveness of criminal law regulation at both the law enforcement and legislative levels, the development of crime prevention must necessarily involve the collection and analysis of the largest possible amount of data on crime prevention. It was concluded that the application of computational criminological reasoning in such a situation becomes especially relevant. It is

necessary to improve the effectiveness of criminal law regulation at both the law enforcement and legislative levels, the development of crime prevention must necessarily involve the collection and analysis of the largest possible amount of data on crime prevention.

Keywords: data science, reproducible research, big data, crime prevention effectiveness, computational criminological reasoning.

DOI: 10.33766/2524-0323.100.126-136

УДК: 341.3(477)

Костюк Н. П., кандидатка юридичних наук, доцентка кафедри права Вінницького торговельно-економічного інституту КНТЕУ (м. Вінниця, Україна)

e-mail: n.kostiuk@vtei.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-5272-982X>

Бахновська І. П., кандидатка юридичних наук, доцентка, доцентка кафедри права Вінницького торговельно-економічного інституту КНТЕУ (м. Вінниця, Україна)

e-mail: i.bakhnovska@vtei.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9236-9424>

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОВОГО СТАТУСУ КОМБАТАНТІВ ТА НАЙМАНЦІВ

У статті досліджено правовий статус комбатантів відповідно до норм національного законодавства України і норм міжнародного права. Розмежовано поняття «найманець» і «комбатант». Здійснено порівняльну характеристику законодавства України, міжнародного гуманітарного права щодо запровадження відповідальності за найманство. Наголошено на обов'язковості імплементації норм міжнародного права національне законодавство країн, які ратифікували Женевські конвенції 1949 року. Досліджено національне законодавство, яке закріплює право іноземних громадян та осіб без громадянства укладати контракт зі Збройними Силами України. Указано на вимоги, які встановлено для іноземних громадян та осіб без громадянства, які проходять службу в Інтернаціональному легіоні територіальної оборони України.

Визначено, що комбатантами є особи, які воюють під відповідальним командуванням, мають емблеми род військ і служб Збройних Сил, підпорядковуються державі, на стороні якої воюють і несуть перед нею відповідальність, відкрито носять зброю і дотримуються законів і звичаїв війни. Указано, що особливої актуальності у зв'язку з агресивною війною, розв'язаною на території України набувають питання щодо забезпечення дотримання правил ведення війни.

Зазначено, що Кримінальний кодекс України містить заохочувальну норму, яка вказує, що звільняються від кримінальної відповідальності, особа, яка брала участь у збройному конфлікті, воєнних або насильницьких діях, якщо вона добровільно до моменту притягнення до кримінальної відповідальності припинила участь у збройному конфлікті, воєнних діях, насильницьких діях та повідомила про це або в інший спосіб сприяла розкриттю злочинів. Це можливість найманцям, які не вчиняли вбивства та інших злочинів, уникнути кримінальної відповідальності добровільно, склавши зброю. Для цього є спеціально створені телефони Служби Безпеки України.

Ключові слова: обов'язок захисту Вітчизни, комбатант, найманець, міжнародне гуманітарне право, війна, воєнні злочини, кримінальне законодавство.

Постановка проблеми. Конституція України закріпила обов'язок громадян щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності держави і передбачила, що військову службу громадяни України відбувають відповідно до закону [1]. Згідно зі статтею 21-1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», за контрактом на військову службу до Збройних Сил України може бути прийнято іноземних громадян та осіб без громадянства [2]. Виклики сьогодення вимагають встановити відповідність норм українського законодавства нормам міжнародного права, яке закріплює правовий статус комбатантів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемні питання щодо забезпечення дотримання правил ведення війни набувають особливої актуальності у зв'язку з агресивною війною, розв'язаною на території України. Питання імплементації норм міжнародного гуманітарного права у своїх роботах досліджували такі науковці, як: М. Гнатовський, А. Кориневич, Т. Короткий, М. Манько, О. Наден, Я. Павко, С. Процинта інші. Однак правовий статус комбатантів не знайшов комплексного дослідження в працях вітчизняних науковців.

Гібридна війна, розв'язана у 2014 році неототалітарною державою проти України 24 лютого 2022 року, була трансформована в широкомасштабну війну за територіальну цілісність і незалежність України, за цивілізаційний вибір, належність українців до європейської спільноти. У зв'язку з війною виникла потреба у визначенні правового статусу осіб, які беруть участь у воєнних діях, з'ясуванні питання, які саме права мають комбатанти і як розмежувати поняття «найманець» і «комбатант».

Формулювання цілей. Метою статті є дослідження правового статусу комбатантів, розмежування понять «найманець» і «комбатант».

Виклад основного матеріалу. Початок збройної агресії з боку росії створив багато викликів і потреб: по-перше, необхідно було привести внутрішнє законодавство у відповідність до норм міжнародного права; по-друге, перевірити на практиці ефективність законодавства, яке регулює найважливіші суспільні відносини під час воєнного стану, оскільки більшість цих норм приймалися у мирний час і не могли врахувати реальні загрози й особливості воєнного стану. Питання захисту прав людини під час війни регулюється нормами Женевських конвенцій і Протоколів до них. Конвенції були прийняті після Другої світової війни у 1949 році. Україна ратифікувала всі чотири конвенції і протоколи до них, на відміну від росії, яка в жовтні 2019 року вийшла з Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, який стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, цим самим виключивши можливість бути засудженою спецкомісією ООН за порушення прав цивільного населення в умовах війни. Слід зазначити, що це цілеспрямована політика країни-агресора – уникнути відповідальності за військові злочини, що вчиняються на території України, оскільки ще у 2016 році, у зв'язку з анексією Криму, росія вийшла з договору про Міжнародний кримінальний суд, який розслідує злочини під час війни. Женевські конвенції визначають права військовополонених, поранених,

комбатантів та цивільного населення. Вони закріплюють заборону будь-якої дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, статі, походження, майнового стану, релігії чи вірування; передбачають гуманне ставлення; встановлюють заборону наруги над людською гідністю, заборони насилля, у тому числі вбивств, жорстокого поводження, застосування тортур, засудження чи покарання без винесення рішень судами, створеними належним чином і які надають судові гарантії, визнані цивілізованими народами, як необхідні [3; 4; 5].

Сьогодні гостро постало питання щодо визначення правового статусу комбатантів, розмежування таких понять, як «найманець» і «комбатант». Особливо відчувається потреба визначення правового статусу комбатантів і їхнього захисту в разі потрапляння в полон, тому що цей статус надає їм можливість уникнути кримінального переслідування за національним законодавством. Також на них розповсюджується дія III Женевської конвенції про поводження з військово-полоненими [6].

Відповідно до Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», на військову службу до Збройних Сил України, окрім громадян України, приймаються також іноземні громадяни та особи без громадянства. У Законі наголошено, що проходження військової служби іноземцями здійснюється виключно в добровільному порядку, за контрактом і на посадах, що підлягають заміщенню військовослужбовцями рядового, сержантського і старшинського складу Збройних Сил України. Закон конкретно прописує вимоги, які висуваються до іноземних громадян і осіб без громадянства, які мають бажання укласти контракт зі Збройними Силами України. Однією з вимог є відсутність судимості. Наступною є вимога щодо законного перебування на території України. Закон вимагає, щоб іноземні громадяни та особи без громадянства, які виявили бажання укласти контракт, мали достатній рівень фізичної підготовки, пройшли професійно-психологічний відбір і за станом здоров'я були придатними до військової служби. Окрім цього, вони повинні, відповідно до статті 22 вищевказаного закону, відповідати вимогам граничного віку перебування в військовій службі (для військовослужбовців рядового, молодшого сержантського і старшинського складу, які проходять військову службу за контрактом, – до 45 років; для військовослужбовців старшого сержантського і старшинського складу, які проходять військову службу за контрактом, – до 50 років; для військовослужбовців вищого сержантського і старшинського складу, які проходять військову службу за контрактом, – до 55 років; для військовослужбовців молодшого офіцерського складу 3 до 45 років; для військовослужбовців старшого офіцерського складу: майорів (капітанів 3 рангу), підполковників (капітанів 2 рангу) – до 50 років; полковників (капітанів 1 рангу) – до 55 років; для військовослужбовців вищого офіцерського складу – до 60 років; для військовослужбовців, які проходять військову службу під час особливого періоду, з числа осіб рядового, сержантського і старшинського складу, молодшого та старшого офіцерського складу – до 60 років; вищого офіцерського складу – до 65 років) [2]. Хоча закон не передбачає обов'язкову на-

явність бойового досвіду в іноземних громадян та осіб без громадянства, які виявили бажання укласти контракт зі Збройними Силами України, але на практиці саме таким особам надається перевага при укладанні контракту.

Згідно з Указом Президента Про положенням про проходження військової служби в Збройних Силах України іноземцями та особами без громадянства від 10 червня 2016 року № 248, іноземці мають право вступити до ЗСУ на військову службу за контрактом у добровільному порядку [7]. Щодо іноземців, які виявили бажання проходити військову службу на посадах рядового, сержантського і старшинського складу в Збройних Силах України, обов'язково проводиться перевірка відомостей щодо законності їхнього перебування на території України, наявності документів, що засвідчують особу, відомостей про відсутність судимості, достовірності інших відомостей, наданих іноземцями. Положення передбачає встановлення випробувального терміну строком на два місяці. У Положенні зазначено обов'язкові умови для прийняття на службу до Збройних Сил України: дотримання Конституції України, відсутність судимості, наявність діючого паспорта іноземної держави чи документа, що посвідчує особу без громадянства, законність перебування на території України. Указом Президента України № 82/2022 від 1 березня 2022 року на час воєнного стану було тимчасово запроваджено безвізовий режим щодо в'їзду на територію нашої держави для іноземців, які бажають вступити до Інтернаціонального легіону оборони України, крім громадян держави, визнаної державою-агресором [8]. Це спростило процедуру перетину державного кордону України для комбатантів.

Початок, призупинення і закінчення проходження військової служби, строки військової служби, граничний вік перебування на ній, гарантії для іноземних громадян та осіб без громадянства, які уклали контракт зі Збройними Силами України, визначаються Законом України «Про військовий обов'язок і військову службу» [2].

Комбатанти, на відміну від найманців, мають сильну мотивацію; вони воюють не за гроші і не лише за мирну Україну. Їхня мета глобальніша – це принципи демократії, універсальна свобода, дія норм міжнародного права. Сьогодні в Інтернаціональному легіоні територіальної оборони України воюють бійці з п'ятдесяти п'яти країн. Це представники з різних континентів: Африки, Азії, Європи, Америки. До структури Інтернаціонального легіону територіальної оборони України входять: батальйон «Омега» (громадяни США); Канадська бригада (налічує три батальйони громадян Канади та Великої Британії); полк «Пагона» (нараховує два батальйони громадян Білорусі); батальйон «Крим» (лише для мусульман); змішані бойові підрозділи з поляків, французів, німців, іспанців, італійців, корейців та громадян інших країн. Інтернаціональний легіон є структурним підрозділом сил територіальної оборони, який був залучений до бойових дій фактично на всіх ділянках фронту.

1 серпня 2022 року Президент України підписав Указ № 545/2022 «Про внесення змін до Положення про проходження військової служби у Збройних Силах України іноземцями та особами без громадянства». Цей документ передба-

час продовження контракту терміном до 10 років (за старим указом термін контракту з іноземним громадянином або особою без громадянства продовжувався за погодженням з Президентом України). Указом також встановлено право на щорічну відпустку (але не в особливий період); її термін буде залежати від тривалості вислуги військового: до 10 років – 30 календарних днів; від 10 до 15 років – 35 календарних днів; від 15 до 20 років – 40 календарних днів; понад 20 років – 45 календарних днів без урахування часу, необхідного для проїзду в межах України до місця проведення відпустки та назад, але не більше двох діб в один кінець. Святкові та неробочі дні під час визначення тривалості щорічних основних відпусток не враховуються [9]. Підсумовуючи все вищезазначене, розуміємо, що комбатантами є особи, які воюють під відповідальним командуванням, мають емблеми род військ і служб Збройних Сил, підпорядковуються державі, на стороні якої воюють і несуть перед нею відповідальність, відкрито носять зброю і дотримуються законів і звичаїв війни.

У доктрині міжнародного права вирізняють поняття «незаконні комбатанти» (які не перебувають під захистом міжнародного права і переслідуються національним кримінальним законом). До них належать шпигуни і найманці. Шпигуном, відповідно до Протоколу I до Женевських конвенцій, є особа зі складу збройних сил сторони, що перебуває в стані конфлікту, яка, діючи таємним способом або використовуючи вигадані приводи, збирає відомості в районі воєнних дій цієї сторони з подальшим наміром повідомити їх супротивній стороні [10]. Окрім того, необхідно розрізняти два подібні, але, тим не менше, різні поняття: «шпигун» та «військовий розвідник». Так, з огляду на зміст ст. 46 Протоколу I, не є шпигуном особа зі складу збройних сил (сторони, що перебуває в конфлікті), яка від імені цієї сторони збирає або намагається зібрати інформацію на території, що контролюється супротивною стороною, якщо, діючи таким чином, вона носить формений одяг своїх збройних сил, не діє обманним шляхом або навмисно не вдається до таємних методів. Ці поняття слід розрізняти, тому що при потрапленні в полон військовий розвідник, на відміну від шпигуна, який підлягає кримінальній відповідальності за національним кримінальним законодавством, набуває статусу військовополоненого і користується правами військовополоненого, передбаченими в Женевській конвенції [6]. Кримінальний кодекс України містить статтю 114, яка передбачає відповідальність за шпигунство. Шпигунством визнається передача або збирання з метою передачі іноземній державі, іноземній організації або їх представникам відомостей, що становлять державну таємницю, якщо ці дії вчинені іноземцем або особою без громадянства [11].

Поняття «найманець» зазначено в ст. 447 Кримінального кодексу України, де зазначено, що найманцем є спеціально завербована в Україні чи за її межами для того, щоб брати на території України чи території інших держав участь у збройному конфлікті, воєнних або насильницьких діяч, спрямованих на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу, захоплення державної влади, перешкоджання діяльності органів державної влади чи порушення територі-

альної цілісності, за умови, що така особа бере участь у воєнних або насильницьких діях з метою одержання будь-якої особистої вигоди, не входить до особового складу збройних сил держави, на території якої здійснюються такі дії, не послана державою, яка не є стороною, що перебуває в конфлікті, для виконання офіційних обов'язків, як особи, яка входить до складу збройних сил, а також не є громадянином (підданим) сторони, що перебуває в конфлікті, ні особою, яка постійно на законних підставах проживає на території, яка контролюється стороною, що перебуває в конфлікті [11].

Упродовж війни України і росії міжнародна спільнота мала можливість побачити, як країна-агресор неодноразово паплюжить норми міжнародного права, не дотримується стандартів захисту прав людини. На рівні внутрішнього законодавства росія з травня 2022 року посилює кримінальну відповідальність за найманство. Відповідно до ст. 359 Кримінального кодексу російської федерації, найманцем є особа, яка, з метою одержання прибутку, бере участь у воєнному конфлікті чи воєнних діях, за умови, що вона не є громадянином країни; яка бере участь у збройному конфлікті і не проживає на постійній основі на території цієї держави; а також не особою, яка була направлена для виконання офіційних обов'язків. Якщо до червня 2022 року за найманство була відповідальність у вигляді позбавлення волі на строк від 2,5 років до 7, то з червня передбачається відповідальність у вигляді позбавлення волі на строк від 7 до 15 років; у разі якщо дії вчинені посадовою особою чи з використанням неповнолітньої особи, відповідальність посилюється – від 15 до 20 років позбавлення волі.

Найманець є фрілансером, який заробляє на війні. Відповідно до статті 47 додаткового протоколу Женевської конвенції, по-перше, найманець не має права на статус комбатанта або військовополоненого; по-друге, найманцем можна визнати будь-яку особу, яка: а) спеціально завербована на місці або за кордоном, для того щоб брати участь у збройному конфлікті; б) фактично бере безпосередню участь у воєнних діях; с) бере участь у воєнних діях, керуючись, головним чином, бажанням одержати особисту вигоду і який дійсно було обіцяно стороною або за дорученням сторони, що перебуває в конфлікті, матеріальну винагороду, що істотно перевищує винагороду, котра обіцяна чи сплачується комбатантам такого ж рангу і функцій, які входять до особового складу збройних сил даної сторони; d) не є ні громадянином сторони, що перебуває в конфлікті, ні особою, яка постійно проживає на території, котра контролюється стороною, що перебуває в конфлікті; e) не входить до особового складу збройних сил сторони, що перебуває в конфлікті; f) не послана державою, яка не є стороною, що перебуває в конфлікті, для виконання офіційних обов'язків як особи, яка входить до складу її збройних сил [10]. Відповідно до Міжнародної конвенції про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців, однією з головних відмінностей найманців від комбатантів є не просто отримання грошової винагороди за свою діяльність, а такої грошової допомоги, котра істотно перевищує грошові виплати комбатантів такого ж рангу чи чину, які воюють на боці збройних сил даної держави. У Конвенції вказується, що до

найманців слід віднести таких осіб, які спеціально завербовані для участі в сильних насильницьких діях, що спрямовані на підриг територіальної цілісності держави, повалення уряду чи підриг конституційного порядку, за умови, що вони не є громадянами, ні постійним жителем цієї країни, не входять до складу збройних сил держави, де відбуваються вищезазначені дії, а також не надіслані державою для виконання обов'язків [12].

На думку О. В. Наден, логічніше розглядати найманство як один із проявів незаконної військової служби і, відповідно, встановити кримінальну відповідальність за незаконну військову службу в нормах міжнародного права. Також необхідно забезпечити максимально повну криміналізацію всіх форм прояву найманства, у тому числі й «замаскованого» [13]. Проблеми щодо регулювання найманства слід поділити на два рівні: міжнародно-правовий і національний. На рівні міжнародного права остаточно не вирішене питання про те, чи заборонити найманство або регулювати найманську діяльність, також слід внести зміни до Конвенції 1989 р., узагальнивши дослідження із проблем найманської діяльності. Окремої уваги заслуговує питання щодо розробки Правил щодо надання іноземної військової допомоги, а також на рівні міжнародного права слід врегулювати питання приватних охоронних структур. Щодо національного законодавства, то особливу увагу слід приділити криміналізації найманської діяльності відповідно до Конвенції 1989 р., при чому кримінально караним діянням слід вважати, як саме найманство, так і створення найманих формувань, а також організацію на їхній території баз і таборів з підготовки найманців, залучення до найманства неповнолітніх.

Висновки. Підсумовуючи все вищевикладене, слід зазначити, що комбатанти – це особи, які можуть брати безпосередню участь у воєнних діях та входять до складу збройних сил сторін, за умови, що вони, по-перше, знаходяться під командуванням особи, відповідальної за своїх підлеглих; по-друге, мають закріплену відмітну емблему, яка може бути розпізнана на відстані; по-третє, відкрито носять зброю; по-четверте, ведуть бойові дії відповідно до законів і звичаїв війни. Окрім того, комбатанти мають право застосовувати військову силу по відношенню до збройних сил супротивника і не нести за це кримінальної відповідальності, користуються статусом військовополонених і можуть бути притягнені до кримінальної відповідальності тільки за воєнні злочини. До комбатантів слід віднести наступні категорії: члени регулярних збройних сил сторони конфлікту (окрім медичного і духовного персоналу); партизани за умови відкритого носіння ними зброї під час бою та при розгортанні в бойові порядки перед бием, та наявності на чолі особи, відповідальної перед стороною конфлікту за їх дії, що забезпечує дотримання норм міжнародного гуманітарного права, жителів (цивільне населення) території, що не була окупована, які при наближенні ворога добровільно взялися за зброю для того, щоб чинити опір військам, що вторглися, але не мали часу самоорганізуватися (якщо вони відкрито носять зброю і дотримуються законів і звичаїв війни).

Щодо поняття «найманець», то ним визнається спеціально завербована в Україні чи за її межами для того, щоб брати на території України чи території

інших держав участь у збройному конфлікті, воєнних або насильницьких діях, спрямованих на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу, захоплення державної влади, перешкодження діяльності органів державної влади чи порушення територіальної цілісності, за умови, що така особа бере участь у воєнних або насильницьких діях з метою одержання будь-якої особистої вигоди, не входить до особового складу збройних сил держави, на території якої здійснюються такі дії, не послана державою, яка не є стороною, що перебуває в конфлікті, для виконання офіційних обов'язків, як особи, яка входить до складу збройних сил, а також не є громадянином (підданим) сторони, що перебуває в конфлікті, ні особою, яка постійно на законних підставах проживає на території, яка контролюється стороною, що перебуває в конфлікті.

Попри те, що в країні йде війна, дотримання таких принципів міжнародного права, як суверенна рівність, політична незалежність, територіальна цілісність держав і самовизначення народів та норм, які закріплюють права і свободи людини і громадянина, є обов'язковим. Мають виконуватися норми міжнародного гуманітарного права, які встановлюють і гарантують права і свободи, як цивільного населення, так і військовополонених.

Використані джерела:

1. Конституція України від 28.06.1996. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, Ст. 141. [Електронний ресурс] URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>. (дата звернення: 26.10.2022).

2. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України № 2232-ХІІ від 25.03.1992. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1992, № 27, ст. 385. [Електронний ресурс] URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>. (дата звернення: 26.10.2022).

3. Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949. *Верховна Рада України. Законодавство України*. [Електронний ресурс] URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text. (дата звернення: 28.10.2022).

4. Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях від 12.08.1949. *Верховна Рада України. Законодавство України*. [Електронний ресурс] URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_151#Text. (дата звернення: 28.10.2022).

5. Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі від 12.08.1949. (1949) *Верховна Рада України. Законодавство України*. [Електронний ресурс] URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_152#Text. (дата звернення: 28.10.2022).

6. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12.08.1949. *Верховна Рада України. Законодавство України*. [Електронний ресурс] URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text. (дата звернення: 28.10.2022).

7. Про Положення про проходження військової служби у Збройних Силах України іноземцями та особами без громадянства: Указ Президента України №248/2016 від 10.06.2016. [Електронний ресурс] URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/248/2016#Text>. (дата звернення: 29.10.2022).

8. Про тимчасове запровадження безвізового режиму: Указ Президента України № 82/2022 від 01.03.2022. [Електронний ресурс] URL : <https://www.president.gov.ua/documents/822022-41441>. (дата звернення: 29.10.2022).

9. Про внесення змін до Положення про проходження військової служби у Збройних Силах України іноземцями та особами без громадянства: Указ Президента України №545/2022 від 01.08.2022. [Електронний ресурс] URL : <https://www.president.gov.ua/documents/5452022-43505>. (дата звернення: 29.10.2022).

10. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів.(ПротоколI) від 08.06.1977 р. [Електронний ресурс] URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text. (дата звернення: 29.10.2022).

11.Кримінальний кодекс України від 05.04.2001. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2001, № 25-26, ст. 131. [Електронний ресурс] URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>. (дата звернення: 29.10.2022).

12.Міжнародна конвенція про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців від 04.12.1989. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1993, № 36, Ст. 367. [Електронний ресурс] URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_103#Text. дата звернення: 29.10.2022).

13. Наден О. В. Найманство як соціальне та кримінально-правове явище: сутність, новітні тенденції розвитку та проблеми протидії : монографія. Київ : Атіка, 2005. 264 с.

References:

1. Konstytutsiia Ukrainy vid 28.06.1996. (1996) *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR) - Information of the Verkhovna Rada of Ukraine (VVR)*, 30, art. 141. [Electronic resource] N. p. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-v r#Text>. [in Ukrainian].

2. Pro viiskovyi oboviazok i viiskovu sluzhbu: Zakon Ukrainy № 2232-XII vid 25.03.1992. (1992) *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR) - Information of the Verkhovna Rada of Ukraine (VVR)*, 30, art. 141. [Electronic resource] N. p. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>. [in Ukrainian].

3. Konventsiiia pro zakhyst tsyvilnoho naselennia pid chas viiny vid 12.08.1949. (1949) *Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy -Verkhovna Rada of Ukraine. Legislation of Ukraine*. [Electronic resource] N. p. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text. [in Ukrainian].

4. Konventsiiia pro polipshennia doli poranenykh i khvorykh u diiuchykh armiiaxh vid 12.08.1949. (1949) *Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy -Verkhovna Rada of Ukraine. Legislation of Ukraine*. [Electronic resource] N. p. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_151#Text. [in Ukrainian].

5. Konventsiiia pro polipshennia doli poranenykh, khvorykh ta osib, yaki zaznali korabelnoi avarii, zi skladu zbroinykh syl na mori vid 12.08.1949.(1949)*Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy-Verkhovna Rada of Ukraine. Legislation of Ukraine*, [Electronic resource] N. p. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_152#Text. [in Ukrainian].

6. Zhenevska konventsiiia pro povodzhennia z viiskovopolonenyymi vid 12.08.1949. (1949) *Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy - VerkhovnaRada of Ukraine. Legislation of Ukraine*. [Electronic resource] N. p. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text. [in Ukrainian].

7. Pro Polozhennia pro prokhozhennia viiskovoi sluzhby u Zbroinykh Sylakh Ukrainy inozemtsiamy ta osobamy bez hromadianstva:Ukaz Prezidenta Ukrainy № 248/2016 vid 10.06.2016. (2016) [Electronic resource] N. p. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/248/2016#Text>. [in Ukrainian].

8. Pro tymchasove zaprovadzhennia bezvizovoho rezhymu: Ukaz Prezydenta Ukrainy № 82/2022 vid 01.03.2022. (2022) [Electronic resource] N. p. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/822022-41441>. [in Ukrainian].

9. Pro vnesennia zmin do Polozhennia pro prokhozheniia viiskovoi sluzhby u Zbroinykh Sylakh Ukrainy inozemtsiamy ta osobamy bez hromadianstva: Ukaz Prezydenta Ukrainy № 545/2022 vid 01.08.2022. (2022) [Electronic resource] N. p. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/5452022-43505>. [in Ukrainian].

10. Dodatkovyi protokol do Zhenevskykh konventsii vid 12 serpnia 1949 roku, shcho stosuietsia zakhystu zhertv zbroinykh konfliktiv nemizhnarodnoho kharakteru. (Protokol I) vid 08.06.1977 r. (1977) [Electronic resource] URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text. [in Ukrainian].

11. Kryminalnyi kodeks Ukrainy vid 05.04.2001. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR) - Information of the Verkhovna Rada of Ukraine (VVR)*, 25-26, art. 131. (2001) [Electronic resource] URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>. [in Ukrainian].

12. Mizhnarodna konventsiia pro borotbu z verbuvanniam, vykorysta nniam, finansu vanniam i navchanniam naimantsiv vid 04.12.1989. (1989) *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukra iny (VVR) - Information of the Verkhovna Rada of Ukraine (VVR)*, 36, art. 367. [Electronic resource] URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_103#Text. [in Ukrainian].

13. Naden, O. V. (2005) *aimanstvo yak sotsialne ta kryminalno-pravove yavyshche: sut-nist, novitni tendentsii rozvytku ta problemy protydiv: monohrafiia*. Kyiv: Atika.

Стаття надійшла до редакції 30.10.2022

Kostiuk N., Candidate of Law, Associate Professor of law Vinnitsa trade and economic institution STEU (Vinnitsa, Ukraine)

Bakhnovska I., Candidate of Law, Associate Professor, Associate Professor of law Vinnitsa trade and economic institution STEU (Vinnitsa, Ukraine)

COMPARATIVE CHARACTERISTICS OF THE LEGAL STATUS OF COMBATANTS AND MERCENARIES

The article examines the legal status of combatants in accordance with the norms of the national legislation of Ukraine and norms of international law. The concepts of "mercenary" and "combatant" are distinguished. A comparative characterization of the legislation of Ukraine and international humanitarian law regarding the introduction of liability for employment was carried out. The obligation to implement the norms of international law into the national legislation of the country, which were ratified by the Geneva Conventions of 1949, was emphasized. The national legislation that enshrines the right of foreign citizens and stateless persons to conclude a contract with the Armed Forces of Ukraine has been studied, and the requirements established for foreign citizens and stateless persons serving in the International Territorial Defense Legion of Ukraine have been studied.

It is determined that combatants are persons who fight under responsible command, have the emblems of the branches and services of the Armed Forces, are subordinate to the state on whose side they fight and are responsible to it, openly carry weapons and comply with the laws and customs of war. It is indicated that the issues of ensuring compliance with the rules of war are of particular relevance in connection with the aggressive war unleashed on the territory of Ukraine. The authors focus on the imperfection of the criminal legislation

regulating liability for espionage. According to the authors, the responsibility in case of espionage in wartime should be strengthened.

It is noted that the Criminal Code of Ukraine contains an incentive provision, which indicates that a person who participated in an armed conflict, hostilities or violent actions is exempted from criminal liability, if he voluntarily ceased to participate in an armed conflict, hostilities, violent actions and reported it or otherwise contributed to the disclosure of crimes. This is an opportunity for mercenaries who have not committed murder and other crimes to avoid criminal liability voluntarily by laying down their arms. There are specially created SBU phones for this purpose.

Keywords: International Humanitarian Law, combatants, civilian population, implementation of International Law, war, war crimes, Criminal Law.

DOI: 10.33766/2524-0323.100.136-147

УДК: 343.1

Матоліч В. В., аспірантка кафедри кримінально-правових дисциплін Інституту права Львівського державного університету внутрішніх справ (м. Львів, Україна)

e-mail: vitavmat@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6512-3189>

ПРОБЛЕМИ УДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ПРО СВИДОЦЬКИЙ ІМУНІТЕТ

Забезпечення дотримання прав людини в ході здійснення кримінального провадження є одним з найважливіших завдань держави. Його виконання здійснюється, зокрема, за допомогою удосконалення чинного законодавства шляхом усунення прогалин, колізій, доповнення чинних нормативно-правових актів нормами з метою усунення проблем, що виникають у ході правозастосовної діяльності.

Кожен учасник кримінального судочинства має унікальний правовий статус, який визначає його процесуальні права й обов'язки, що, у тому числі, може передбачати певні привілеї. Так законодавець для захисту охоронюваної законом таємниці, з метою забезпечення дотримання загальних засад здійснення кримінального провадження, визначив категорії осіб, які не можуть бути допитані як свідки у кримінальному провадженні. Нещодавно цей перелік було доповнено новою категорією. У статті обгрунтовано, що експерт, як учасник кримінального провадження, не наділений свідочьким імунітетом і включення його до цього переліку викликати не буде трудності у правозастосовній діяльності.

Враховуючи те, що кримінальним процесуальним законом розширено коло учасників кримінального провадження, у статті висвітлено практичні проблеми, що можуть спричинити порушення справедливого балансу між потребою зберегти певні відомості в таємниці та суспільним інтересом у виконанні завдань кримінального провадження. Запропоновано передбачити, що викривачем не може бути адвокат, якщо цим він розкриває адвокатську таємницю. Це слугуватиме додатковою гарантією дотримання права особи на захист. Висвітлено необхідність удосконалення процесуальної форми здійснення звільнення від обов'язку зберігати професійну таємницю, зокрема, запропоновано передбачити можливість надання особі, яка довірила

такі відомості, права взяти участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції та підтвердити можливість розкриття професійної таємниці безпосередньо перед слідчим суддею. Піддано критиці позицію, відповідно до якої уповноважена особа довірителя може за певних обставин подати заяву про звільнення від обов'язку зберігати професійну таємницю.

Ключові слова: свідок, свідочий імунітет, професійні таємниці, відомості, що становлять охоронювану законом таємницю, показання, привілей.

Постановка проблеми. У процесі здійснення кримінального судочинства його учасникам мають бути створені «сприятливі умови» для реалізації їхніх процесуальних прав та забезпечення до тримання додаткових гарантій встановлених законом. З цієї метою законодавець у ході здійснення законотворчої діяльності постійно удосконалює чинне законодавство відповідно до вимог сучасності. Однак, введення в дію нових змін до законодавства нерідко породжує проблеми правозастосування, тому удосконалення норм права є тривалим процесом.

Останні за часом зміни у кримінальному процесуальному законодавстві є дещо дискусійними. Зокрема, це стосується розширення переліку учасників кримінального провадження, що наділені свідочим імунітетом, котрий є і повинен залишатися виключним привілеєм, а розширення переліку осіб, які ним наділені, має супроводжуватися належним обґрунтуванням, бути виправданим та не може здійснюватися на шкоду інтересам правосуддя. Крім цього, динамічність суспільних відносин, розвиток науки і техніки викликає необхідність зміни законодавства, що його регулює. При тому можуть виникати деякі практичні проблеми, котрі повинні мати наслідком відповідну реакцію законодавця, з метою недопущення порушення основоположних прав людини. Це, своєю чергою, потребує невідкладного проведення наукових досліджень щодо виявлення проблем у правовому регулюванні суспільних відносин, а також внесення рекомендацій щодо удосконалення чинного законодавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням, що стосуються імунітету свідка у кримінальному провадженні, присвячено багато наукових публікацій. Зокрема дослідженням цього питання займалися: М. С. Строгович, М. М. Михеєнко, В. П. Шибіко, С. М. Стахівський, Р. В. Бараннік, С. Г. Волкотруб, Л. Д. Удалова, У. Ю. Поляк, В. В. Навроцька та інші науковці. Одні з них аналізували саме поняття свідочього імунітету, розробляли теоретичні основи його класифікації, інші розкривали проблеми наділення певних категорій суб'єктів свідочьим імунітетом. Однак у даній сфері залишається багато дискусійних питань, які потребують проведення ретельного аналізу та формування пропозицій розв'язання правових проблем.

Формулювання цілей. Метою даної наукової статті є виявлення практичних проблем у правозастосуванні, що пов'язані з реалізацією положень частини 2 статті 65 КПК України, а також формування рекомендацій щодо усунення прогалин у законодавстві, котрі можуть порушити справедливий баланс між пу-

блічними та приватними інтересами у ході здійснення правосуддя, який підтримується завдяки наданню певним категоріям учасників кримінального провадження привілею не бути допитаними як свідки.

Виклад основного матеріалу. Законодавець наділив певних учасників кримінального провадження свідочьким імунітетом. Це означає, що визначені кримінальним процесуальним законом учасники кримінального провадження можуть відмовитися давати показання щодо визначених законом відомостей. Перелік осіб, які не можуть бути допитані як свідки, визначений частиною 2 статті 65 КПК України. Слід звернути увагу на структурне розташування цієї норми права в КПК України.

Стаття 65 КПК України має назву «Свідок» та викладена в розділі I «Загальні положення», глава 3 «Суд, сторони та інші учасники кримінального провадження», параграф 5 «Інші учасники кримінального провадження». З огляду на цю структуру, у статті 65 мають бути закріплені норми права, які визначають процесуальний статус саме свідка у кримінальному провадженні. Процесуальним статусам інших учасників присвячені інші статті глави 3 КПК України.

Норма права, закріплена в ч. 2 ст. 65 КПК України, за своїм логічно-змістовним наповненням передбачає виключний перелік осіб, які наділені свідочьким імунітетом. З моменту прийняття КПК України до цього переліку вносили зміни двічі:

- до пункту першого – перелік осіб, які не підлягають допиту як свідки, доповнили новим суб'єктом (учасником кримінального провадження) – не підлягає допиту як свідок представник юридичної особи, стосовно якої здійснюється провадження щодо обставин, що стали йому відомі у зв'язку з виконанням функцій представника;

- доповнили пунктом 11, відповідно до якого передбачено, що не можуть бути допитані як свідки експерти щодо роз'яснення наданих ними висновків.

Прийняття останніх за часом змін щодо звільнення експерта від обов'язку давати показання (зокрема, наділення цього суб'єкта свідочьким імунітетом) не відповідає меті надання свідочького імунітету учаснику та створює проблеми у правозастосовній діяльності.

Слід зазначити, що вказані зміни були внесені з прийняттям Закону України «Про Вищий антикорупційний суд». Так, відповідно до підпунктів 3 (е, є, ж) пункту 2 Прикінцевих та перехідних положень цього Закону, вирішено внести зміни у КПК України, а саме:

- частину 2 статті 65 доповнити пунктом 11 такого змісту: «11) експерти - щодо роз'яснення наданих ними висновків»;

- у пункті 2 частини 5 статті 69 слова «слідчого, прокурора» виключити;

- частину 3 статті 95 викласти в такій редакції: «3. Свідок зобов'язаний давати показання слідчому, прокурору, слідчому судді та суду, а експерт – слідчому судді та суду в установленому цим Кодексом порядку» [1].

У пояснювальній записці до проекту цього Закону не наведено обґрунтування внесення таких змін до КПК України в частині процесуального статусу експерта. Так у п. 3.10. зазначено виключно таке обґрунтування: «Прикінцевими

та перехідними положеннями законопроекту передбачається внесення змін ... до Кримінального процесуального кодексу України (у тому числі, стосовно розгляду кримінальних проваджень щодо злочинів, віднесених Кодексом до підсудності Вищого антикорупційного суду, які перебувають на розгляді інших судів) ...» [2]. У тексті Закону України «Про Вищий антикорупційний суд» також немає норм, що були б підставою для внесення таких змін саме в ст. 65 КПК України, оскільки експерт є окремим учасником кримінального провадження і його процесуальний статус відрізняється від статусу свідка.

Згідно з висновком Головного науково-експертного управління, до вказаного Закону були певні зауваження. У п. 7 Зауважень до проекту Закону України «Про Вищий антикорупційний суд» зазначено, що положеннями законопроекту передбачено внесення змін до статей 65, 69 та 95 КПК України щодо надання судовим експертом показань та роз'яснень у кримінальному провадженні, однак питання реалізації професійних повноважень судовими експертами у кримінальному провадженні не є предметом регулювання цього законопроекту [3]. Така позиція науковців, на нашу думку, є цілком виправданою.

Законом України «Про судову експертизу» передбачено, що експерт зобов'язаний зберігати таємницю, яка охороняється законом, від розголошення. Зокрема, ч. 1 ст. 20 цього Закону визначено, що державні спеціалізовані установи, судові експерти та залучені фахівці, що проводять судові експертизи, у разі отримання в процесі своєї діяльності від підприємств, установ, організацій інформації, необхідної для проведення судових експертиз чи іншої інформації, потрібної для створення й оновлення методичної та нормативної бази судової експертизи, що становить державну, комерційну чи іншу охоронювану законом таємницю, повинні забезпечити нерозголошення цих відомостей [4].

Однак для проведення експертизи експерт не має права збирати вихідні дані для проведення експертизи, він тільки користується ними (які йому надані для проведення експертизи), а в разі якщо таких даних недостатньо, подає клопотання про надання додаткової інформації. Цю інформацію збирають у порядку, визначеному КПК України в ході досудового розслідування чи судового провадження за допомогою визначених законом засобів доказування. У ході проведення експертизи експерт не збирає докази самостійно й учасники кримінального провадження не довіряють охоронювані законом таємниці безпосередньо експерту. Також слід зауважити, що експерта допитують для роз'яснення висновку в суді, однак не як свідка, а як окремого учасника кримінального провадження, що обумовлено його процесуальним статусом. Тому позиція про те, що експерт не підлягає допиту як свідок у кримінальному провадженні, у якому йому доручено було провести експертизу, не піддається критиці. Однак це не свідчить, що експерт, як учасник кримінального провадження, наділений свідочьким імунітетом.

У науковій літературі сформульоване таке визначення поняття свідочького імунітету. Імунітет свідка – це сукупність правил, які звільняють певні групи свідків від обов'язку давати показання у кримінальному провадженні, а також звільняють від обов'язку свідка свідчити проти себе самого [5, с. 246]. За

допомогою такого привілею певні категорії свідків звільнені від обов'язку надавати сторонам кримінального провадження, слідчому судді чи суду інформацію (дані), яка потім може бути використана як доказ у кримінальному провадженні. Зазвичай така інформація взагалі не може бути використана як доказ у кримінальному провадженні (наприклад, інформація, що становить адвокатську таємницю) або може бути отримана за допомогою інших визначених законом процедур (до прикладу, шляхом надання тимчасового доступу до медичних документів).

Що ж стосується експерта, то він не є носієм нової інформації, а лише за допомогою спеціальних знань надає аналіз інформації, яка вже міститься в матеріалах кримінального провадження. А тому відсутні будь-які підстави для наділення експерта свідочьким імунітетом щодо роз'яснення наданих ним висновків.

Крім цього, свідок належить до тих учасників кримінального провадження, які з'являються на початку здійснення кримінального провадження, хоча законодавством не виключена можливість у подальшому зміни процесуального статусу свідка на статус підозрюваного / обвинуваченого. Тому наділення експерта свідочьким імунітетом створює труднощі в розслідуванні кримінальних правопорушень, передбачених ст. 364 КК України (щодо давання експертом завідомо неправдивого висновку), де виникає необхідність допитати цю особу спершу як свідка для отримання від нього пояснень щодо висновку експерта.

Тому пропонуємо виключити з частини 2 статті 65 КПК України пункт 11. Нормою щодо заборони допиту особи як свідка, яка має процесуальний статус експерта в цьому ж кримінальному провадженні, може бути доповнено ст. 69 КПК України, оскільки саме в ній закріплені особливості процесуального статусу експерта.

Однак, як справедливо зазначають У. Ю. Поляк і Л. Д. Удалова, перелік осіб, які не підлягають допиту як свідки, усе ж таки підлягає розширенню. До нього слід віднести також Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини – щодо пояснень по суті справ, які закінчені або перебувають у його провадженні [6, с. 130; 7, с. 287].

В. В. Навроцька також вважає доцільним запровадження в кримінальне процесуальне законодавство абсолютної заборони на допит омбудсмена та пропонує передбачити, що цей суб'єкт не підлягає допиту як свідок щодо обставин, котрі стали йому відомі внаслідок здійснення своїх повноважень [8, с. 77]. Оскільки спеціальним законом закріплено, що Уповноважений Верховної Ради України з прав людини не зобов'язаний давати пояснення по суті справ, які закінчені або перебувають у його провадженні (частини 2 статті 20 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини») [9], видається доцільним використати саме таке формулювання при внесенні змін до кримінального процесуального законодавства.

У зв'язку із внесенням змін у КПК України було розширене коло учасників кримінального провадження. Так Законом України «Про внесення змін до За-

кону України «Про запобігання корупції щодо викривачів корупції» було внесено зміни в тому числі й до КПК України, відповідно до яких учасником кримінального провадження визнано викривача. Указаним Законом також визначено права цього учасника кримінального провадження, коло осіб, які можуть бути викривачами, а також процесуальні гарантії для таких осіб [10].

Згідно з п. 16-2 ч. 1 ст. 3 КПК України, викривачем є фізична особа, яка за наявності переконання, що інформація є достовірною, звернулася із заявою або повідомленням про корупційне кримінальне правопорушення до органу досудового розслідування [11]. У ст. 1 Закону України «Про запобігання корупції» наведено деяко ширше визначення поняття «викривач» – фізична особа, яка за наявності переконання, що інформація є достовірною, повідомила про можливі факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, інших порушень цього Закону, вчинених іншою особою, якщо така інформація стала їй відома у зв'язку з її трудовою, професійною, господарською, громадською, науковою діяльністю, проходженням нею служби чи навчання або її участю у передбачених законодавством процедурах, які є обов'язковими для початку такої діяльності, проходження служби чи навчання [12]. З аналізу наведених норм встановлено, що викривачем є особа, якій відомості про вчинення кримінального правопорушення стали відомі у зв'язку з виконанням професійних обов'язків. Будь-яких обмежень щодо кола осіб, які можуть бути викривачами у кримінальному провадженні, закон не містить.

Законодавство також визначає широке коло прав таких осіб. Так викривач має суттєво ширші права, ніж заявник у кримінальному провадженні. Зокрема, це право на: - захист від застосування негативних заходів впливу з боку керівника (роботодавця); - збереження конфіденційності даних про його особу; - надання доказів, свідчень або відмову їх надавати; - звільнення від юридичної відповідальності за умови, що інформація, яка була надана, є правдивою; - захист трудових прав, що виключає будь-який негативний вплив зі сторони роботодавця на особу, яка отримала процесуальний статус викривача у кримінальному провадженні (його не може бути звільнено чи примушено до звільнення, не може бути притягнуто до дисциплінарної відповідальності, забороняється створення будь-яких перешкод у роботі і застосування будь-яких негативних наслідків до викривача тощо).

Такі зміни в законодавстві є позитивними, оскільки мають на меті забезпечити виявлення та припинення корупційних правопорушень, а також швидке та ефективне розкриття таких злочинів і притягнення винних осіб до відповідальності за вчинення таких кримінальних правопорушень. Однак це суттєво звужує гарантії учасників кримінального процесу, зокрема підозрюваного чи обвинуваченого, оскільки може стати підставою розкриття інформації з обмеженим доступом, яка становить, наприклад, адвокатську таємницю.

Підвищенню, зростанню рівня довіри до адвокатів, лікарів, священників, нотаріусів, банкірів та представників ряду інших професій покликаний сприяти інститут професійної таємниці, який гарантує особі, що звернулася по допомогу, повну конфіденційність та гарантію від протиправного розголошення

певних відомостей. У сучасному світі загальноприйнятим правилом є абсолютність професійної таємниці, тобто неможливість її розголошення без дозволу клієнта за жодних умов [13, с. 98].

Так до внесення змін у кримінальне процесуальне законодавство, особа щодо якої здійснювалося кримінальне провадження, мала певний обсяг процесуальних гарантій, що передбачають абсолютну захищеність інформації, котра становить адвокатську таємницю. Особа, яка користується правовою допомогою адвоката, повинна бути впевненою в тому, що така інформація не буде розголошена, оскільки від цього залежить ефективність захисту. Тому законодавством було визначено, що адвокати не можуть бути допитані як свідки у кримінальному провадженні, не можуть бути залучені до конфіденційного співробітництва, а також визначено право на конфіденційні спілкування з адвокатом тощо. Обшук в адвоката здійснюється за процедурою, встановленою Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», що забезпечує додаткові гарантії для забезпечення збереження адвокатської таємниці, яка міститься в документах. Розголошення адвокатом відомостей, що становлять адвокатську таємницю без згоди клієнта, є підставою для притягнення такого адвоката до відповідальності.

Враховуючи те, що, відповідно до чинного законодавства, викривачем може бути будь-яка особа, без обмеження за професійним спрямуванням, яка повідомляє органу досудового розслідування, у тому числі й інформацію з обмеженим доступом (за винятком державної таємниці), за певних обставин, це може бути порушенням права особи на захист. Зокрема, у законодавстві відсутня заборона для адвоката стати викривачем. У такому випадку адвокат буде користуватися всіма правами та гарантіями, якими наділений викривач: - може розгосити відомості, що становлять професійну таємницю; - зберегти конфіденційність своєї особи; - свідчити без отримання письмової згоди особи, яка довірила йому ці відомості; - подавати докази; - отримати імунітет від притягнення до будь-якого виду відповідальності; - одержати винагороду.

Слід зазначити про таке: хоча діючі норми кримінального процесуального законодавства передбачають, що адвокати не підлягають допиту як свідки щодо інформації, котра становить адвокатську таємницю за відсутності згоди особи, яка довірила їм такі відомості, однак є всі підстави вважати, що право особи на захист знаходиться під загрозою порушення, оскільки законодавством не забезпечено достатнього механізму стримування і протидія у таких правовідносинах.

Відповідно до положень статті 53-8 Закону України «Про запобігання корупції», викривач не несе юридичної відповідальності за поширення зазначеної в повідомленні інформації, незважаючи на можливе порушення шляхом подання такого повідомлення своїх службових, цивільних, трудових чи інших обов'язків або зобов'язань, і такі повідомлення про можливі факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень не можуть розглядатися як порушення умов конфіденційності, передбачених цивільним, трудовим або іншим договором (контрактом) [12]. Враховуючи те, що інформація, яка становить профе-

сійну таємницю, зазначається викривачем ще в повідомленні про вчинення корупційного правопорушення, розкриття професійної таємниці відбувається також до моменту внесення відомостей у Єдиний реєстр досудових розслідувань. Крім цього, у такому випадку для адвоката-викривача не можуть наступити негативні наслідки у вигляді притягнення до дисциплінарної відповідальності, а забезпечення анонімності та конфіденційності сприятиме збереженню його професійної репутації.

Для усунення зазначеної прогалини, слід внести доповнення в п. 16-2 ч. 1 ст. 3 КПК України, а саме доповнити другим реченням такого змісту: «Викривачем не може бути адвокат, якщо в ході здійснення кримінального провадження він розкриває відомості, які становлять адвокатську таємницю за відсутності письмової згоди особи, яка довірила йому такі відомості».

Відповідно до ч. 3 ст. 65 КПК України захисник, представник потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача, юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, законний представник потерпілого, цивільного позивача у кримінальному провадженні, адвокати, нотаріуси, медичні працівники та інші особи, яким у зв'язку з виконанням професійних або службових обов'язків стало відомо про хворобу, медичне обстеження, огляд та їх результати, інтимну і сімейну сторони життя особи, священнослужителі можуть бути звільнені від обов'язку зберігати професійну таємницю, особою яка довірила їм ці відомості у визначеному нею обсязі [11]. Таке звільнення здійснюється в письмовій формі.

Однак виникають випадки, коли довіритель помер чи не може оформити заяву про звільнення від обов'язку зберігати професійну таємницю в письмовій формі.

Частиною 2 статті 5 Закону Республіки Вірменія «Про нотаріат» встановлено, що особа, за дорученням якої вчинено нотаріальну дію, або її правонаступник або представник можуть на підставі письмової згоди звільнити нотаріуса від обов'язку дотримання таємниці вчинення нотаріальної дії. У випадку смерті особи або відсутності в неї правонаступника або при неможливості зв'язатися з ними, нотаріус може бути звільнений від обов'язку зберігати нотаріальну таємницю за рішенням суду. За наявності інших обставин суд може звільнити нотаріуса від обов'язку зберігати нотаріальну таємницю [14].

Спираючись на досвід іноземних країн, у літературі також часто висловлюють думку про те, що у випадку смерті довірителя, таку згоду можуть дати його правонаступники або представник. Якщо в довірителя не було правонаступників чи представника, а також у випадку неможливості зв'язатися з ними, суд може звільнити особу від обов'язку зберігати професійну таємницю. Таку позицію обгрунтовує, зокрема, У. Ю. Поляк [15, с. 347].

Однак, видається, така позиція потребує належної виваженості при впровадженні, оскільки законодавець наділив нотаріусів абсолютним свідочьким імунітетом. У випадку запровадження зазначених змін щодо цієї категорії суб'єктів, можуть виникнути відповідні законодавчі пропозиції і з приводу введення такої норми щодо інших суб'єктів, яким довірено професійні таємниці.

Крім цього, слід враховувати не тільки публічні інтереси, але й приватні інтереси осіб, яких така інформація стосується. Розглянемо це на прикладі запропонованої новації щодо надання права представнику особи вирішувати питання про звільнення нотаріуса від обов'язку зберігати професійну таємницю. У переважній більшості громадян України немає постійних представників чи повірених у справах. Тому навіть у випадку впровадження такої норми в цій частині вона буде «мертвою». Надання ширшому колу суб'єктів можливості вирішувати питання щодо звільнення від обов'язку збереження нотаріальної таємниці, може призвести до розголошення інформації в обсязі, небажаному для особи, яка довірила нотаріусу такі відомості. Навіть у випадку вирішення цього питання судом, якщо довіритель помер або з ним немає можливості зв'язатися, не виключено, що для правонаступників довірителя чи для самого довірителя можуть настати негативні наслідки, яких на даний час особи можуть уникнути. Враховуючи наведене, законодавець цілком справедливо надав право вирішувати це питання самій особі, якої стосується такі відомості.

Альтернативним виходом із ситуації, коли всіма доступними заходами розшукати особу, яка довірила відомості, що становлять професійну таємницю, неможливо, а в інтересах правосуддя є необхідність у допиті нотаріуса чи іншої особи, слід передбачити в Законі України «Про нотаріат» обов'язок нотаріуса чи іншої особи, яка має повноваження на вчинення нотаріальних дій, на відібрання від особи, яка звернулася за вчиненням нотаріальної дії, заяви щодо згоди на розголошення таких відомостей із визначенням обсягу відомостей, які можуть бути розголошені в інтересах здійснення правосуддя у кримінальному провадженні, або зробити позначку в нотаріальній справі, що такі відомості не можуть бути розголошені за жодних обставин без згоди особи.

Крім цього, на мою думку, слід удосконалити процесуальну форму, у якій вчиняється звільнення від обов'язку зберігати професійну таємницю. Зокрема, з розвитком інформаційних технологій, а також за необхідності переконатися, що довіритель правильно розуміє процесуальні наслідки звільнення суб'єктів від необхідності зберігати професійну таємницю пропонується вдосконалити форму такого волевиявлення. Зокрема, у ході досудового розслідування, якщо довіритель не має змоги з'явитися, звільнення здійснюється в судовому засіданні за участю слідчого судді, слідчого / дізнавача та особи, що довірила зазначені відомості, яка братиме участь у засіданні в режимі відеоконференції.

Висновки. Отже, на наш погляд, слід внести такі зміни до КПК України:

1) з частини 2 статті 65 виключити пункт 11 такого змісту: «11) експерти - щодо роз'яснення наданих ними висновків» та доповнити цю статтю новим пунктом: «11) Уповноважений Верховної Ради України з прав людини - щодо суті справ, які закінчені або перебувають у його провадженні»;

2) доповнити в п. 16-2 ч. 1 ст. 3 реченням такого змісту: «Викривачем не може бути адвокат, якщо в ході здійснення кримінального провадження він розкриває відомості, які становлять адвокатську таємницю за відсутності письмової згоди особи, яка довірила йому такі відомості».

Проведене дослідження також дозволяє зробити висновок про те, що процесуальна форма, у якій вчиняється звільнення від обов'язку зберігати професійну таємницю, потребує удосконалення в інтересах правосуддя.

Використані джерела:

1. Про Вищий антикорупційний суд. Закон України від 7 червня 2018 р. №2447-VIII. [Інтернет-ресурс] URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2447-19#n169>. (дата звернення: 20.10.2022)
2. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про Вищий антикорупційний суд» від 22 грудня 2017 р. *Верховна Рада України. : веб-сайт*/ URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63218/. (дата звернення: 20.10.2022)
3. Зауваження до проекту Закону України «Про Вищий антикорупційний суд» від 16 січня 2018 р. *Верховна Рада України : веб-сайт*/ URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63218. (дата звернення: 20.10.2022)
4. Про судову експертизу. Закон України від 25 лютого 1994 р. № 4038-XII. [Інтернет-ресурс] URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text> (дата звернення: 20.10.2022)
5. Харітонова М.В. Імунітет свідків як елемент принципу охорони прав і свобод людини та громадянина у кримінальному судочинстві. *Вісник кримінального судочинства*. 2019. № 3 С. 239-248. URL : https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/3_2019_KHARITONOVA.pdf. (дата звернення: 20.10.2022)
6. Поляк У. Ю. Деякі аспекти інституту свідочього імунітету у кримінальному процесі. *Право і Суспільство*. 2020. Вип. № 2. ч. 3. С. 126 – 132.
7. Удалова Л. Д. Свідочький імунітет за новим КПК України. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. Вип. № 1. С. 284-288.
8. Навроцька В. В. Особливі порядки кримінального провадження : монограф. Львів: ЛьвДУВС, 2021. 169 с.
9. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23 грудня 1997 р. [Інтернет-ресурс] URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80>. (дата звернення: 20.10.2022)
10. Про внесення змін до Закону України "Про запобігання корупції" щодо викривачів корупції. Закон України від 17 жовтня 2019 р. № 198-IX. [Інтернет-ресурс] URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/198-20#n214>. (дата звернення: 20.10.2022)
11. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. [Інтернет-ресурс] URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/print>. (дата звернення: 20.10.2022)
12. Про запобігання корупції. Закону України від 14 жовтня 2014 р. №1700-VII. [Інтернет-ресурс] URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>. (дата звернення: 20.10.2022)
13. Маркін С. І. Адвокатська таємниця як елемент системи професійної таємниці. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. Спецвипуск. С. 98–101.
14. О нотаріате. Закон Республіки Армєнія от 4 декабрия 2001 г. ЗР-274. [Інтернет-ресурс] URL : <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1297&lang=rus>. (дата звернення: 20.10.2022)
15. Поляк У. Ю. Заборона допиту нотаріусів як свідків у кримінальному процесі. *Часопис Київського університету права*. 2019. Вип. № 4. С. 345-349.

References:

1. Pro Vyshchyy antykoruptsiynyy sud. Zakon Ukrayiny vid 7 chervnya 2018 r. № 2447-VIII. (2018) N. p. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2447-19#n169>. [in Ukrainian].
2. Poyasnyval'na zapyska do proektu Zakonu Ukrayiny «Pro Vyshchyy antykoruptsiynyy sud» vid 22 hrudnya 2017 r. (2017) N. p. *Verkhovna Rada Ukrayiny: veb-sayt - Verkhovna Rada of Ukraine: website*. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63218. [in Ukrainian].
3. Zauvazhennya do proektu Zakonu Ukrayiny «Pro Vyshchyy antykoruptsiynyy sud» vid 16 sichnya 2018 r. (2018) N. p. *Verkhovna Rada Ukrayiny: veb-sayt - Verkhovna Rada of Ukraine: website*. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63218. [in Ukrainian].
4. Pro sudovu ekspertyzu. Zakon Ukrayiny vid 25 lyutoho 1994 r. № 4038-KHII. (2018) N. p. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text>. [in Ukrainian].
5. Kharitonova, M. V. (2019) Imunitet svidikiv yak element pryntsyphu okhorony prav i svobod lyudyny ta hromadyanyna u kryminal'nomu sudochynstvi. *Visnyk kryminal'noho sudochynstva - Visnyk kryminal'noho sudochynstva*, 3/2019, 239-248. URL : https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/3_2019_KHARITONOVA.pdf. [in Ukrainian].
6. Polyak, U. YU. (2020) Deyaki aspekty instytutu svidots'koho imunitetu u krymi nal'no mu protsesi. *Pravo i Suspil'stvo - Herald of criminal justice*, issue 2, part 3, 126-132. [in Ukrainian].
7. Udalova, L. D. Svidots'kyi imunitet za novym KPK Ukrayiny. *Yurydychnyy chasovys Natsional'noyi akademiyi vnutrishnikh sprav - Yurydychnyy chasovys Natsional'noyi akademiyi vnutrishnikh sprav*, issue 1, 284-288. [in Ukrainian].
8. Navrots'ka, V. V. (2021) Osoblyvi poryadky kryminal'noho provadzhennya : monohraf. L'viv : L'vDUVS. [in Ukrainian].
9. Pro Upovnovazhenoho Verkhovnoyi Rady Ukrayiny z prav lyudyny : Zakon Ukrayiny vid 23 hrudnya 1997 r. (2018) N. p. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80>. [in Ukrainian].
10. Pro vnesennya zmin do Zakonu Ukrayiny "Pro zapobihannya koruptsiyi" shchodo vykryvachiv koruptsiyi. Zakon Ukrayiny vid 17 zhovtnya 2019 r. № 198-IKH. (2019) N. p. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/198-20#n214>. [in Ukrainian].
11. Kryminal'nyy protsesual'nyy kodeks Ukrayiny: Zakon Ukrayiny vid 13 kvitnya 2012 r. № 4651-VI. (2012) N. p. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/print>. [in Ukrainian].
12. Pro zapobihannya koruptsiyi. Zakonu Ukrayiny vid 14 zhovtnya 2014 r. № 1700-VII. (2018) N. p. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>. [in Ukrainian].
13. Markin, S. I. (2019) Advokat s'ka tayemnytsya yak element systemy profesiynoyi tayemnytsi. *Aktual'ni problemy vitchyznyanoyi yurysprudentsiyi. Spetsvypusk - Aktual'ni problemy vitchyznyanoyi yurysprudentsiyi. Spetsvypusk*, 98-101. [in Ukrainian].
14. O notaryate. Zakon Respublyky Armenyya ot 4 dekabrya 2001 h. ZR-274. (2018) N. p. URL : <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show &ID=1297&lang=rus>. [in Ukrainian].
15. Polyak, U. YU. (2019) Zaborona dopytu notariusiv yak svidikiv u kryminal'nomu protsesi. *Chasovys Kyiv's'koho universytetu prava - Journal of the Kyiv University of Law*, issue 4, 345-349. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 22.10.2022

*Matolych V., Postgraduate student of the Departments of criminal law disciplines,
Institute of Law of the Lviv State University of Internal Affairs (Lviv, Ukraine)*

PROBLEMS OF CRIMINAL PROCEDURAL LEGISLATION ON WITNESS IMMUNITY IMPROVING

One of the most important tasks of the state is to follow human rights within criminal proceedings. The implementation of this task is carried out, in particular, by improving the current legislation that is manifested in eliminating gaps, collisions, supplementing the current normative legal acts with norms in order to eliminate problems that arise within the law applying practice.

Each participant in criminal proceedings has a unique legal status that determines his procedural rights and duties, which may include certain privileges. Thus, the legislator, aiming to preserve secrets protected by law, in order to follow the general principles of criminal proceedings, defined the categories of persons who cannot be interrogated as witnesses in criminal proceedings. Recently, this list was supplemented with a new category. The article substantiates that an expert, as a participant in criminal proceedings, is not granted witness immunity and his inclusion in this list will cause difficulties in law enforcement activities.

Noting that the criminal procedural law has expanded the range of participants in criminal proceedings, the article highlights practical problems that may cause a violation of the fair balance between the need to keep certain information in secret and the public interest in the performing of the tasks of criminal proceedings. It is suggested to stipulate that a whistleblower cannot be a lawyer, in case of disclosing the lawyer's secret. This will serve as an additional guarantee of the right to protection. The need to improve the procedural form of the exemption from the obligation to keep professional secret is elucidated, in particular, it is proposed to provide the possibility of giving the person who entrusted such information the right to participate in the court hearings in video conference mode and to confirm the possibility of disclosing professional secrecy directly before the investigating judge. The position, under which an authorized person can, under certain circumstances, submit an application for exemption from the obligation to maintain professional secret has been criticized.

Keywords: witness, witness immunity, professional secrets, information constituting a secret protected by law, testimony, privilege.

DOI: 10.33766/2524-0323.100.148-162

УДК: 343.137.9

Навроцька В. В., кандидатка юридичних наук, доцентка, доцентка кафедри кримінально-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ (м. Львів, Україна)

e-mail: superviranavr@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3407-7984>

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ПЕРЕПОНИ ЗАСТОСУВАННЯ ПРИМУСОВОГО ЗАХОДУ МЕДИЧНОГО ХАРАКТЕРУ ЩОДО ОБМЕЖЕНО ОСУДНОГО

У статті констатовано, що вітчизняне законодавство в частині регламентації застосування примусових заходів медичного характеру відносно особи, яка вчинила кримінальне правопорушення в стані обмеженої осудності, є достатньо суперечливим. Зазначено, що по завершенні досудового розслідування стосовно обмежено осудного має бути складено обвинувальний акт згідно із загальними правилами, передбаченими Кримінальним процесуальним кодексом України. Обґрунтовано невідповідність чинного законодавства до тверджень окремих дослідників і практичних працівників з приводу того, що в такому процесуальному документі має бути вказівка на те, що на момент вчинення правопорушення особа не могла повною мірою усвідомлювати значення своїх дій та / чи керувати ними, а також з приводу того, що повинні бути посилення на докази (експертний висновок), які цей факт підтверджують. Зазначено, що лише констатація в обвинувальному акті того, що особа із психічним розладом вчинила кримінальне правопорушення, ще не означає, що до неї автоматично слід застосовувати примусовий захід медичного характеру. Указано, що під час надсилання до суду матеріалів кримінального провадження щодо обмежено осудної особи, прокурор за потреби повинен прямо клопотати перед судом про застосування до неї і покарання, і надання амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку (а не лише натякати на таку можливість). Причому клопотання про застосування примусового заходу медичного характеру цілком може бути однією зі складових обвинувального акту (а не подаватися самостійно, у вигляді окремого документа).

Ключові слова: обмежено осудний, обвинувачений, примусові заходи медичного характеру, обвинувальний акт, клопотання, загальний порядок досудового розслідування, психічний розлад, амбулаторна психіатрична допомога.

Постановка проблеми. Питання створення цілісної концепції примусових заходів медичного характеру остаточно не вирішено, хоча і є найбільш актуальним у вітчизняній юридичній практиці та правовій науці. Їїого значимість обумовлена процесами удосконалення українського законодавства та побудови правової держави, потребами правозастосовної практики в комплексному підході до вивчення способів попередження посягань на суспільні відносини, що охороняються кримінальним законом.

Ці проблеми недостатньо вивчені: одні залишаються дискусійними, деякі – лише намічені, ще інші – отримали неточне трактування. Удосконалення правового регулювання примусових заходів медичного характеру дозволить

мінімізувати обмеження прав і свобод осіб із психічними розладами. Створення цілісної міжгалузевої концепції примусових заходів медичного характеру має визначальне значення в реалізації засад гуманізму, справедливості та законності. Без розроблення цієї концепції складно забезпечити належну реалізацію кримінального судочинства відповідно до основних цінностей і сучасних вимог розвитку суспільства. Однією з особливо гострих проблем цього правового інституту є надання амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку обмежено осудному – специфічному суб'єкту, який водночас має статус двох учасників кримінального судочинства – і підозрюваного / обвинуваченого, й особи, по відношенню до якої ведеться провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру. Складнощі ж полягають у тому, що на законодавчому рівні досі не вирішено питання про те, яким чином прокурор повинен клопотати перед судом про застосування до нього таких заходів, а відповідна правозастосовна практика є вкрай суперечливою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню окремих аспектів процедури застосування примусових заходів медичного характеру присвятили свої праці Т. М. Арсенюк, А. А. Музика, Г. В. Назаренко, М. І. Смирнов, А. В. Ткач, Є. Ф. Фесенко, М. Є. Шумило тощо. У них містяться важливі наукові висновки з багатьох питань цього комплексного правового інституту. Водночас доводиться констатувати явно недостатню увагу до проблем застосування вказаних заходів стосовно «особливого» обвинуваченого – особи, котра вчинила кримінальне правопорушення, будучи обмежено осудною.

Формулювання цілей. Метою статті є дослідження положень кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), у яких йдеться про форму звернення до суду із клопотанням про застосування особи, яка вчинила кримінальне правопорушення в стані обмеженої осудності, примусового заходу медичного характеру, аналіз дискусійних у теорії та на практиці питань про форму такого звернення, а також вироблення на цій основі пропозицій по удосконаленню вітчизняного кримінального процесуального законодавства та практики його застосування.

Виклад основного матеріалу. На те, що положення ч. 1 ст. 503 КПК України, де йде мова про категорію осіб, до яких може бути застосовано примусові заходи медичного характеру, не відповідають ст. 93 КК України, попередньо вже зверталася увага [1, с. 230-231; 2, с. 118-119; 3, с. 1125]. Зокрема, про це в одному із науково-практичних коментарів до КПК України згадує М. І. Смирнов. Крім іншого, науковець зазначає й про те, що ч. 1 ст. 503 КПК не узгоджується ще і з ч. 2 ст. 504 цього Кодексу [4, с. 874]. Однак, окрім указаних міжгалузевих колізій, а також неузгодженостей між положеннями ч. 1 ст. 503 та ч. 2 ст. 504 КПК України, у цьому кодексі є чимало інших внутрішніх суперечностей, а також суперечностей між іншими статтями КПК України (зокрема, п. 9 ч. 1 ст. 368, абз. 4 п. 2 ст. 374, ст.ст. 504 та 506 цього Кодексу) та ст. 93 Кримінального кодексу України (далі – КК України).

Так із ч. 1 ст. 503 КПК України випливає, що обмежено осудний – це не та особа, до якої можна застосовувати аналізовані заходи (позаяк про нього там узагалі не йдеться, що йде врозрід із положенням п. 2 ст. 93, а також ч. 2 ст. 20 КК України). Водночас, у п. 9 ч. 1 й ч. 4 ст. 368, а також в абз. 4 п. 2 ч. 4 ст. 374 КПК України про нього прямо згадано як про того, щодо кого суд усе-таки може постановити обвинувальний вирок з одночасним призначенням примусового заходу медичного характеру. Крім того, у Главі 39 КПК України «Кримінальне провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру» цьому суб'єкту кримінального провадження присвячено положення ч. 2 ст. 504 та ч. 1 ст. 509 Кодексу!

При цьому назва ст. 504 КПК України – «Порядок здійснення досудового розслідування у кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів медичного характеру та (!- В. Н.) щодо обмежено осудних осіб» приводить до висновку про те, що обмежено осудні – уже начебто й не ті суб'єкти, до яких можуть бути застосовані вказані заходи (хоча такий підхід цілком узгоджується з тим, про що йдеться в ч. 1 ст. 503 цього Кодексу, але, знову ж таки, суперечить положенню ст. 93 КК України). Адже про обмежено осудних тут чомусь згадано відособлено, а тому можна зробити висновок про те, що, на думку законодавця, порядок провадження щодо цієї категорії осіб начебто якийсь геть інший, відмінний від передбаченого Главою 39 КПК України. Якщо зважати на це припущення (а будь-який інший висновок на підставі аналізу назви ст. 504 КПК України просто не може бути зроблений), то тоді, принаймні, дивує невідповідність між назвою Глави 39 КПК України та назвою ст. 504 КПК, яка розміщена в цій же Главі.

У ч. 2 ст. 504 КПК вказано, що досудове розслідування стосовно осіб, яких підозрюють у вчиненні кримінального правопорушення в стані обмеженої осудності, здійснюється *відповідно до загальних правил*, передбачених у цьому Кодексі. Там же зазначено, що суд, ухвалюючи вирок, може врахувати стан обмеженої осудності як підставу для застосування примусових заходів медичного характеру. Отже, по завершенню досудового розслідування стосовно обмежено осудного, за його результатами складають *обвинувальний акт*. На це вказують положення про «загальний порядок» досудового розслідування та про ухвалення вироку (що можливе тільки на підставі обвинувального акту). Такий підхід цілком узгоджується з тим, про що йдеться в ч. 1 ст. 20 КК України (а саме, що обмежено осудний *підлягає кримінальній відповідальності*) та в ч. 2 цієї ж статті КК (де сказано, що визнання особи обмежено осудною враховується при *призначенні покарання* та може бути підставою для застосування примусових заходів медичного характеру). Таким чином, обмежено осудний, стосовно якого у кримінальному провадженні вирішується питання щодо застосування примусових заходів медичного характеру, у ході досудового розслідування є підозрюваним, а під час судового розгляду – обвинуваченим.

Однак у ч. 1 ст. 506 КПК України сказано, що особа (причому, без вказівки на категорію таких осіб – В. Н.), стосовно якої вирішується (чи вирішувалося)

питання щодо застосування аналізованих заходів, «*користується правами підозрюваного та обвинуваченого*» в обсязі, що визначається характером розладу психічної діяльності/ психічного захворювання. І якщо стосовно а) особи, котра вчинила інше суспільно небезпечне діяння, будучи неосудною чи б) особи, яка вчинила кримінальне правопорушення в стані осудності, але до постановлення вироку чи в ході відбування покарання захворіла на психічну хворобу, такий підхід видається цілком допустимим, прийнятним та виправданим, то стосовно обмежено осудного – ні. Постає питання: а що ж то за такий специфічний підозрюваний/ обвинувачений, який користується *лише правами* цього учасника процесу? Він (цей учасник процесу) викликає таке саме здивування, як, до прикладу, потерпілий, що має тільки права потерпілого чи, припустимо, свідок, що здатен скористатися лише правами свідка тощо...

Процесуальний статус, зазвичай, передбачає наявність не тільки прав, але й відповідних обов'язків. Сказане, звісно, не стосується тих, хто а) був неосудними на момент вчинення іншого суспільно небезпечного діяння чи б) осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, будучи осудними, але захворіли на психічну хворобу і, з огляду на це, відносно них вирішується питання щодо застосування примусових заходів медичного характеру. Адже ці особи через психічний розлад із незалежних від них причин іноді не здатні взагалі (чи неспроможні повною мірою) розуміти та/ чи дотримуватися певних правил і вимог, що їх, як правило, висувають до учасників процесу (як-от, з'являтися за викликом до органів досудового розслідування та суду або ж у разі неможливості прибути у призначений строк – заздалегідь повідомити їх про це; підкорятися законним вимогам працівників органів, що ведуть кримінальний процес). А відтак за подібних обставин до них не можливе й застосування санкцій за невиконання цих вимог та правил. Однак підозрюваний/ обвинувачений, що може скористатися лише правами цього учасника процесу, а не має, як передбачено законодавцем, і прав (чч. 3-6 ст. 42 КПК України), й обов'язків (ч. 7 ст. 42 цього ж Кодексу) – це вже якийсь гібрид, сурогат, а не «повноцінний» підозрюваний/ обвинувачений.

Як уже зазначено вище, досудове розслідування щодо осіб, котрих підозрюють у вчиненні кримінального правопорушення в стані обмеженої осудності, відповідно до ч. 2 ст. 504 КПК України, повинно здійснюватися «*згідно із загальними правилами*» цього Кодексу. А «загальні правила» передбачають, що досудове розслідування завершується складенням обвинувального акту.

Вимоги до цього процесуального документа чітко та однозначно сформульовані в чч. 2 та 3 ст. 291 КПК України. Так щодо фізичної особи у ньому має бути зазначено: а) найменування кримінального провадження та його реєстраційний номер; б) прізвище, ім'я, по батькові; дата, місце народження та проживання; громадянство кожного з обвинувачених, кожного із потерпілих та викривача; в) виклад встановлених фактичних обставин кримінального провадження; г) правова кваліфікація вчиненого діяння із формулюванням обвинувачення; ґ) обтяжуючі/ пом'якшуючі покарання обставини; в) розмір завданого кримінальним правопорушенням шкоди; д) розмір винагороди викривачу та розмір ви-

трат на залучення експерта; е) дата та місце його складення й затвердження. Окрім того, обвинувальний акт має містити підписи осіб, що його склали та/чи затвердили. Вказані відомості мають бути подані у вигляді вичерпного переліку, який розширювальному тлумаченню не підлягає.

Нами навмисно перераховані вимоги до обвинувального акту, аби продемонструвати невідповідність до чинного законодавства тверджень деяких дослідників та окремих практичних працівників, згідно з якими в такому процесуальному документі, складеному стосовно особи, котра, відповідно до експертного висновку, на момент вчинення правопорушення не могла повною мірою усвідомлювати значення своїх дій та/чи керувати ними), ще має бути вказівка на такі обставини та посилення на докази, що цей факт підтверджують [5, с. 141-142]. Таке твердження, зрештою, не оригінальне (про подібне йдеться і в одній із постанов Пленуму Верховного суду) [6].

Однак викладений таким чином обвинувальний акт формально не відповідає вимогам закону (а саме – положенням ст. 291 вітчизняного КПК). Суд же в підготовчому засіданні, відповідно до положень п. 3 ч. 3 ст. 314 КПК України, повинен у цьому разі повернути обвинувальний акт прокурору.

Окрім того, вищенаведений підхід видається половиначастим та неприциповим, адже проста констатація того, що особа із психічним розладом вчинила кримінальне правопорушення, аж ніяк не означає того, що до неї автоматично слід застосовувати примусові заходи медичного характеру. Це слід робити тільки тоді, коли її попередньо буде визнано суспільно небезпечною. Тому якщо прокурор усе ж твердо переконаний, що така особа, з огляду на стан психіки, потребує амбулаторної психіатричної допомоги, то він мав би бути послідовним до кінця й прямо про це заявляти, клопочучи перед судом про застосування відповідного заходу, а не просто натякати йому про це (а так, по суті, рекомендує робити А. В. Ткач [5, с. 142], радячи прокурору ніби мимохідь згадати в обвинувальному акті про психічний розлад обвинуваченого із посиленням на експертний висновок), і розраховувати при тому на прозорливість і здогадливість суду.

На жаль, доводиться констатувати, що проблеми у практиків та теоретиків, які сповна не розуміють, яким же чином (із яким процесуальним документом) прокурор повинен звернутися до суду щодо особи, стосовно якої є всі підстави для визнання її в подальшому обмежено осудною, та до якої, на думку прокурора, слід застосовувати примусовий захід медичного характеру, зумовлені не їхнім невіглаством чи незнанням, а тим, що законодавець не визначився з цим питанням. Вживаємо «на жаль», бо той, хто не знає, як застосувати норму права чи не вміє цього робити, може навчитися чи розібратися сам, зрештою, його мають навчити та «направити на шлях істинний» більш досвідчені колеги. Водночас ситуація, яка не врегульована на законодавчому рівні, коли фактично створена процесуальна блокада для прийняття відповідного рішення – а вона в даному випадку створена! – є куди складнішою.

Як відомо, по завершенні досудового розслідування до суду можна звертатися із: а) обвинувальним актом; б) клопотанням про застосування примусових

заходів виховного або медичного характеру; в) клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності. Причому стосовно однієї особи до суду можна подавати лише якийсь один із цих процесуальних документів.

Спількування з приводу аналізованої проблеми зі знайомими прокурорами та суддями привело до невтішних висновків. Окремі прокурори у приватних розмовах нерідко стверджують про те, що «аби не ускладнювати собі життя», вони не клопочуть перед судом про застосування щодо обмежено осудного примусового заходу медичного характеру, хоч і вважають це за доцільне. Пояснюють таке своє рішення достатньо просто:

а) в обвинувальному акті таке додаткове клопотання, з огляду на положення ст. 291 КПК України, вони викласти не можуть, бо стовідсотково ризикують тим, що суд «заверне» його як документ, що не відповідає формальним вимогам закону;

б) подавати щодо того самого обвинуваченого водночас й обвинувальний акт, і відповідне клопотання теж не в праві (із тих самих міркувань);

в) при заявленні ж усного клопотання в ході судового розгляду – побоюються можливих запитань (як від суддів, так і з боку приватних учасників процесу) про те, де ж вони були під час досудового розслідування та чому не реагували відповідним чином на більш ранній стадії процесу, хоча уже тоді відоліли відповідною інформацією про психічний розлад обвинуваченого тощо.

А тому такі прокурори рухаються, на їхню думку, «простішим шляхом» (?! – В. Н.), подаючи до суду тільки обвинувальний акт. Одразу висловимо свою позицію з цього приводу: з моральної точки зору вважаємо такий підхід абсолютно неприйнятним, адже прокурор – то не просто якась посадова особа, а представник держави, який повинен обстоювати права та законні інтереси будь-кого, хто бере участь у кримінальному провадженні. А осіб із психічними розладами, як заздалегідь слабших і вразливіших (бо не випадково законодавець наділяє їх додатковими процесуальними гарантіями) – і поготів! Певно, недаремно працівника саме цього правоохоронного органу в дореволюційній літературі іноді називали чи то «оком государевим», чи то й узагалі «всевидячим оком». «Оком», яке не тільки все «зрить», усе бачить та контролює, але й невідкладно реагує на допущені порушення та вдається до заходів по ліквідації цих порушень і забезпеченню належної реалізації прав і свобод приватних осіб й інтересів держави. У ситуації ж, описаній вище, подібні прокурори – прихильники «простіших варіантів» (сподіваюся, що їх таки меншість), бездіяльні та пасивні та, по суті, перекладають усю вину на законодавця, який неналежним чином урегулював відповідне питання.

А що ж судді? А вони теж бувають різні, і за схожих ситуацій приймають різні рішення. Але є й такі, які (теж неофіційно, у приватних бесідах) відкрито визнають: якщо ані прокурор, ані якісь інші учасники процесу не клопочуть про застосування щодо обвинуваченого (якого цей же суд у подальшому визнав обмежено осудним) примусового заходу медичного характеру, то й вони само-

стійно не виказують ініціативи в цьому питанні. А тому такі судді відповідні заходи не застосовують навіть тоді, коли, на їхню думку, це, усе ж таки, слід було б зробити.

Аргументи в прибічників такого підходу наступні: у кримінальному провадженні судді можуть вирішувати тільки ті питання, що на їхній розгляд було віднесено сторонами. І формально вони праві: про це справді прямо йдеться в чинному КПК України (ч. 3 ст. 26 цього Кодексу). Причому, це не якась там «рядова» норма, а положення, що є однією із засад кримінального процесу. А засади, як відомо, то такі основоположні підвалини, які порушувати не можна. І, окрім того, не треба забувати про конституційну норму, згідно з якою посадові особи органів державної влади зобов'язані діяти тільки на підставі, у межах повноважень та в спосіб, що передбачені законами України (ст. 19 Конституції України) [7].

Звісно, є й противники вищенаведеного підходу (які, навпаки, стверджують, що суддя при прийнятті рішення в аналізованій ситуації все-таки здатен самостійно виявляти ініціативу. При всьому його адепти:

а) посилаються на положення ч. 2 ст. 504 КПК України (та ч. 2 ст. 20 КК України), де говориться про право суду при ухваленні обвинувального вироку щодо обмежено осудного, приймати водночас рішення і про призначенні покарання, і про застосування до нього примусового заходу медичного характеру;

б) та акцентують увагу на тому, що там взагалі нічого не згадано про те, що будь-хто взагалі має звертатися до судді з відповідним проханням.

Не будемо заперечувати: така норма справді існує. Але навіть коли між «пересічною» нормою і положенням, що є принципом (засадою) кримінального процесу, і є якісь суперечності (а ми між положенням ч. 3 ст. 26 та ч. 2 ст. 504 КПК України таких розбіжностей взагалі не бачимо), то треба діяти якраз навпаки, адже саме із принципами мають звірятися, порівнюватися всі норми, що підлягають застосуванню [8, с. 22; 9, с. 307]. Звісно, у КПК передбачено винятки майже із кожної засади кримінального провадження (і з принципу диспозитивності також). Однак такі винятки мають бути (і є!) спеціально та чітко обумовлені в законі (ч. 3 ст. 337, ч. 2 ст. 404, ч. 2 ст. 433 КПК України), бо інакше вони перетворять загальне правило на протилежну конкуруючу засаду. Повертаючись до аналізованої проблеми, слід сказати, що ніде в КПК прямо не передбачено, що начебто суд самочинно (без відповідного звернення, клопотання, прохання, чолобитної тощо до нього з цього приводу) в праві застосовувати до обмежено осудного надання у примусовому порядку амбулаторної психіатричної допомоги.

Україн суперечливою є правозастосовна практика, коли а) прокурори (чи інші учасники процесу) усе-таки клопочуть (прямо чи опосередковано) про застосування до особи, у подальшому визнаної судом обмежено осудною, примусового заходу медичного характеру, а суд на це клопотання реагує певним чином – задовольняє його чи відхиляє; або ж коли б) суддя самостійно приймає відповідне рішення.

Так іноді прокурори при надісланні до суду матеріалів кримінального провадження подають щодо такої особи *письмове клопотання* про застосування

примусових заходів медичного характеру, а окремі суди а) ухвалюють рішення про його задоволення [10; 11] або ж б) відмовляють у цьому. Типовим прикладом такого рішення є, приміром, ухвала Миколаївського районного суду Львівської області від 31.03. 2022 р. [12]. З неї випливає, що цей суд розглянув клопотання прокурора про застосування примусових заходів медичного характеру щодо Особи_1, який вчинив суспільно-небезпечне діяння, передбачене ч. 4 ст. 296 КК України. У вказаному клопотанні зазначено, що Особа_1 із хуліганських спонукань безпричинно наніс удар у сідницю малолітній Особі_3 шприцом із голкою (частково наповненим водою), чим завдав їй страждань, а також тілесні ушкодження у вигляді синця і крапкової рани, що, за експертним висновком, належать до легкого тілесного ушкодження. Згідно з висновком судово-психіатричної експертизи, Особа_1 на час вчинення діяння виявляла ознаки органічного ураження головного мозку, поєданого з когнітивними та вираженими емоційно-вольовими порушеннями, за станом психіки не здатна була повністю усвідомлювати свої дії та ними керувати і є такою, що потребує застосування до неї примусового заходу медичного характеру у вигляді надання амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку.

Суд, за результатами розгляду цього клопотання, погодився із висновком прокурора про те, що Особа_1 є обмежено осудною. Суд не піддав сумніву твердження прокурора про те, що вона, з огляду на характер розладу психіки, потребує відповідного лікування (до речі, клопотання прокурора повністю підтримав і сам Особа_1, і його захисник, і законний представник), проте постановив відмовити в задоволенні клопотання та в наданні Особі_1 амбулаторної психіатричної допомоги примусово, заклавши провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру.

При тому суд послався на положення ч. 2 ст. 504 КПК України, відповідно до якого досудове розслідування стосовно осіб, котрих підозрюють у вчиненні кримінального правопорушення в стані обмеженої осудності, має здійснюватися згідно із загальними правилами, передбаченими КПК України, тобто шляхом складення *обвинувального акту* (а не клопотання). З метою посилення ваги своїх аргументів, він ще й указав на п. 6 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами примусових заходів медичного характеру та примусового лікування» [6], де йдеться про те, що, оскільки обмежено осудний, згідно зі ст. 20 КК України, підлягає кримінальній відповідальності, то справу стосовно такої особи потрібно надсилати до суду з обвинувальним актом, у якому слід зазначити дані про її психічне захворювання.

2). Прокурори звертаються до суду з *обвинувальним актом* (при цьому у провадженні фігурує експертний висновок, на підставі якого можна однозначно констатувати, що психічний розлад обвинуваченого – це не здогадка, а встановлений і попередньо доведений факт), і вже в суді *усно клопочуть* про застосування примусового заходу медичного характеру, з чим суд погоджується. Причому, тут також можливі два варіанти суддівського рішення:

а) застосовуючи такий захід, суд виносить ухвалу, а про призначення покарання обмежено осудному (який усе-одно, незважаючи на розлад психіки, є

суб'єктом кримінального правопорушення, «особливим» обвинуваченим!), у супереч положенням ч. 2 ст. 20 КК України та ч. 2 ст. 504 КПК України і не згадує [13];

б) у вирокі щодо обмежено осудного водночас вирішується питання і про застосування покарання, і про призначення примусового заходу медичного характеру [14].

3). Іноді недобросовісні прокурори (чи такі, котрі не знають, як правильно вчинити в подібних випадках) пробують хитрувати. Вони *направляють до суду обвинувальний акт*, попередньо навіть *не призначаючи психіатричної експертизи* щодо підозрюваного (причому, усі підстави для її проведення були): а) із явними відхиленнями в поведінці, що можуть свідчити про наявність психічного розладу, та/чи б) такого, що лікувався (або лікується) в закладах із надання психіатричної допомоги. А вже коли суд а) виправляє цей недолік й ухвалює рішення про проведення такого дослідження (тобто, по суті, робить те, що мав би робити в ході досудового розслідування слідчий та, відповідно, проконтролювати прокурор), б) а потім на підставі експертного висновку констатує, що обвинувачений на момент вчинення інкримінованого йому діяння був обмежено осудним [15], от тоді й прокурор, нарешті «отямившись», *усно клопоче* перед судом про застосування до обвинуваченого примусового заходу медичного характеру. До прикладу, в одній із суддівських ухвал, якими задоволено подібне клопотання прокурора, суд прямо дорікає органам досудового розслідування в тому, що змушений виконувати їх роботу та призначати психіатричну експертизу, «оскільки така експертиза на стадії слідства не проводилася, хоча були очевидними підстави для її призначення» [15].

Подібну практику вважаємо геть неприпустимою, хоч і розуміємо міркування, якими керуються такі прокурори. Певно, така їхня поведінка зумовлена тим, що вони:

- з великою долею ймовірності все-таки припускають наявність в обвинуваченого розладу психіки, що перешкоджає йому повноцінно усвідомлювати своє діяння та/чи ним керувати;

- розуміють, що така особа все-таки повинна бути покарана, а тому й подають щодо неї обвинувальний акт;

- водночас, з огляду на психічну хворобу, наявність якої припускається, вважають за необхідне клопотати про застосування примусового заходу медичного характеру, притому усвідомлюючи, що одночасно (одразу) вони цього зробити не можуть без ризику повернення обвинувального акту як такого, що формально не відповідає вимогам закону, а тому й роблять вигляд, що начебто й не здогадуються про психічні відхилення в підозрюваного й, відповідно, психіатричну експертизу не призначають. Уже згодом, після того як експерт на стадії судового розгляду все-таки констатує в цієї особи розлад, що перешкоджає повністю розуміти своє діяння та/чи керувати ним, у прокурорів з'являється можливість заявити відповідне клопотання. Діючи таким чином та керуючись, можливо, і найкращими спонуканнями, вони ніби присипляють пильність, передовсім, особи, у подальшому визнаній обмежено осудною, і діють їй на шкоду.

Та й, зрештою, шкодять публічним інтересам, «підриваючи» авторитет працівників прокуратури, бо у провадженні стосовно «особливого» підозрюваного, що ведеться згідно із загальним порядком, йому можуть не забезпечити ті додаткові процесуальні гарантії, на які цей суб'єкт у праві розраховувати (як-от, право на обов'язкову участь захисника, на залучення законного представника);

4) прокурори при направленні матеріалів провадження до суду подають *обвинувальний акт*, а вже в суді *звертаються з усним проханням (клопотанням)* про застосування примусового заходу медичного характеру, у задоволенні якого їм у подальшому *відмовляють* із посиланням на положення ст. 503 КПК (аргументуючи це тим, що про обмежено осудного як суб'єкта, до якого можна застосувати такі заходи, у вказаній статті не згадано) [16];

5) трапляються також випадки, коли прокурор надсилає щодо такої особи до суду *обвинувальний акт*, а із *проханням про застосування примусових заходів медичного характеру* щодо обмежено осудного обвинуваченого звертаються *інші особи* (захисник чи законний представник обвинуваченого, а то й сам обвинувачений!) і це *клопотання задовольняють*.

Такий підхід, до прикладу, відображено в ухвалі Шевченківського районного суду м. Львова від 17 червня 2021 р. Причому аналіз а) дати, коли була винесена відповідна ухвала суду (17.06.2021 р.), та б) дат досліджених у судовому засіданні висновків двох експертів (19.10.2020 р. та 10.02.2021 р.) і довідки з обласного центру превенції і терапії uzалежнень (28.05.2020 р.), що були в матеріалах досудового розслідування, дозволяє впевнено стверджувати, що прокурору ще до направлення до суду обвинувального акту було достовірно відомо про наявність у підозрюваного (у подальшому – обвинуваченого) Особи_1 психічного розладу, який перешкодив йому повною мірою усвідомлювати своє діяння. Проте прокурор не вважав за потрібне звертатися до суду з проханням про застосування до обвинуваченого примусового заходу медичного характеру [17], хоча в суді вказане клопотання захисника обвинуваченого всіляко підтримав.

Слід зазначити, що вищенаведена ситуація, коли в суді «єдиним фронтом» виступають і представники сторони захисту, і прокурор (котрий у подальшому «долучається» до їхніх усних клопотань щодо застосування аналізованих заходів), є непоодиноким [18];

б) проте найбільш поширеними є ситуації, за яких матеріали провадження щодо особи, у подальшому визнані обмежено осудною, надходять до суду із *обвинувальним актом*, при цьому прокурор *прямо* (ні усно, ні письмово) *не заявляє клопотання* про застосування до такої особи примусового заходу медичного характеру, хоча, по суті, *натякає суду* на таку можливість, бажаючи її настання (бо *в обвинувальному акті, усе-таки, є посилання на експертний висновок*, де констатується наявність психічного розладу в обвинуваченого), а суддя виявляється настільки тямущим і здогадливим, що відповідне прохання, висловлене в такій суперзавуальованій формі, сприймає «правильно» [19; 20; 21].

І хоча подібна практика (остання з наведених варіантів) є найбільш поширеною та популярною (мабуть, тому що, як уже зазначалося, усіляко узгоджується з підходом, відображеним у вже згадуваній постанові Верховного Суду [6]),

однак вона явно йде «врозріз» із положеннями чинного кримінального процесуального законодавства, зокрема засади диспозитивності. Та й, зрештою, таки геть несолідною та відверто слабкою виглядає позиція прокурора – одного із «ключових» поборників законності при розгляді кримінальних проваджень! – коли він через недосконалість правового регулювання змушений вдаватися до всіляких натяків, хитрувань, вивертів та мудрувань, та ще й при обстоюванні інтересів, що беззаперечно визнаються суспільно-корисними і в матеріальному, і у процесуальному законодавстві.

Тому не бачимо жодних причин, які б логічно пояснювали неможливість для прокурора, за потреби, одночасно та прямо просити суд застосувати до обмежено осудного й покарання, і надання амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку при надсиланні до суду матеріалів кримінального провадження щодо нього, окрім того, що це питання поки належно не врегульоване. Причому, як видається, клопотання про застосування вказаного примусового заходу медичного характеру цілком може бути однією зі складових обвинувального акту (а не подаватися самостійно, у вигляді окремого документа). Адже якщо суд вирішує ці різні питання винятково разом, одночасно (в обвинувальному вирокі – абз. 4 п. 2 ч. 4 ст. 374 та ч. 2 ст. 504 КПК, ч. 2 ст. 20 КК України), то й позбавляти прокурора можливості звертатися до суду для вирішення відповідних питань також в одному документі, було б алогічним та неправильним.

З огляду на вищезазначене пропонуємо:

1) викласти ч. 2 ст. 504 КПК України в такій редакції:

2. Провадження щодо особи, підозрюваної у вчиненні кримінального правопорушення у стані обмеженої осудності, завершується складенням обвинувального акту, у якому за потреби застосування до неї примусового заходу медичного характеру, заявляється відповідне клопотання;

2) доповнити ст. 291 КПК України ч. 2-1 такого змісту:

«Обвинувальний акт, складений щодо особи, підозрюваної у вчиненні кримінального правопорушення в стані обмеженої осудності, повинен відповідати загальним вимогам до обвинувального акту з урахуванням, за необхідності, положень ч. 2 ст. 504 цього Кодексу».

Висновки. Вищезазначене дає підстави для таких висновків:

1) суд без відповідного звернення учасників кримінального судочинства не в праві застосовувати до особи примусові заходи медичного характеру (зокрема, не може прийняти рішення про надання обмежено осудному амбулаторної психіатричної допомоги у примусовому порядку);

2) протилежний підхід суперечитиме засаді диспозитивності (ст. 26 КПК України), а також буде йти врозріз із нормою, відповідно до якої посадові особи органів державної влади зобов'язані діяти тільки на підставі, у межах повноважень та в спосіб, що передбачені законами України (ст. 19 Конституції України);

3) якщо прокурор переконаний, що обмежено осудний обвинувачений потребує застосування амбулаторної психіатричної допомоги, то він повинен прямо клопотати про це перед судом, а не мимохідь (із посиланням на експерт-

ний висновок) згадати в обвинувальному акті про психічний розлад обвинуваченого, розраховуючи на те, що суд правильно сприйме відповідний нагяк та застосує до цього учасника процесу примусовий захід медичного характеру;

4) клопотання прокурора про застосування примусового заходу медичного характеру щодо обвинуваченого, який, згідно з експертним висновком, вчинив кримінальне правопорушення в стані обмеженої осудності, цілком може бути однією зі складових обвинувального акту (а не подаватися самостійно, у вигляді окремого процесуального документа); з метою належної реалізації прокурором такої можливості, запропоновано відповідні зміни до ст.ст. 291 та 504 КПК України.

Насамкінець зазначимо, що проаналізовані в цій статті проблеми не єдині з-поміж тих, що виникають при застосуванні примусових заходів медичного характеру та є гостро дискусійними в юридичній літературі. Зокрема, суперечливим є питання надання доказового значення поясненням та показанням осіб, щодо яких ведеться провадження по застосуванню примусових заходів медичного характеру. Таким чином, указане цілком може стати предметом майбутніх наукових розвідок автора.

Використані джерела:

1. Навроцька В., Устрицька Н. Недоліки процедури застосування примусових заходів медичного характеру в кримінальному судочинстві України. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2022. № 3 (47). С. 228-233.

2. Навроцька В. В. Особливі порядки кримінального провадження: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 169 с.

3. Навроцька В. В. Кримінальний процесуальний та кримінальний закон: взаємозв'язки й колізії. *Кримінальний процесуальний кодекс 2021 року: ідеологія та практика правозастосування*: колективна монографія / за заг. ред. Ю. П. Алєніна. Одеса : Видавничий дім «Гельветика». Одеса, 2018. С. 1117-1140.

4. Кримінальний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / відп. ред.: С. В. Ківалов, С. М. Міщенко, В. Ю. Захарченко. Харків : Одиссей, 2013. 1104 с.

5. Ткач А. В. Процесуальна діяльність прокурора у кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів медичного характеру: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09 / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2021. 264 с.

6. Про практику застосування судами примусових заходів медичного характеру та примусового лікування: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 03.06.2005 р. № 7. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-05#Text>. (дата звернення: 01.12.2022)

7. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>. (дата звернення: 01.12.2022)

8. Навроцька В. Засада диспозитивності та її реалізація в кримінальному процесі України: монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. 440 с.

9. Навроцька В. Поняття принципу (засади) кримінального процесу. *Вісник Львівського університету. Серія: Юридична*. 2009. Вип. 48. С. 304-311.

10. Ухвала Млинівського районного суду Рівненської області від 9 липня 2021 р. (справа № 559/2146/19). URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98246948>. (дата звернення: 01.12.2022)

11. Ухвала Коломийського міськрайонного суду Івано-Франківської області від 05 квітня 2022 р. (справа № 346/499/22). URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103862597>. (дата звернення: 01.12.2022)

12. Ухвала Миколаївського районного суду Львівської області від 31.03. 2022 р. (справа № 447/4213/21). URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103816188>. (дата звернення: 01.12.2022)

13. Ухвала Немирівського районного суду Вінницької області від 14 вересня 2020 (справа № 930/2522/19). URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91930047>. (дата звернення: 01.12.2022)

14. Вирок Кіровоградського районного суду Кіровоградської області від 27.08. 2019 р. (справа № 390/680/19). URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83962961>. (дата звернення: 01.12.2022)

15. Ухвала Вознесенського міськрайонного суду Миколаївської області від 22 квітня 2021 р. (справа № 482/1724/19). URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96450459>. (дата звернення: 01.12.2022)

16. Ухвала Миронівського районного суду Київської області від 01.07. 2020 р. (справа № 371/592/20). URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90120412>. (дата звернення: 01.12.2022)

17. Ухвала Шевченківського районного суду м. Львова від 17 червня 2021 р. (справа № 466/3973/20). URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97767106>. (дата звернення: 01.12.2022)

18. Вирок Саратського районного суду Одеської області від 21 квітня 2021 р. (справа № 513/459/20). URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96433166>. (дата звернення: 01.12. 2022)

19. Вирок Слов'янського міськрайонного суду Донецької області від 12 березня 2021 р. (справа № 243/2213/21). URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95558208>. (дата звернення: 01.12.2022)

20. Вирок Хоролівського районного суду Полтавської області від 21 жовтня 2021 р. (справа № 548/1985/21). URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100349050>. (дата звернення: 01.12. 2022)

21. Вирок Солом'янського районного суду м. Києва від 30 листопада 2021 р. (справа № 760/10111/19) URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101720532>. (дата звернення: 01.12.2022)

References:

1. Navrotska, V., Ustrytska, N. (2022) Nedoliki protsedury zastosuvannya prymu sovykh zakhodiv medychnoho kharakteru v kryminalnomu sudochynstvi Ukrainy. *Knowledge, Education, Law, Management*, 3 (47), 228-233. [in Ukrainian].

2. Navrotska, V. V. (2021) Osoblyvi porядky kryminalnoho provadzhennya: monohrafiya. Lviv : Lvivskyy derzhavnyy universytet vnutrishnikh sprav. [in Ukrainian].

3. Navrotska V. V. (2018) Kryminalnyy protsesualnyy ta kryminalnyy zakon: vzay emozvyazky y koliziyi. *Kryminalnyy protsesualnyy kodeks 2021 roku: ideolohiya ta praktyka pravozastosuvannya: kolektyvna monohrafiya - Criminal procedural code of 2021: ideology and practice of law enforcement: collective monograp*, 1117-1140. / Yu. P. Alenin (Ed.). Odesa : Vydavnychyy dim «Helvetyka». [in Ukrainian].

4. Kryminalnyy protsesualnyy kodeks Ukrainy: Naukovo-praktychnyy komentar (2013) / S. V. Kivalov, S. M. Mishchenko, V. Yu. Zakharchenko (Eds.). Kharkiv : Odyssey. [in Ukrainian].

5. Tkach, A. V. (2021) Protseualna diyalnist prokurora u kryminalnomu provadzhenni shchodo zastosuvannya prymusovykh zakhodiv medychnoho kharakteru. *Candidate's thesis*. [in Ukrainian].

6. Pro praktyku zastosuvannya sudamy prymusovykh zakhodiv medychnoho kharakteru ta prymusovoho likuvannya: Postanova Plenumu Verkhovnoho Sudu Ukrainy vid 03.06. 2005 r. № 7. (2005) N. p. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-05#Text>. [in Ukrainian].

7. Konstytutsiya Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 28 chervnya 1996 r. (1996) N. p. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>. [in Ukrainian].

9. Navrotska, V. (2009) Ponyattya pryntsypu (zasady) kryminalnoho protsesu. *Visnyk L'vivskoho universytetu. Seriya: Yurydychna - Bulletin of Lviv University. Series: Legal*, 48, 304-311. [in Ukrainian].

8. Navrots'ka, V. (2010) Zasada dyspozytyvnosti ta yiyi realizatsiya v kryminal'nomu protsesi Ukrainy: monohrafiya. Lviv : Lvivskyy derzhavnyy universytet vnutrishnikh sprav. [in Ukrainian].

10. Ukhvala Mlynivskoho rayonnoho sudu Rivnenskoyi oblasti vid 9 lypanya 2021 r. (sprava № 559214619). (2021) N. p. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98246948>. [in Ukrainian].

11. Ukhvala Kolomyyskohomiskrayonnoho sudu Ivano-Frankivskoyi oblasti vid 05 kvitnya 2022 r. (sprava № 346499/22). (2021) N. p. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103862597>. [in Ukrainian].

12. Ukhvala Mykolayivskoho rayonnoho sudu Lvivskoyi oblasti vid 31.03.2022 r. (sprava № 447/4213/21). (2022) N. p. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103816188>. [in Ukrainian].

13. Ukhvala Nemyrivskoho rayonnoho sudu Vinnytskoyi oblasti vid 14 veresnya 2020 (sprava № 9302522/19). (2020) N. p. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91930047>. [in Ukrainian].

14. Vyrok Kirovohradskoho rayonnoho sudu Kirovohradskoyi oblasti vid 27.08.2019 r. (sprava № 390680/19). (2019) N. p. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83962961>. [in Ukrainian].

15. Ukhvala Voznesens'koho mis'krayonnoho sudu Mykolayivs'koyi oblasti vid 22 kvitnya 2021 r. (sprava № 4821724/19). (2021) N. p. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96450459>. [in Ukrainian].

16. Ukhvala Myronivs'koho rayonnoho sudu Kyivskoyi oblasti vid 01.07.2020 r. (sprava № 371592/20). (2020) N. p. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90120412>. [in Ukrainian].

17. Ukhvala Shevchenkivs'koho rayonnoho sudu m. L'vova vid 17 chervnya 2021 r. (sprava № 4663973/20). (2021) N. p. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97767106>. [in Ukrainian].

18. Vyrok Sarat s'koho rayonnoho sudu Odes'koyi oblasti vid 21 kvitnya 2021 r. (sprava № 513459/20). (2021) N. p. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96433166>. [in Ukrainian].

19. Vyrok Slov'yans'koho mis'krayonnoho sudu Donets'koyi oblasti vid 12 bereznya 2021 r. (sprava № 243/2213/21). (2021) N. p. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95558208>. [in Ukrainian].

20. Vyrok Khorolivs'koho rayonnoho sudu Poltavs'koyi oblasti vid 21 zhovtnya 2021 r. (sprava № 548/1985/21). (2021) N. p. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100349050>. [in Ukrainian].

21. Vyrok Solom'yans'koho rayonnoho sudu m. Kyyeva vid 30 lystopada 2021 r. (sprava № 760/10111/19) (2021) N. p. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101720532>. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 02.12.2022

Navrotska V., Candidate of Law, Associate Professor, Associate Professor of the Department of criminal-law disciplines Lviv State University of Internal Affairs (Lviv, Ukraine)

PROCEDURAL BARRIERS TO APPLICATION OF COMPULSORY MEDICAL NATURE AS TO THE LIMITED LIABILITY

It is stated that the domestic legislation concerning regulation of the application of compulsory medical measures to a person who has committed a criminal offense in a state of limited condemnation is quite controversial. It is noted that upon completion of the pre-trial investigation of a limited convicted person, an indictment must be drawn up in accordance with the general rules provided for by the Criminal procedural Code of Ukraine. There is a reasonable discrepancy between the current legislation of individual researchers and practitioners, according to which such a procedural document should indicate that at the time of the offense the person could not fully understand the meaning of their actions and/or manage them, as well as a reference to evidence (expert conclusion) that this fact is confirmed. Only the statement in the indictment that a person with mental disorder has committed a criminal offense does not mean that it should be automatically applied to a compulsory medical measure. When submitting criminal proceedings against a convicted person to the court, the prosecutor should, if necessary, appeal directly to the court to apply to it and to punish, and to provide outpatient psychiatric care in a compulsory manner (not only to hint at such an opportunity). Moreover, the application of compulsory medical practice may well be one of the components of the indictment (rather than be submitted independently, in the form of a separate document).

Keywords: Restricted condemned, accused, compulsory medical measures, indictment, petition, general procedure of pre-trial investigation, mental disorder, outpatient psychiatric care.

Розділ III. ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛЬНОГО, ТРУДОВОГО, ЕКОЛОГІЧНОГО ТА ГОСПОДАРСЬКОГО ПРАВА

DOI: 10.33766/2524-0323.100.163-174

УДК: 343.98

Канюка І. М., кандидатка юридичних наук, головна судова експертка з контролю якості та метрологічного забезпечення Івано-Франківського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України (м. Івано-Франківськ, Україна)

e-mail: kaniukaim@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-8767-6534>

Солоненко І. І., головний судовий експерт сектору трасологічних досліджень відділу криміналістичних видів досліджень Івано-Франківського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України (м. Івано-Франківськ, Україна)

e-mail: solonenko91@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5823-4665>

РИЗИК-МЕНЕДЖМЕНТ ЯК ЧИННИК ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УСПІШНОСТІ ВИПРОБУВАЛЬНИХ ЛАБОРАТОРІЙ

Стаття присвячена висвітленню питання дотримання вимог міжнародних стандартів випробувальними лабораторіями, зокрема у криміналістичних центрах МВС. Досліджено поняття ризику та системи управління ризиками в окремих нормативних актах. Встановлено, що розуміння основних понять різняться, оскільки ризик-менеджмент є багатоаспектним явищем.

Проаналізовано і встановлено схожість та відмінність у визначеннях даних понять. Доведено, що ризик існує в будь-якій діяльності людини, організації, установи. Відповідно, керування ризиками повинно бути складовою частиною будь-якої системи управління, яка буде полягати в їх ідентифікації, оцінці, аналізі, а також у виборі методів мінімізації їх наслідків. Оскільки діяльність випробувальних лабораторій Експертної служби МВС регламентується вимогами ДСТУ EN ISO/IEC 17025, то проведено аналіз впливу окремих ризиків на достовірність результатів дослідження. Розглянуто особливості проведення моніторингу достовірності результатів дослідження. Доведено, що при плануванні подальшої діяльності необхідно враховувати, що дії щодо ризиків та можливостей повинні бути пропорційними потенційному впливу на достовірність результатів дослідження. Серед основних аспектів, які мають бути враховані, це ціль і стратегія лабораторії. Розглянуто основні принципи, яких потрібно дотримуватися при формуванні системи ризик-менеджменту. Зазначено, що стандарт ДСТУ IEC/ISO 31010:2013 визначає основні переваги від провадження загаль-

© Канюка І. М.,

Солоненко І. І., 2022

ного оцінювання ризику. Також наведено методи оцінювання ризику. Встановлено, що ризик для кожної лабораторії є індивідуальним, відповідно, використання однакових методів оцінювання ризику чи створення універсальної системи ризик-менеджменту для всіх лабораторій неможливе. Узагальнено, що функціонування ризик-менеджменту в лабораторіях є надзвичайно важливим, але малодослідженим.

Ключові слова: ризик, управління ризиками, ризик-менеджмент, випробувальна лабораторія, експертні центри, стандарт, система менеджменту.

Постановка проблеми. Поширення у світі гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом, стало першим випробуванням для нашої країни і всього світу. Тільки-но суспільство адаптувалося, навчилися жити та працювати в протиепідемічному режимі, як з'явилася нове випробування в нашій державі – війна. До нього не були готові ні люди, ні установи.

Налагодженість роботи в будь-якій організації залежить від багатьох факторів, у тому числі і від прогнозування майбутнього. Система менеджменту установи чи організації, де було впроваджено ризик-орієнтовне мислення та прораховані варіанти вирішення таких катастрофічних ситуацій, змогла швидше адаптуватися до реалій зовнішнього середовища. Проте відновити роботу та почати працювати в умовах війни не змогли також і багато підприємств. Починаючи свою діяльність заново чи працюючи в умовах війни, будь-яка організація повинна навчитися передбачати критичні ситуації. Саме впровадження ризик-менеджменту в умовах невизначеності допоможе керівникам приймати оптимальні управлінські рішення, які будуть спрямовані на зменшення впливу наслідків виникнення ризиків на діяльність організації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження поняття ризику, управління ризиком та ризик-менеджменту розглядалося в багатьох галузях науки. Окремі аспекти ризик-менеджменту вивчалися такими науковцями, як: А. Альгіна, В. Апопій, С. Баранцева, П. Бернстайн, М. Боровик, А. Віллет, В. Вітлінський, В. Кравченко, В. Новіков, О. Сосновська, А. Старостіна та інші.

Водночас малодослідженим залишається питання функціонування ризик-менеджменту у випробувальних лабораторіях, зокрема у криміналістичних центрах МВС.

Формулювання цілей. Метою статті є наукове обґрунтування необхідності належного функціонування інтегрованої системи ризик-менеджменту у випробувальних лабораторіях та визначення основних її переваг.

Виклад основного матеріалу. У будь-якій сфері діяльності суб'єкт господарювання прагне уникнути чи мінімізувати виникнення ризикових ситуацій, які моли б вплинути на дохід чи стабільність функціонування організації. Ризиковість є невід'ємною складовою підприємницької діяльності; невизначеність розглядається як первинне явище, а ризик – вторинне. Чим більша невизначеність при прийнятті господарського рішення, тим більший ступінь ризику. Усунути ризики з діяльності господарюючих суб'єктів неможливо, оскільки вони являють собою елемент об'єктивної дійсності. Основна відмінність між ризиком

та невизначеністю – це можливість вимірювання та оцінки: невизначеність виміряти неможливо – водночас як ризик можна оцінити. Отже, ризиком, на відміну від невизначеності, можна управляти [13, с. 372].

Можливість мінімізувати ризик чи створити такі умови, щоб прийняти ризик, спонукає керівників до інтеграції ризик-менеджменту в систему управління. Інтегрування ризик-менеджменту в стратегічне планування організації чи компанії посідає одне з ключових питань. Ступінь впливу ризику на діяльність установи чи організації залежить не тільки від факторів зовнішнього та внутрішнього середовища, а й від наявності в менеджера та керівника організації спеціальних знань у галузі ризик-менеджменту, правильності стратегічного планування та навиків оперативного реагування. Інтеграція ризик-менеджменту допомагає ідентифікувати ризики в діяльності, оцінити їх, мінімізувати збитки, створити систему ризик-захищеності організації, в умовах війни по максимуму зберегти існуючі ресурси та персонал, побачити нові можливості розвитку й удосконалення діяльності.

Через багатогранність та багаторівневість ризик-менеджменту в нормативних документах і наукових дослідженнях немає єдиного поняття ризику та управління ризиками. І тому перш ніж перейти до розгляду функціонування ризик-менеджменту у випробувальних лабораторіях, вважаємо за необхідне розглянути поняття ризику хоча б у нормативних актах, а наукові погляди залишимо для майбутніх досліджень (див. Табл.).

Таблиця

Положення про управління ризиками в установах Експертної служби МВС	Ризик – характеристика ситуації, що має невизначеність результату. Управління ризиками – процеси, пов'язані з ідентифікацією, аналізом ризиків та прийняття рішень, у яких максимізовано позитивні й мінімізовано негативні наслідки ризикових цілей [9].
ДСТУ ISO Guide 73:2013 Керування ризиком. Словник термінів	1.1.Ризик. Невизначеність щодо досягнення цілей. Примітка1. Результатом може бути як негативний, так і позитивний відхил від очікуваного. Примітка 2. Цілі можуть стосуватися різних аспектів (наприклад, цілі щодо охорони здоров'я та безпеки, фінансові чи екологічні цілі) і різних рівнів (наприклад, стратегічного рівня, рівня організації в цілому, рівня проекту, продукції чи процесу). Примітка 3. Ризик часто характеризують, посилаючись на потенційні події

	<p>(охоплюючи зміни обставин) і правдоподібності її виникнення.</p> <p>Примітка 5. Невизначеність - це стан нестачі (навіть часткової) інформації, пов'язаної з розумінням або знанням події, її наслідків або правдоподібності [4].</p>
ISO 31000:2018 Менеджмент ризиків. Принципи та настанови.	Ризик - вплив невизначеності на ціль [1].
Інструкція з організації внутрішнього контролю в системі Міністерства юстиції України	<p>Ризик - можливість настання події, що матиме вплив на здатність суб'єкта внутрішнього контролю виконувати завдання і функції та досягати визначеної мети (місії), стратегічних й інших цілей діяльності;</p> <p>Система внутрішнього контролю - впроваджені керівником установи політики, правила і заходи, які забезпечують функціонування взаємозв'язок та підтримку всіх елементів внутрішнього контролю й спрямовані на мінімізацію ризиків і досягнення визначених мети, стратегічних та інших цілей, завдань, планів і вимог щодо діяльності суб'єкта внутрішнього контролю [5].</p>
Про запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів одержаних злочинним шляхом, фінансування тероризму та фінансування розповсюдження зброї масового знищення	<p>Ризики - небезпека (загроза, уразливі місця) для суб'єктів первинного фінансового моніторингу бути використаними з метою легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансування тероризму та/або фінансування розповсюдження зброї масового знищення під час надання ними послуг відповідно до характеру їх діяльності.</p> <p>Управління ризиками - заходи, що вживаються суб'єктами первинного фінансового моніторингу щодо створення та забезпечення функціонування системи управління ризиками, що передбачає, зокрема, визначення (виявлення), оцінку/переоцінку (вимірювання), моніторинг, контроль ризиків, з метою їх мінімізації [10].</p>
Методичні рекомендації з організації внутрішнього контролю розпорядниками бюджетних коштів у своїх закладах та у підвідомчих бюджетних установах	Діяльність з управління ризиками в установі полягає в ідентифікації, оцінці та визначенні способів реагування на ризики і заходів контролю з метою запобігання або зменшення їх негативного

	впливу на досягнення установою мети й стратегічних цілей [7].
Методика виявлення ризиків здійснення державно-приватного партнерства, їх оцінка та визначення форми управління ними	Ризик - можливість настання події, дії або бездіяльності, які можуть впливати на державно-приватне партнерство на будь-якому етапі його здійснення, витрати, стан активів та якість послуг або очікувану прибутковість. Управління ризиками - процес, що триває протягом здійснення державно-приватного партнерства і передбачає виявлення, оцінку ризиків, визначення шляхів запобігання їх виникненню, ліквідацію негативних наслідків і передачу ризиків (включаючи страхування), а також прийняття ризиків [6].
Про об'єкти підвищеної небезпеки	Ризик - імовірність виникнення будь-якої небезпечної події протягом певного періоду або за певних обставин [11].

Звісно, це тільки окремі нормативні документи, у яких надано тлумачення поняття «ризик», але якщо їх проаналізувати, то можна визначити основні характерні ознаки цього поняття. До них належать: небажаність, небезпека, дія, бездіяльність, невизначеність, імовірність, можливість, несприятливі фактори, стохастичність, наслідки. Простежуються також спільні риси щодо керування ризиками, такі як: ідентифікація, оцінка, контроль, мінімізація, ліквідація тощо.

Проведений аналіз свідчить, що однозначного розуміння сутності поняття «ризик» немає. Така багатоаспектність і багатогранність цього явища дозволяє тлумачити дане поняття крізь призму багатьох галузей науки. Варто зазначити, що в більшості нормативних актів враховуються тільки негативні події, які можуть виникнути, але не беруться до уваги можливості, шанси для подальшого розвитку. Також немає жодних вказівок чи рекомендації щодо побудови системи менеджменту, відповідно до якої суб'єкт господарювання може впровадити як найпростішу систему управління, у якій будуть враховуватися ризики, так і складну систему, де проводитиметься кількісна оцінка ризиків і моделювання подальшого впливу на цілі установи чи організації.

Впроваджуючи інтегровану систему менеджменту ризиків, необхідно перш за все враховувати цілі, які ставить перед собою установа чи організація, також система має бути побудована так, щоб охоплювалися всі аспекти управління ризиками. Зокрема, система менеджменту має забезпечити формування ризик-орієнтовного мислення у всіх працівників, оскільки менеджери чи керівники не завжди здатні спрогнозувати та побачити ризики, які можуть виникнути на певному етапі діяльності. Наприклад, особа, відповідальна за систему менеджменту в Експертній установі, не володіючи спеціальними знаннями в га-

лузі молекулярно-генетичних досліджень і не працюючи щоденно по цьому напрямку, не в змозі передбачити випадки виникнення контамінації при проведенні дослідження, так само як і в інших напрямках. Тому інтеграція ризик-орієнтовного мислення в усі структурні підрозділи дозволить відповідальній особі, враховуючи надану інформацію про можливі ризики в підрозділах, сформувані збалансовану та ефективну систему щодо керування ризиками.

Одним із основних аспектів, які повинні бути враховані, це ціль та стратегія компанії. Перш за все при побудові системи менеджменту потрібно проаналізувати ступінь ризикованості зовнішнього середовища. На цьому етапі визначити ризики, які можуть впливати на ціль і стратегію організації, доволі складно. Тут можна розглядати декілька варіантів: ризики, які безпосередньо не пов'язані зі стратегічними цілями організації; ризики, які першочергово будуть впливати на результат і ціль організації; або, наприклад, можливий ще такий варіант, коли при досягненні стратегічних цілей організації не можуть виникати будь-які істотні ризики. Усі зовнішні ризики можна поділити на: політичні, економічні, демографічні, соціальні, екологічні та ін. Якщо країна перебуває в умовах повномасштабної війни, то ймовірність виникнення всіх ризиків майже одночасно є досить висока. Тут на допомогу приходить кризовий менеджмент, який допоможе подолати проблеми, що вже виникли, та при всьому максимально зберегти активи. Кризовий менеджмент значно відрізняється від звичної нам системи менеджменту, адже якщо система ризик-менеджменту тільки передбачає ідентифікацію та оцінку потенційних ризиків, а в подальшому їх мінімізацію, то кризовий менеджмент повинен забезпечити вихід організації з ризикових ситуацій у скороченні терміни з максимальним збереженням ресурсів. Вплив зовнішніх ризиків на діяльність організації спричинює появу і внутрішніх чинників. Наприклад, у зв'язку з нестабільним фінансовим забезпеченням та економічною кризою може виникати плінність кадрів та несвоєчасне оновлення обладнання. Такі негативні наслідки, як відсутність компетентного персоналу та належного високоточного обладнання, будуть першочергово впливати на достовірність результатів досліджень у випробувальних лабораторіях. Достовірність результатів дослідження в Експертних центрах забезпечується сукупністю багатьох факторів. І якщо звернутися до ДСТУ EN ISO/IEC 17025, яким керуються всі експертні центри МВС, то в основі забезпечення достовірності результатів дослідження стоїть процедура моніторингу достовірності результатів. У даному нормативному документі зазначено, що отримані дані потрібно записувати так, щоб можна було виявити тенденції та, де це можливо, застосувати статистичні методи для аналізування результатів. Такий моніторинг потрібно планувати й переглядати, де це доречно, і долучати, зокрема:

- а) використання референтних матеріалів або матеріалів контролювання якості;
- б) використання альтернативного вимірювального обладнання, яке має бути калібровано для забезпечення простежуваності результатів;
- с) перевірку функціонування вимірювального та випробувального обладнання;

- d) застосування контрольних або робочих еталонів з контрольними картами, де застосовно;
- e) проміжні перевіряння вимірювального обладнання;
- f) дублювання випробувального або калібрування за допомогою тих самих чи інших методів;
- h) кореляцію результатів щодо різних характеристик об'єкта;
- i) аналізування отриманих результатів;
- j) внутрішньолабораторні порівняння;
- k) випробування сліпих зразків [2].

Усі дані щодо проведеного моніторингу забезпечення достовірності результатів повинні бути проаналізовані для подальшого планування та покращення діяльності лабораторії. Для проведення моніторингу забезпечення достовірності результатів необхідний кваліфікований персонал, який зумів би не тільки провести дослідження, а й проаналізувати їх результати. До чого, відповідно, і зобов'язує нас ДСТУ EN ISO/IEC 17025, де зазначено, що лабораторія має забезпечити, щоб персонал лабораторії був компетентний для виконання діяльності, за яку він несе відповідальність, та оцінювати значимість результатів [2]. Вищепераховані елементи системи менеджменту є тільки зовсім не великою частиною ризикових факторів, які можуть впливати на діяльність лабораторії. При планування своїх дій щодо ризиків та можливостей необхідно враховувати, що вони повинні бути пропорційними потенційному впливу на достовірність результатів дослідження. Даний стандарт зазначає, що лабораторія має брати до уваги ризики та можливості, пов'язані з лабораторною діяльністю, для того щоб:

- a) бути впевненою, що система менеджменту здатна досягти своїх запланованих результатів;
- b) розширювати можливості для досягнення мети та цілей лабораторії;
- c) попереджати або зменшувати небажані наслідки та можливий збій у лабораторній діяльності;
- d) досягати поліпшення [2].

Відповідно, лабораторія, оцінюючи свою систему менеджменту та враховуючи ефективність наявного керування ризиками, повинна періодично переглядати програму ризиків, вносити корективи та аналізувати діяльність щодо досягненню цілей. Усі сторони, залучені до роботи лабораторії, повинні брати участь в управлінні та мінімізації ризиків шляхом виявлення можливостей для покращення лабораторної діяльності. Перегляд програми ризиків необхідно перш за все здійснювати перед початком планування діяльності на прийдешній рік. Окрім вихідних даних щодо керуванням ризиків, керівництво лабораторії повинно враховувати при аналізуванні таку інформацію, як:

- a) зміни у внутрішніх та зовнішніх чинниках, які мають вплив на лабораторію;
- b) досягнення цілей;
- c) придатності політик та процедур, статусу дій, які є наслідком попередніх аналізів з боку керівництва;
- d) результатів останніх внутрішніх аудитів;
- e) коригувальних дій;

- f) оцінок з боку зовнішніх органів;
- h) змін в об'ємах та видах робіт або у сфері лабораторної діяльності;
- i) зворотного зв'язку від замовника та персоналу;
- j) скарг;
- k) результативності буд-яких упроваджених поліпшень;
- l) достатності ресурсів;
- m) результативності ідентифікації ризиків;
- n) результатів забезпечення достовірності результату;
- o) та інших чинників, таких як моніторинг діяльності та навчання [2].

Звісно ж, цей стандарт не обмежує лабораторію у створенні ризик-менеджменту; лабораторія може сама вирішувати, наскільки широкую методологію управління ризиків використовувати. Аналізуючи ДСТУ EN ISO/IEC 17025, можна виділити декілька переваг застосування принципів управління ризиками, зокрема:

- ризик-орієнтовне мислення мотивуватиме працівників бути більш уважними та постійно удосконалювати свою діяльність;
- сприятиме кращій комунікації між працівниками задля уникнення операційних ризиків;
- дотримання вимог стандарту буде підтвердженням того, що лабораторія повністю бере на себе відповідальність за результати своєї діяльності;
- демонструє, що лабораторія вживає заходів для зменшення чи усунення ризиків для досягнення цілі.

Однак, при формуванні ризик-менеджменту така система має відповідати основним принципам ризик-менеджменту. В ISO 31 000 «Менеджмент ризиків. Принципи та настанови» сформовано загальні керівні принципи для створення, впровадження та контролю діяльності щодо управління ризиками в організаціях. У документі виділено такі принципи, як: інтегрованість; структурованість та повнота; адаптованість; інклюзивність; динамічність; обґрунтованість; врахування людських та культурних факторів; постійне поліпшення [1]. Дотримання цих принципів забезпечує створення ефективного та результативного менеджменту ризиків. Впровадження системи ризик-менеджменту охоплює цикл від «аналізу ризику» до «мінімізації ризику» й носить довгостроковий характер, що спрямований на отримання додаткових конкурентних переваг у стратегічній перспективі [12]. Окрім дотримання принципів при побудові ризик-менеджменту, необхідно також правильно оцінити ризики. Для ефективних методів оцінки ризиків звертаємось до ДСТУ IEC/ISO 31010, який подає настанови щодо вибирання та застосування методів оцінювання ризику. Стандарт визначає основні вигоди від провадження загального оцінювання ризику:

- розуміння ризику та його потенційного впливу на досягнення цілей;
- надання інформації особам, які приймають рішення;
- поліпшення розуміння ризиків, з тим щоб допомогти у виборі варіантів їх оброблення;
- ідентифікація важливих чинників, що сприяють ризикам, і слабких ланок у системах та організаціях;

- порівнювання з ризиками в альтернативних системах, технологіях або підходах;

- обмін інформацією про ризики та невизначеності;
- допомога в установленні пріоритетів;
- запобігання інцидентам на основі розслідування їх причин і наслідків;
- вибір різних форм оброблення ризику;
- задоволення регуляторних вимог;
- забезпечення інформацією, яка дає змогу оцінити, наскільки ризик потрібно оцінити, якщо брати до уваги попередньо визначення критерії;
- загальне оцінювання ризиків, пов'язаних з утилізацією продукції після закінчення строку її служби [3].

У стандарті виділяють такі методи оцінювання ризику, як: «мозкова атака», «структуроване чи напівструктуроване опитування», «метод Дельфі», «переліки контрольних запитань», «попереднє аналізування небезпечних чинників (РНА)», «дослідження небезпечних чинників і працездатності (HAZZOP)», «аналізування небезпечних чинників і критичні точки контролю (НАССР)», «структурований метод «Що-якщо» Swift», «аналізування дерева відмов», «аналізування дерева подій» та інші [3]. Загалом у стандарті описано 31 метод оцінювання ризику, але навіть якщо в лабораторії неможливе використання цих методів, можна на їх основі створити власні методи оцінювання ризику.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити деякі висновки. Діяльність випробувальних лабораторій, зокрема і криміналістичних центрів МВС, супроводжується низкою ризиків, які негативно впливають на досягнення стратегічних цілей, конкурентоспроможність, забезпечення достовірності результатів дослідження та й загалом на імідж організації. Для того щоб підвищити ефективність розвитку криміналістичних центрів, що здійснюють діяльність в умовах війни та постійної невизначеності, необхідно створити систему ризик-менеджменту, яка забезпечить своєчасне реагування на ризики, уникнення ризикових ситуацій, зміцнення конкурентоспроможності.

Під час проведення дослідження працівники випробувальних лабораторій можуть стикатися з багатьма факторами, які призводять до невизначеності ступеня довіри до отриманого результату. Лабораторії, які будуть дотримуватися вимог міжнародних стандартів, зокрема ДСТУ 17025, 31000, 31010 та інших, що розроблені для зміцнення довіри до роботи лабораторій, матимуть великі переваги над іншими організаціями.

При дотриманні вимог міжнародних стандартів можна виділити такі переваги, як:

- лабораторія працює з високим рівнем конфіденційності та неупередженості;
- забезпечується детальна документація всіх важливих процесів;
- постійно актуалізується документація;
- удосконалення діяльності здійснюється з метою досягнення цілей та стратегії організації;
- відбувається ідентифікація та мінімізація ризиків;
- підвищується кваліфікованість персоналу;

- збільшується довіра замовників до лабораторії;
- покращується імідж і репутація.

Ризик-менеджмент як одна із найважливіших систем, яка повинна функціонувати в лабораторіях Експертної служби, є на сьогоднішній момент малодослідженою та потребує подальшого розгляду й обговорення в науково-експертній спільноті.

Використані джерела:

1. ISO 31000:2018 Менеджмент ризиків. Принципи та настанови. [Чинний від 01.01.2019] Вид. офіц. Київ : ДП «УкрНДНЦ», 2019. 17 с.

2. ДСТУ EN ISO/IEC 17025:2019 Загальні вимоги до компетентності випробувальних та калібрувальних лабораторій. [Чинний від 23-12-2019] Вид. офіц. Київ: ДП «УкрНДНЦ», 2019. 24 с.

3. ДСТУ ІЕС/ISO 31010:2013 Керування ризиком. Методи загального оцінювання ризику. [Чинний від 11-12-2013] Вид. офіц. Київ : ДП НДІ «Система», 2013. 74 с.

4. ДСТУ ISO Guide 73:2013 Керування ризиком. Словник термінів. [Чинний від 29-11-2013] Вид. офіц. Київ : ДП НДІ «Система», 2013. 17 с.

5. Інструкція з організації внутрішнього контролю в системі Міністерства юстиції України: затв. наказом від 06.11.2014 року №1864/5. [Електронний ресурс] URL : <https://minjust.gov.ua/m/instruktsiya-z-organizatsii-vnutrishnogo-kontrolyu-v-sistemi-ministerstva-yustitsii-ukraini>. (дата звернення: 28.09.2022)

6. Методика виявлення ризиків здійснення державно-приватного партнерства, їх оцінка та визначення форми управління ними: Постанова Кабінету Міністрів України від 16.02.2011 № 232. [Електронний ресурс] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/232-2011-%D0%BF#Text>. (дата звернення: 28.09.2022)

7. Методичні рекомендації з організації внутрішнього контролю розпорядниками бюджетних коштів у своїх закладах та у підвідомчих бюджетних установах: затв. наказом МФ України від 14.09.2012 № 995. [Електронний ресурс] URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0995201-12#Text>. (дата звернення: 28.09.2022)

8. Положення по управлінню ризиками, пов'язаними з надання держаних гарантій та розподіл таких ризиків між державою, кредиторами і позичальниками: Постанова Кабінету Міністрів України від 23.02.2011 № 131. [Електронний ресурс] URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/131-2011-%D0%BF#Text>. (дата звернення: 28.09.2022).

9. Положення про управління ризиками в установах Експертної служби МВС: затв. наказом Експертної служби МВС від 20.12.2021 № 61-ЕС-Н-2021. [Електронний ресурс] URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0020-22#Text>. (дата звернення: 28.09.2022).

10. Про запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів одержаних злочинним шляхом, фінансування тероризму та фінансування розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 06.12.2021 № 25. [Електронний ресурс] URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text>. (дата звернення: 28.09.2022).

11. Про об'єкти підвищеної небезпеки: Закон України № 15 від 18.02.2001. [Електронний ресурс] URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2245-14#Text>. (дата звернення: 28.09.2022).

12. Сосновська О. О., Деденко Л. В. Ризик-менеджмент як інструмент забезпечення стійкого функціонування підприємства в умовах невизначеності. *Європейський*

науковий журнал Економічних та Фінансових інновацій. 2019. № 1(3). С. 70-79. URL : <https://www.researchgate.net/publication/337130365>. (дата звернення: 10.10.2022)

13. Сосновська О. О., Деденко Л. В. Напрями стійкого функціонування підприємства в умовах невизначеності. *Збірник наукових праць Університету Державної фіскальної служби України*. 2018. № 2. С. 369-383.

References:

1. ISO 31000:2018 Menedzhment ryzykiv. Pryntsyepy ta nastanovy. (2019)Kyiv : DP «UkrNDNTs». [in Ukrainian]
2. DSTU ISO/IEC 17025 Zahalni vymohy do kompetentnosti vyprobuvalnykh ta kalibrualnykh laboratorii. (2019) Kyiv: DP «UkrNDNTs». [in Ukrainian]
3. DSTU IEC/ ISO 31010 Keruvannia ryzykom. Metody zahalnoho otsiniuvannia ryzyku. (2013) Kyiv : DP NDI «Systema». [in Ukrainian]
4. DSTU ISO Guide 73 Keruvannia ryzykom. Slovnyk terminiv. (2013) Kyiv: DP NDI «Systema». [in Ukrainian]
5. Instruktsiia z orhanizatsii vnutrishnoho kontroliu v systemi Ministerstva yustyttsii Ukrainy, zatv. nakazom vid 06.11.2014 № 1864/5. (2014) [Electronic resource] N. p. URL : <https://minjust.gov.ua/m/instruktsiya-z-organizatsii-vnutrish-nogo-kontrolyu-v-siste-ministerstva-yustyttsii-ukraini>. [in Ukrainian]
6. Metodyka vyjavlennia ryzykiv zdiisnennia derzhavno-privatnoho partnerstva, yikh otsinka ta vyznachennia formy upravlinnia nymy: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 16.02.2011 № 232. (2011) [Electronic resource] N. p. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/232-2011-%D0%BF#Text>. [in Ukrainian]
7. Metodychni rekomendatsii z orhanizatsii vnutrishnoho kontroliu rozporiadnykamy biudzhetnykh koshtiv u svoikh zakladakh ta u pidvidomchykh biudzhetnykh ustanovakh: zatv. nakazom MF Ukrainy vid 14.09.2012 № 995. (2012) [Electronic resource] N. p. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0995201-12#Text>. [in Ukrainian]
8. Polozhennia po upravlinnia ryzykamy, pov'iazanymy z nadannia derzhanykh harantii ta rozpodil takykh ryzykiv mizh derzhavoiu, kredytoramy i pozychalnykamy: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 23.02.2011 № 131. (2011) [Electronic resource] N. p. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/131-2011-%D0%BF#Text>. [in Ukrainian].
9. Polozhennia pro upravlinnia ryzykamy v ustanovakh Ekspertnoi sluzhby MVS: zatv. nakazom Ekspertnoi sluzhby MVS vid 20.12.2021 № 61-EC-H-2021. (2021) [Electronic resource] N. p. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0020-22#Text>. [in Ukrainian].
10. Pro zapobihanniu ta protydiv lehalizatsii (vidmyvanniu) dokhodiv oderzhanykh zlochynnym shliakhom, finansuvannia teroryzmu ta finansuvannia rozpovsiudzhennia zbroi masovoho znyschennia: Zakon Ukrainy vid 06.12.2019 № 25. (2019) [Electronic resource] N. p. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text>. [in Ukrainian].
11. Pro ob'iekty pidvyshchenoi nebezpeky: Zakon Ukrainy № 15 vid 18.02.2001. (2001) [Electronic resource] N. p. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2245-14#Text>. [in Ukrainian].
12. Sosnovska, O. O. Dedenko, L. V. (2019) Ryzyk – menedzhment yak instrument zabezpechennia stiikoho funktsionuvannia pidpryemstva v umovakh nevyznachenosti. *Yevropeiskyi naukovyi zhurnal Ekonomichnykh ta Finansovykh innovatsii - European Scientific Journal of Economic and Financial Innovations* 1(3), 70-79. URL : <https://www.researchgate.net/publication/337130365>. [in Ukrainian].

13. Sosnovska, O. O., Dedenko, L. V. (2018) Napriamy stiikoho funktsionuvannia pidpriemstva v umovakh nevyznachenosti. *Zbirnyk naukovykh prats Universytetu Derzha vnoi fiskalnoi sluzhby Ukrainy – Collection of scientific works of the University of the State Fiscal Service of Ukraine*, 2, 369-383. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 12.10.2022

Kaniuka I., *Candidate of Juridical Science, Chief forensic expert in quality control and metrology Ivano-Frankivsk scientific research forensic center of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine (Ivano-Frankivsk, Ukrainian)*

Solonenko I., *Chief forensic expert of the traceology research sector of the forensic research Department (Ivano-Frankivsk, Ukrainian)*

RISK-MANAGEMENT AS A FACTOR OF TESTING LABORATORIES SUCCESSFUL PERFORMANCE

This article is covering of issues of compliance with the requirements of international standards by testing laboratories, in particular in forensic centers of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. The concept of risk and risk management systems in separate regulatory acts have been studied. It was established that due to the fact that risk management is a multifaceted phenomenon, the understanding of its main concepts differs.

The similarities and differences in the definitions of these concepts were analyzed and established. It has been proven that risk exists in any activity of a person, organization, or institution. Accordingly, risk management should be an integral part of any management system, which will consist of risk identification, assessment, analysis, as well as in the selection of methods to minimize their consequences.

Since the activity of the testing laboratories of the Expert Service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine is regulated by the requirements of DSTU EN ISO/IEC 17025 an analysis of the influence of individual risks on the reliability of the research results was carried out.

The peculiarities of monitoring the reliability of research results are considered. It is proven that when planning further activities, it is necessary to take into account that actions regarding risks and opportunities should be proportional to the potential impact on the reliability of research results.

Among the main aspects that should be taken into account is the purpose and strategy of the laboratory. The main principles that must be followed when forming a risk management system are considered. It is noted that the standard DSTU IEC/ISO 31010:2013 identifies the main benefits of conducting a general risk assessment, and also provides risk assessment methods. It was established that the risk for each laboratory is individual, and, as a result, the use of the same risk assessment methods or the creation of a universal risk management system for all laboratories is impossible. It is summarized that the operation of risk management in laboratories is extremely important, but not researched enough.

Keywords: risk, risk management, testing laboratory, expert centers, standard, management system.

DOI: 10.33766/2524-0323.100.175-186

УДК: 342.951:61

*Коваль Б. В., адвокат Ради адвокатів Полтавської області
Національної Асоціації Адвокатів України (м. Полтава, Україна)*

e-mail: koval_b1@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5591-3646>

СУБ'ЄКТ КОРУПЦІЙНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

Статтю присвячено характеристиці суб'єктів корупційних правопорушень у сфері охорони здоров'я. Проаналізовано наукові публікації, законодавчі та підзаконні акти, які дозволяють розкрити тему дослідження. Указано, що суб'єкт вчинення корупційних правопорушень у сфері охорони здоров'я має спеціальний характер. Зроблено висновок, що такими суб'єктами можуть бути державні службовці центральних і місцевих органів управління закладами охорони здоров'я. Державні службовці Міністерства охорони здоров'я України та місцевих державних адміністрацій можуть порушити норми антикорупційного законодавства. До суб'єктів корупційних правопорушень у сфері медицини належать службовці органів місцевого самоврядування, у підпорядкуванні яких перебувають заклади охорони здоров'я. Також корупційні правопорушення можуть бути вчинені працівниками закладів охорони здоров'я, які виконують організаційно-розпорядчі або адміністративно-господарські функції. Порушити норми антикорупційного законодавства можуть генеральний директор, директор, головний лікар закладу охорони здоров'я, медичний директор або заступник головного лікаря, завідувач або начальник відокремленого відділення або амбулаторії. Звернено увагу на відсутність однакового визначення посадової особи в різних законодавчих актах.

Запропоновано внести зміни до чинного законодавства для врегулювання питання про визначення переліку осіб, котрі можуть бути суб'єктами корупційних правопорушень у сфері медицини, а саме: закріпити в Основах законодавства про охорону здоров'я орієнтовний перелік працівників закладів охорони здоров'я, які мають статус посадових осіб публічного права. Передбачити сутність організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських обов'язків посадових осіб у сфері охорони здоров'я.

Ключові слова: корупція, правопорушення, суб'єкт, охорона здоров'я, посадова особа.

Постановка проблеми. Кожен громадянин України від народження має природні права, які охороняються державою. При тому вказані права захищаються не лише криміналізацією посягань на життя і здоров'я людини, але й забезпечуються ефективною діяльністю системи закладів охорони здоров'я. Однак існують чинники, які негативно впливають на функціонування закладів охорони здоров'я. Ідеться насамперед про корупцію, що підриває почуття справедливості в суспільстві, довіру людей до державних інститутів, створює умови для протиправної поведінки та сприяє розквіту тінювих відносин [1]. Корупція також

впливає на функціонування адміністрації в усіх медичних закладах і є основною перешкодою для їх належного функціонування та управління. Саме тому боротьба з корупцією у сфері охорони здоров'я є серйозною проблемою для всього суспільства, а також актуальною темою для академічних наукових досліджень.

Убачається, що важливо встановити перелік посадових осіб, які можуть вчинити корупційні діяння у сфері охорони здоров'я. Зокрема, виникає питання, чи є окремий лікар суб'єктом відповідальності за вчинення корупції. З огляду на окреслену проблематику, доцільно надати загальну характеристику суб'єктам вчинення корупційних правопорушень у сфері охорони здоров'я.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми боротьби з корупцією вивчалися в працях багатьох учених. Здебільшого в науковій літературі розглядаються питання адміністративної відповідальності за вчинення корупційних правопорушень у сфері охорони здоров'я. В основу цього дослідження були покладені праці вчених, присвячені загальним проблемам боротьби з корупцією. Так М. С. Кравчук та І. В. Петровська визначили основні напрямки антикорупційної діяльності в Україні та проаналізували їх правове регулювання [2, с. 49–56]. В. І. Теремецький і В. А. Дем'янчук вивчали позитивний досвід реалізації антикорупційної політики в провідних зарубіжних країнах та можливість його використання в Україні [3]. В інших своїй праці вказані науковці запропонували перспективні напрями адміністративної реформи в контексті потреби удосконалення антикорупційної політики України, зокрема ефективні механізми взаємодії з інститутами громадянського суспільства [4]. Юридичний аналіз суб'єктивної сторони складу адміністративних проступків, які порушують право на охорону здоров'я, здійснено в праці Л. О. Кожури [5, с. 29–31]. С. В. Кувакін та Ю. В. Борисова охарактеризували суб'єктів адміністративного проступку, пов'язаного з корупцією [6, с. 13–17]. Указані праці дозволили скласти загальне уявлення про корупцію та проаналізувати діяльність суб'єктів вчинення корупційних правопорушень у сфері охорони здоров'я.

Серед дослідників проблем вчинення корупційних правопорушень у сфері охорони здоров'я варто назвати таких науковців: наприклад, О. І. Білик та О. В. Новікова запропонували шляхи подолання корупції у сфері охорони здоров'я [7, с. 30–35]; Р. В. Перелигіна та С. В. Козир визначили соціальну сутність та механізм протидії корупції у сфері медицини [8, с. 246–249]; М. В. Резнік та Н. М. Овчаренко присвятили працю запозиченню досвіду подолання корупції у сфері медицини для України на прикладі провідних країн світу [9, с. 236–241]. Праці названих дослідників дозволили сформулювати уявлення про особливості правового регулювання боротьби з корупцією у сфері охорони здоров'я. Отже, вказані та інші наукові праці, зарубіжне й національне законодавство стали основою для вивчення обраної проблематики статті та формулювання окремих висновків і пропозицій.

Формулювання цілей. Мета статті полягає у формулюванні пропозицій, спрямованих на вдосконалення національного законодавства у сфері охорони здоров'я на підставі характеристики суб'єктів корупційних правопорушень у цій

галузі. Завданнями статті є визначення переліку суб'єктів корупційних правопорушень у сфері охорони здоров'я та висловлення можливих напрямів удосконалення правового регулювання їх статусу.

Виклад основного матеріалу. Юридичні гарантії забезпечення права людини на охорону здоров'я закріплені в Конституції України та галузевому законодавстві. Згідно зі ст. 49 Конституції України, «кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. У державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно» [10]. Ці положення є основними засадами надання державної медичної допомоги. Водночас корупційні чинники можуть впливати на швидкість та якість лікування, яке надається в державних і комунальних закладах охорони здоров'я.

Проблеми подолання корупційних явищ у сфері охорони здоров'я мають важливе суспільне значення. Науковці О. І. Білик та О. В. Новікова стверджують, що за сучасних умов економічної, політичної і соціальної кризи проблеми корумпованості медицини слід розглядати не як окреме, секторальне, спеціалізоване явище, а в системі загальної політики подолання корупції [7, с. 32]. Р. В. Перелигіна та С. В. Козир висловлюють думку, що корупція в медицині є соціальним явищем, яке має соціальну обумовленість, соціальні закономірності розвитку та здійснює негативний вплив на соціальні процеси, котрі існують у сфері охорони здоров'я [8, с. 246]. Погоджуючись із висловленими поглядами, додамо, що корупція у сфері охорони здоров'я порушує конституційні права людини на життя і здоров'я.

М. В. Резнік наголошує, що корупція в медичній сфері не є виключно українським феноменом. В економічних розвинутих країнах світу, зокрема США та Японії, трапляються такі випадки корупції, як завищення рахунків за медичні послуги, проведення процедур за відсутності клінічних показань, а також інші [9, с. 238]. Отже, іноземні держави мають певний досвід боротьби з корупцією у сфері охорони здоров'я, хоча конкретні види і приклади корупційних діянь в Україні і за кордоном можуть відрізнятися.

Перелік адміністративних правопорушень, пов'язаних з корупцією, встановлений у главі 13-А КУпАП. Норми ст.ст. 172-4–172-9 КУпАП закріплюють адміністративну відповідальність за порушення встановлених обмежень щодо одержання подарунків, невжиття заходів щодо протидії корупції, інші правопорушення [11]. Вчинення перелічених у цій главі корупційних проступків є підставою для адміністративної відповідальності. М. С. Кравчук та І. В. Петровська стверджують, що адміністративні корупційні правопорушення варто відмежовувати від корупційних злочинів. Можуть траплятися випадки, коли окремі діяння хоча і містять корупційні ознаки, але є лише дисциплінарними проступками [1, с. 51]. Отже, система корупційних правопорушень достатньо розгалужена. Окремі з них можуть бути кваліфіковані як адміністративні проступки, а інші – як злочини.

Визначення суб'єкта адміністративного правопорушення сформульовано в нормах законодавства та багатьох наукових працях. Зокрема, Л. О. Кожура зауважує, що суб'єктом адміністративного проступку є особа, котра вчинила адмініст-

ративне правопорушення та яку на підставі чинного законодавства можна притягнути до адміністративної відповідальності. Можуть існувати загальні та спеціальні суб'єкти вчинення адміністративних правопорушень, зокрема підприємці або посадові особи [5, с. 29]. С. В. Кувакін серед суб'єктів адміністративної відповідальності за вчинення корупційних правопорушень називає посадових осіб органів державної влади, місцевого самоврядування, державних або комунальних підприємств та організацій [6, с. 16]. Згідно зі ст. 14 КУпАП, посадові особи підлягають адміністративній відповідальності за адміністративні правопорушення, пов'язані з недодержанням установлених правил у сфері охорони порядку управління, державного і громадського порядку, природи, здоров'я населення та інших правил, забезпечення виконання яких входить до їх службових обов'язків [11]. Отже, суб'єкт вчинення корупційних правопорушень є спеціальним, адже такими правопорушниками можуть бути посадові особи органів державної влади, місцевого самоврядування, державних і комунальних підприємств та організацій.

Надання медичних послуг в Україні здійснюється закладами охорони здоров'я різних форм власності, зокрема державної і комунальної власності. Відповідно до ст. 16 Основ законодавства України про охорону здоров'я, органи державної влади та місцевого самоврядування сприяють розвитку закладів охорони здоров'я всіх форм власності [12]. Оскільки значна частина закладів охорони здоров'я перебувають у державній або комунальній власності, то вчинки окремих категорій медичних працівників можуть бути кваліфіковані як корупційні правопорушення. Спробуємо визначити більш детальний перелік суб'єктів адміністративної відповідальності за вчинення корупційних правопорушень у сфері охорони здоров'я.

Докладний перелік суб'єктів, на яких поширюється антикорупційне законодавство, закріплений у ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції». Більшість із зазначених працівників є посадовими особами різних органів державної влади або місцевого самоврядування. Водночас однією з категорій суб'єктів відповідальності за порушення антикорупційного законодавства є посадові особи юридичних осіб публічного права [13]. Дійсно, існує система органів державної влади та місцевого самоврядування, до повноважень яких належить управління сферою охорони здоров'я. Органами державної влади створені і працюють заклади охорони здоров'я державної і комунальної власності. Для визначення детального переліку посадових осіб закладів охорони здоров'я варто встановити, які організації належать до юридичних осіб публічного права і кого законодавство України визнає посадовими особами.

Згідно з ч. 2 ст. 82 ЦК, України юридична особа публічного права створюється розпорядчим актом Президента України, органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування. У ст. 167 і ст. 169 ЦК України передбачено повноваження органів державної влади та територіальних громад створювати юридичні особи публічного права [14]. У ст. 16 Основ законодавства України про охорону здоров'я встановлено, що зале-

жно від форми власності заклади охорони здоров'я утворюються та функціонують як державні, комунальні, приватні чи засновані на змішаній формі власності. За організаційно-правовою формою заклади охорони здоров'я державної власності можуть утворюватися та функціонувати як державні некомерційні підприємства або державні установи [12]. Отже, комунальні та державні заклади охорони здоров'я є юридичними особами публічного права. Посадові особи цих закладів можуть бути суб'єктами адміністративної відповідальності за вчинення корупційних правопорушень.

Варто спробувати встановити поняття посадової особи, закріплене в законодавстві та доктринальних дослідженнях. У тексті Закону України «Про державну службу» [15] містяться визначення понять «посада» та «державний службовець», згадується поняття «посадова особа», але немає визначення цього терміна. Закон України «Про запобігання корупції» містить формулювання «особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування» [13]. У цьому законодавчому акті згадується поняття «посадова особа», але немає його визначення. У ст. 14 КУпАП встановлено особливості адміністративної відповідальності посадових осіб, але не уточнюється, кого саме варто відносити до цієї категорії працівників. При аналізі Закону України «Про місцеве самоврядування» привертає увагу закріплення визначення посадової особи місцевого самоврядування. За переконанням законодавця, такою особою є громадянин, який працює в органах місцевого самоврядування, має відповідні посадові повноваження в здійсненні організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій та отримує заробітну плату за рахунок місцевого бюджету [16]. Таким чином, ключовими елементами визначення «посадової особи» є виконання організаційно-розпорядчих обов'язків та отримання зарплати за рахунок бюджетних коштів.

У Кримінальному кодексі України визначено поняття «службова особа», яке за своєю сутністю є достатньо близьким до терміна «посадова особа». Згідно з приміткою 1 до ст. 364 КК України, службовими особами можуть визнаватися службовці, які здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, а також ті працівники, які в державних чи комунальних підприємствах, в установах чи організаціях займають посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій [17]. Зауважимо, що в державних і комунальних закладах охорони здоров'я є чимало посад, пов'язаних з виконанням таких функцій. А в органах державного управління закладів охорони здоров'я працюють державні службовці.

Докладні пояснення відносно виконання організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій містяться в постанові Пленуму Верховного Суду України від 26.04.2002 «Про судову практику у справах про хабарництво». Відповідно до п. 1 цієї постанови, організаційно-розпорядчі обов'язки – це обов'язки по здійсненню керівництва галузю промисловості, трудовим колективом, ділянкою роботи, виробничою діяльністю окремих працівників на підприємствах, в установах чи організаціях незалежно від форми власності. Такі функції виконують, зокрема, керівники державних чи комунальних підприємств, уста-

нов та організацій, їх заступники, керівники структурних підрозділів, їх заступники [18]. Варто зазначити, що організаційно-розпорядчі обов'язки у сфері охорони здоров'я виконують керівники закладів охорони здоров'я, окремих відділень у цих закладах та їхні заступники. Згідно з п. 1 цієї постанови, адміністративно-господарські обов'язки – це обов'язки з управління або розпорядження державним чи комунальним майном: установа порядку його зберігання, переробки, реалізації, забезпечення контролю за цими операціями тощо [18]. Можна зробити висновок, що заступники керівників закладів охорони здоров'я з адміністративно-господарської роботи, завідувачі складами виконують адміністративно-господарські обов'язки.

Таким чином, посадовими особами в закладах охорони здоров'я є працівники, які виконують організаційно-розпорядчі або адміністративно-господарські обов'язки в закладах охорони здоров'я, а також працівники органів державної влади та місцевого самоврядування у сфері охорони здоров'я. Докладні списки таких посад містяться в підзаконних актах МОЗ України.

Переліки закладів охорони здоров'я та лікарських посад встановлено наказом МОЗ України від 28.10.2002. В Україні можуть існувати такі заклади охорони здоров'я, як лікарні, амбулаторії, диспансери, поліклініки, а також інші [19]. Серед посадових осіб у закладах охорони здоров'я можна назвати генерального директора, директора, головного лікаря закладу, медичного директора або заступників головного лікаря. Керівник структурного підрозділу може мати назву завідувача або начальника. Передбачено, що конкретні назви посад керівників закладів охорони здоров'я та їх структурних підрозділів визначаються чинними типовими та штатними нормативами закладів охорони здоров'я [20]. Тобто в кожному закладі охорони здоров'я є посадові особи, які здійснюють керівництво таким закладом або його окремими структурними підрозділами. Саме вони й можуть бути суб'єктами адміністративної відповідальності за вчинення корупційних правопорушень.

Також варто пам'ятати, що існують органи державного управління галуззю охорони здоров'я та державні службовці, які працюють у таких органах. Згідно з п. 9 та п. 11 Положення про МОЗ України, міністерство очолює міністр, який призначається на посаду за поданням Прем'єр-міністра України і звільняється з посади Верховною Радою України. Міністр має першого заступника та заступників. Повноваження керівника державної служби в МОЗ України здійснює державний секретар МОЗ України [21]. Відповідно до рекомендаційних переліків структурних підрозділів обласної та районної державних адміністрацій, одним із таких підрозділів повинен бути окремий підрозділ з охорони здоров'я. Вид структурних підрозділів (департамент, управління, відділ, сектор) та їх статус як юридичних осіб публічного права визначається головою обласної державної адміністрації залежно від ступеня складності завдань [22]. Отже, існує передбачена законодавством структура органів державного управління галуззю охорони здоров'я.

Відповідно до ч. 2 ст. 1 Закону України «Про державну службу», державний службовець – це громадянин України, який займає посаду державної служби в

органі державної влади, іншому державному органі, його апараті, одержує заробітну плату за рахунок коштів державного бюджету та здійснює встановлені для цієї посади повноваження, безпосередньо пов'язані з виконанням завдань і функцій такого державного органу, а також дотримується принципів державної служби [15]. Отже, працівники органів державної влади, які здійснюють державне управління у сфері охорони здоров'я, мають статус державних службовців, адже вони працюють у державному органі влади, виконують функції держави з управління галуззю охорони здоров'я, а також отримують заробітну плату за рахунок коштів державного бюджету.

Згідно зі ст. 32 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», до відання виконавчих органів сільських, селищних і міських рад належить управління закладами охорони здоров'я [16]. Відповідно до ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції» до суб'єктів, на яких поширюється антикорупційне законодавство, належать посадові особи місцевого самоврядування [13]. Отже, наступними суб'єктами корупційних правопорушень у сфері охорони здоров'я є службовці органів місцевого самоврядування, які здійснюють управління закладами охорони здоров'я в місті, селі або селищі.

Водночас робота лікарів різних спеціальностей, які працюють у лікарні або поліклініці, не відповідає визначенню державного службовця, адже вони здійснюють професійну діяльність із надання медичної допомоги, а не виконання функцій державного управління. Саме тому окремі лікарі не можуть бути суб'єктами корупційних правопорушень у сфері охорони здоров'я.

Висновок. Суб'єкт вчинення корупційних правопорушень у сфері охорони здоров'я має спеціальний характер. Такими суб'єктами можуть бути державні службовці органів державного управління закладами охорони здоров'я, а також службовці органів місцевого самоврядування, у підпорядкуванні яких перебувають заклади охорони здоров'я. Також корупційні правопорушення можуть бути вчинені працівниками лікарень та поліклінік, які виконують організаційно-розпорядчі або адміністративно-господарські функції. Вони мають статус посадових осіб юридичної особи публічного права. Серед керівників закладів охорони здоров'я можна назвати генерального директора, директора, головного лікаря закладу, медичного директора або заступників головного лікаря, завідувача або начальника відокремленого відділення або амбулаторії. Лікарі поліклінік або лікарень надають медичну допомогу, виконуючи свої професійні обов'язки, але управлінських функцій не виконують. Незважаючи на те, що медичні працівники отримують заробітну плату за рахунок коштів державного бюджету, вони не мають статусу державного службовця і не можуть бути притягнуті до адміністративної відповідальності за вчинення корупційних правопорушень.

Для вдосконалення правового регулювання переліку суб'єктів корупційних правопорушень у сфері охорони здоров'я пропонуємо внести такі зміни до національного законодавства:

1. Закріпити в Законах України «Про державну службу», «Про запобігання корупції», «Про місцеве самоврядування в Україні», Кодексі України про адміністративні правопорушення однакове визначення посадової особи державного

органу влади та юридичної особи публічного права. Можна запропонувати такий термін: «Посадовою особою є працівник, який представляє орган державної влади та місцевого самоврядування, виконує завдання державної влади відповідно до встановлених повноважень, або здійснює організаційно-розпорядчі чи адміністративно-господарські функції у юридичній особі публічного права».

2. Передбачити в Основах законодавства про охорону здоров'я орієнтовний перелік працівників закладів охорони здоров'я, які мають статус посадових осіб публічного права. Саме вказані працівники можуть бути суб'єктами адміністративної відповідальності за вчинення корупційних адміністративних правопорушень.

3. Закріпити в Основах законодавства про охорону здоров'я сутність організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських обов'язків посадових осіб у сфері охорони здоров'я.

Подальші наукові дослідження проблем правового регулювання відповідальності медичних працівників за вчинення корупційних правопорушень можуть бути пов'язані з визначенням функцій і повноважень окремих посадових осіб, котрі потенційно можуть вчиняти корупційні проступки.

Використані джерела:

1. Teremetskiy V., Duliba Y., Kroitor V., Korchak N., Makarenko O. Corruption and strengthening anti-corruption efforts in healthcare during the pandemic of Covid-19. *Medico-Legal Journal*. 2021; 89(1):25-28. DOI : 10.1177/0025817220971925.

2. Кравчук М. С., Петровська І. В. Основні напрямки антикорупційної діяльності в Україні та їх правове регулювання. *Актуальні проблеми правознавства*. 2021. № 2 (26). С. 49-56.

3. Теремецький В. І., Демянчук В. А. Міжнародний досвід реалізації антикорупційної політики. *Право і безпека*. 2017. № 4. С. 87-93.

4. Теремецький В. І., Демянчук В. А. Актуальні напрями адміністративної реформи в контексті модернізації антикорупційної політики України. *Держава і право*. Серія «Юридичні науки». 2017. № 78. С. 73-84.

5. Кожура Л. О. Юридичний аналіз суб'єкту та суб'єктивної сторони складу адміністративних правопорушень, які порушують право на охорону здоров'я осіб з інвалідністю. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. Т. 2. С. 29-31.

6. Кувакін С. В., Борисова Ю. В. Суб'єкти адміністративного правопорушення, що пов'язане з корупцією. *Проблеми сучасних трансформацій*. Серія «Право, публічне управління та адміністрування». 2021. № 2. С. 13-17.

7. Білік О. І., Новікова О. В. Обґрунтування шляхів подолання корупції у сфері охорони здоров'я. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2016. № 10. С. 30-35.

8. Перелігіна Р. В., Козир С. В. Соціальна сутність та механізм протидії корупції у сфері медицини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 246-249.

9. Резнік М. В., Овчаренко Н. М. Запозичення досвіду подолання корупції у сфері медицини для України на прикладі провідних країн світу: США, Японія, та Німеччина. *Право і суспільство*. 2017. № 3. Ч. 2. С. 236-241.

10. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>. (дата звернення: 23.11.2022)

11. Кодекс про адміністративні правопорушення України: Закон України від 07.12.1984 № 8073-Х. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>. (дата звернення: 23.11.2022)

12. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 № 2801-ХІІ. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>. (дата звернення: 23.11.2022)

13. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>. (дата звернення: 23.11.2022)

14. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>. (дата звернення: 23.11.2022)

15. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>. (дата звернення: 23.11.2022)

16. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-вр. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр>. (дата звернення: 23.11.2022)

17. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>. (дата звернення: 23.11.2022)

18. Про судову практику у справах про хабарництво : постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.04.2002 № 5. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-02#Text>. (дата звернення: 24.11.2022)

19. Перелік закладів охорони здоров'я : наказ МОЗ України від 28.10.2002 № 385. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0892-02#n28>. (дата звернення: 24.11.2022)

20. Перелік лікарських посад у закладах охорони здоров'я : наказ МОЗ України від 28.10.2002 № 385. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0893-02#n4>. (дата звернення: 24.11.2022)

21. Положення про Міністерство охорони здоров'я України : постанова Кабінету Міністрів України від 25.03.2015 № 267. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/267-2015-%D0%BF#Text>. (дата звернення: 24.11.2022)

22. Про затвердження рекомендаційних переліків структурних підрозділів області, Київської та Севастопольської міської, районної, районної в м. Києві та Севастополі державних адміністрацій : постанова Кабінету Міністрів України від 18.04.2012 № 606. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/606-2012-п> (дата звернення: 24.11.2022)

References:

1. Teremetskyi V, Duliba Y, Kroitor V, Korchak N, Makarenko O. (2021). Corruption and strengthening anti-corruption efforts in healthcare during the pandemic of Covid-19. *Medico-Legal Journal*, No. 89(1), pp. 25-28. DOI : 10.1177/0025817220971925. [in English].
2. Kravchuk, M. S., Petrovska, I. V. (2021) Osnovni napriamky antykoruptsiinoi diia lnosti v Ukraini ta yikh pravove rehuliuвання. *Aktualni problemy pravoznavstva – Actual problems of jurisprudence*, 2 (26), 49–56. [in Ukrainian].

3. Teremetskyi, V. I., Demianchuk, V. A. (2017). Mizhnarodnyi dosvid realizatsii antykoruptsiinoi polityky. *Pravo i Bezpeka – Law and Safety*, 4, 67–72. [in Ukrainian].
4. Teremetskyi, V., Demianchuk, V. (2017). Aktualni napriamy administratyvnoi reformy v konteksti modernizatsii antykoruptsiinoi polityky Ukrainy. *Derzhava i pravo – State and law*, 78, 73–84. URL : http://idpnan.org.ua/files/derjava-i-pravo.-yuridichni-nauki.-vipusk-78-_2017_.pdf. [in Ukrainian].
5. Kozhura, L. O. (2020) Yurydychnyi analiz subiektu ta subiektivnoi storony skladu administratyvnykh pravoporushen, yaki porushuiut pravo na okhoronu zdorovia osib z invalidnistiu. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal – Legal scientific electronic journal*, 2, vol. 2, 29–31. [in Ukrainian].
6. Kuvakin, S. V., Borysova, Yu. V. (2021) Subiektu administratyvnoho pravoporu shennia, shcho poviazane z koruptsiieiu. *Problemy suchasnykh transformatsii. Seriya «Pravo, publichne upravlinnia ta administruvannia» – Problems of modern transformations. Series «Law, public management and administration»*, 2, 13–17. [in Ukrainian].
7. Bilyk, O. I., Novikova, O. V. (2016) Obgruntuvannia shliakhiv podolannia koruptsii u sferi okhorony zdorovia. *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok – Public administration: improvement and development*, 10, 30–35 [in Ukrainian].
8. Pereyhina, R. V, Kozyr, S. V. (2019) Sotsialna sutnist ta mekhanizm protyidii koruptsii u sferi medytsyny. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava – Journal of the Kyiv University of Law*, 1, 246–249. [in Ukrainian].
9. Riezniak M. V., Ovcharenko N. M. (2017) Zapozychennia dosvidu podolannia koruptsii u sferi medytsyny dlia Ukraini na prykladi providnykh krain svitu: SSHa, Yaponia, ta Nimechchyna. *Pravo i suspilstvo – Law and society*, 3, part 2, 236–241. [in Ukrainian].
10. Konstytutsiia Ukrainy : Osnovnyi Zakon Ukrainy vid 28.06.1996. (1996) *Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy – Verkhovna Rada of Ukraine. Legislation of Ukraine*. N. p. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr>. [in Ukrainian].
11. Kodeks pro administratyvni pravoporushennia Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 07.12.1984 № 8073-Kh. (1984) *Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy – Verkhovna Rada of Ukraine. Legislation of Ukraine*. N. p. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>. [in Ukrainian].
12. Osnovy zakonodavstva Ukrainy pro okhoronu zdorovia : Zakon Ukrainy vid 19.11.1992 № 2801-KhII. (1992) *Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy – Verkhovna Rada of Ukraine. Legislation of Ukraine*. N. p. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>. [in Ukrainian].
13. Pro zapobihannia koruptsii : Zakon Ukrainy vid 14.10.2014 № 1700-VII. (2014) *Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy – Verkhovna Rada of Ukraine. Legislation of Ukraine*. N. p. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>. [in Ukrainian].
14. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 16.01.2003 № 435-IV. (2003) *Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy – Verkhovna Rada of Ukraine. Legislation of Ukraine*. N. p. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>. [in Ukrainian].
15. Pro derzhavnu sluzhbu : Zakon Ukrainy vid 10.12.2015 № 889-VIII. (2015) *Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy – Verkhovna Rada of Ukraine. Legislation of Ukraine*. N. p. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>. [in Ukrainian].
16. Pro mistseve samovriaduvannia v Ukraini : Zakon Ukrainy vid 21.05.1997 № 280/97-vr. (1997) *Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy – Verkhovna Rada of Ukraine. Legislation of Ukraine*. N. p. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-vr> [in Ukrainian].

17. Kryminalnyi kodeks Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 05.04.2001 № 2341-III. (2001) *Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy – Verkhovna Rada of Ukraine. Legislation of Ukraine*. N. p. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>. [in Ukrainian].

18. Pro sudovu praktyku u spravakh pro khabarnytstvo : postanova Plenumu Verkhovnoho Sudu Ukrainy vid 26.04.2002 № 5. (2002) *Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy – Verkhovna Rada of Ukraine. Legislation of Ukraine*. N. p. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-02#Text>. [in Ukrainian].

19. Perelik zakladiv okhorony zdorovia : nakaz MOZ Ukrainy vid 28.10.2002 № 385. (2002) *Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy – Verkhovna Rada of Ukraine. Legislation of Ukraine*. N. p. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0892-02#n28>. [in Ukrainian].

20. Perelik likarskykh posad u zakladakh okhorony zdorovia : nakaz MOZ Ukrainy vid 28.10.2002 № 385. (2002) *Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy – Verkhovna Rada of Ukraine. Legislation of Ukraine*. N. p. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0893-02#n4>. [in Ukrainian].

21. Polozhennia pro Ministerstvo okhorony zdorovia Ukrainy : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 25.03.2015 № 267. (2015) *Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy – Verkhovna Rada of Ukraine. Legislation of Ukraine*. N. p. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/267-2015-%D0%BF#Text>. [in Ukrainian].

22. Pro zatverdzhennia rekomendatsiinykh perelikiv strukturnykh pidrozdiliv oblasnoi, Kyivskoi ta Sevastopolskoi miskoi, raionnoi, raionnoi v mm. Kyievi ta Sevastopoli derzhavnykh administratsii : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 18.04.2012 № 606. (2012) *Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy – Verkhovna Rada of Ukraine. Legislation of Ukraine*. N. p. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/606-2012-p>. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 25.11.2022

Koval B., Lawyer of the Poltava Oblast Bar Council of the National Association of Lawyers of Ukraine (Poltava, Ukraine)

THE SUBJECT OF CORRUPTION OFFENSES IN THE FIELD OF HEALTH PROTECTION

The scientific article is devoted to the characteristics of subjects of corruption offenses in the field of health care. Scientific papers, legislation, and by-laws, that allow revealing the actual issue, are researched. It is stated that the subject of committing corruption offenses in the field of health care has a special character. It was concluded that such subjects could be civil servants of state management bodies of health care institutions. Civil servants of the Ministry of Health of Ukraine and local state administrations may violate anti-corruption legislation. Subjects of corruption offenses in the field of medicine include employees of local self-government bodies under whose authority health care institutions are located. Also, corruption offenses can be committed by healthcare institutions employees who perform organizational and managerial, or administrative and economic functions. The general director, director, chief physician of a health care institution, medical director or deputy chief physician, head or head of a separate department or dispensary may violate the norms of anti-corruption legislation. Attention is drawn to the lack of a uniform definition of an official in various legislative acts.

It is proposed to amend the current legislation to regulate the definition and list of persons who may be subjects of corruption offenses in medicine. In particular, to enshrine in the Basics of legislation on health care an oriented list of employees of health care institutions who have the status of public law officials. It is also proposed to predict the essence of the organizational and administrative or administrative and economic duties of officials in health care.

Keywords: corruption, crime, subject, health care, official.

DOI: 10.33766/2524-0323.100.186-206

УДК: 3.078.1:342.95:342.716: 351.94

Самбор М. А., кандидат юридичних наук, начальник сектору моніторингу Прилуцького районного відділу поліції Головного управління Національної поліції в Чернігівській області (м. Чернігів – м. Прилуки, Україна)

e-mail: NIKOLAS783@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0446-3892>

Правова система України перебуває на етапі її становлення, і будь-які трансформаційні дії є цілеспрямованим процесом розбудови та вдосконалення системи права і законодавства України. Наша держава має всі ознаки романо-германської правової системи і належить до сім'ї країн, де основним джерелом права є саме нормативно-правовий акт. Попри таку однозначність, у правове життя активно входить судовий прецедент, впровадження якого у правову систему України відображається і в нормах позитивного права. Незважаючи на джерельну базу правової системи, для суверенної, демократичної, правової і соціальної України важливим є створення умов дотримання прав і свобод, особливо у відношеннях приватних осіб з представниками органів публічної адміністрації щодо застосування заходів державного примусу та юридичної відповідальності, зокрема адміністративної відповідальності. До таких гарантій прав і свобод належить процесуальна форма провадження у справах про адміністративні правопорушення та документування адміністративних правопорушень. Для дієвості механізмів гарантій прав і свобод людини в адміністративно-деліктному провадженні, важливої ролі набуває судова практика розв'язання спорів з суб'єктами публічної адміністрації щодо дотримання відповідної процесуальної форми, як гарантії використання та здійснення прав і свобод учасників такого провадження. У статті детально проаналізована практика національних та міжнародних судів у вказаній категорії справ щодо захисту та відновлення порушених унаслідок недотримання встановленої законом процесуальної форми провадження у справах про адміністративні правопорушення та документування адміністративних правопорушень прав і свобод людини. Досліджено ключові судові рішення, пов'язані із захистом та відновленням прав і свобод людини як учасника адміністративно-деліктного провадження, а також питання застосування напрацьованої судами практики застосування відповідних процесуальних адміністративно-деліктних норм унаслідок їх інтерпретації під призвою дотримання прав і свобод людини. Сформульовані висновки про необхідність рецепції правових позицій судових органів суб'єктами публічної адміністрації, упов-

новаженими розглядати справи про адміністративні правопорушення та документувати адміністративні правопорушення, а також на цій основі необхідності вдосконалення процесуальної форми для ефективнішого захисту прав і свобод учасників адміністративно-деліктних проваджень.

Ключові слова: права, свободи, гарантії, адміністративно-деліктне провадження, правова позиція, суд.

Постановка проблеми. Правова система України, попри всі виклики сьогодення, продовжує розвиватися і вдосконалюватися на основі фундаментальних принципів права – верховенства права, дотримання прав і свобод людини, а також сучасних тенденцій глобалізації, впровадження у правову систему позитивних здобутків практики правозастосування, з урахуванням принципу континуїтету правових традицій та одночасним відходженням від впливу радянщини на правову систему суверенної, незалежної, демократичної, правової та соціальної країни. Творення правової системи нової держави – річ непроста, яка, звісно, не може відбутися одномоментно, а тому і зародження та розбудова галузей національного права і законодавства відбувається поступово, враховуючи сучасні та перспективні інтереси суспільства у врегулюванні тих чи інших суспільних відносин за допомогою права, а також завдяки глобалізаційним процесам, які відбуваються в суспільстві.

Значною не лише за кількісними показниками, а й якісними, пов'язаними із використанням, здійсненням прав, свобод та інтересів людини, створення умов для їх реалізації, охорони та захисту прав, свобод та інтересів людини є сфера суспільних відносин, яка пов'язується із відносинами між людиною та органами публічної адміністрації, що є предметом регулювання нормами адміністративного права і законодавства. У згаданій сфері значний сегмент пов'язаний з адміністративно-деліктними відносинами, відносинами, у яких вчиняються адміністративні правопорушення, визначаються міри державного примусу щодо осіб, які їх вчинили, розглядаються (ЗГОДЕН) особливості застосування такого примусу, а також вирішуються способи відновлення прав і свобод людини.

Привабливою і необхідною для досліджень галузь адміністративно-деліктного права є й тому, що безпосередньо пов'язана з дотриманням прав і свобод як окремої людини, наприклад, яка притягається до адміністративної відповідальності, так і соціальних груп, суспільства в цілому, оскільки адміністративна відповідальність виконує не лише ретроспективну, а й перспективну функцію в запобіганні вчинення адміністративних правопорушень.

Адміністративно-деліктне право має гармонійно поєднувати в собі норми матеріального і процесуального права, що гарантує додержання принципу верховенства права, дотримання прав і свобод людини, законності в діяльності органів публічної адміністрації, їх посадових осіб, інших уповноважених на застосування заходів державного примусу осіб. Переконані в тому, що саме логічно узгоджене поєднання норм процесуального права з нормами матеріального права гарантують ефективне та у суворій відповідності з законом застосування заходів адміністративної відповідальності. Одночасно маємо усвідомлювати й

те, що Кодекс України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) [2] має надзвичайно багато прогалин і колізій, які зумовлені несвоєчасним їх заповненням та виправленням. Як результат, у сучасних умовах правової системи України, спираючись на положення чч.5, 6 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [15], ст.ст. 13, 18, 19 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини» [16], судова правотворчість відіграє важливу роль у добудові національної правової системи, створення якісної та ефективної системи гарантій, охорони та захисту прав і свобод. Переконані, що впровадження в систему національного права і законодавства такого джерела права, як судовий прецедент, зумовлено динамічністю останнього та певною консервативністю адміністративно-деліктного законодавства. У згаданому контексті важливим є розуміння і застосування процесуальних норм, які виступають гарантіями дотримання прав і свобод, саме судовою гілкою влади під час розгляду справ про адміністративні правопорушення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематиці адміністративного та адміністративно-деліктного права, як галузей права, що об'єднані одним паспортом спеціальності 12.07.07, присвячена значна кількість дисертаційних досліджень. За даними Національної академії правових наук України, питома вага дисертаційних досліджень впродовж 2019-2021 років за спеціальністю 12.00.07 є найбільшою в структурі наукових досліджень у сфері права і у 2019 році становила 241 тему або 24,3 % [24] від усіх тем за спеціальністю «Право», у 2020 році – 192 теми, або 21,7 % [25] та 226 тем, або 22,7 % від загальної кількості затверджених тем дисертаційних досліджень у 2021 році [26]. Проблематиці адміністративно-процесуального права присвячені праці відомих в Україні та за її межами фахівців-адміністративістів Ю. Битяка, С. Ківалова, В. Колпакова, М. Смоковича, С. Стеценка, молодих учених та інших дослідників. Тож питання адміністративного та адміністративно-деліктного права не можна назвати такими, що їх оминули в наукових дослідженнях. Водночас, можемо наголосити на тому, що питанню процесуальної форми як гарантії прав і свобод учасників провадження у справі про адміністративне правопорушення та документування у справі про адміністративне правопорушення приділена неналежна увага, що позбавляє науку цілісної концепції гарантій прав і свобод людини, а законотворчість – обґрунтованих висновків для вдосконалення системи адміністративно-деліктного законодавства, зокрема його процесуальної підгалузі. Унаслідок таких обставин, важливою стає судова доктрина і судовий прецедент, який здатен заповнити наявні прогалини законодавчого регулювання процесуальних гарантій прав і свобод людини, як учасника провадження у справах про адміністративні правопорушення та документування у справах про адміністративні правопорушення.

У підсумку стверджуємо, що питання дотримання процесуальної форми документування та провадження у справах про адміністративні правопорушення, побудови судової інституції та її розуміння, як елементу системи гаран-

тій прав і свобод людини шляхом творчого та інтерпретаційного судового прецеденту, не знайшли належного наукового та нормативного обґрунтування, а також єдності правозастосування.

Формулювання цілей. Ураховуючи викладене, метою даної статті є дослідження в судовій правозастосовній практиці місця та ролі процесуальної форми провадження у справах про адміністративні правопорушення, як гарантії прав і свобод учасника провадження у справах про адміністративні правопорушення, а також документування у справах про адміністративні правопорушення та формування на їх основі правових позицій гарантії прав і свобод людини.

Виклад основного матеріалу. Процесуальна форма містить гарантії реалізації прав і свобод учасників процесу, забезпечує здійснення демократичних принципів, створює умови, які сприяють всебічному і об'єктивному розгляду та вирішенню питань [17, с. 154] провадження у справах про адміністративні правопорушення та їх вирішення по суті.

Процесуальні гарантії – це передусім система процесуальних засобів забезпечення реалізації прав учасників певного виду судочинства, визначена Конституцією і Законами України, але вказані гарантії не вичерпуються лише забезпеченням таких прав [18, с. 48].

Процес документування у процесуальній формі – це гарантія встановлення істини, важлива гарантія законності й обґрунтованості, реалізація самої стадійності руху цивільного судочинства, гарантія забезпечення прав і законних інтересів громадян, які беруть участь у справі, гарантія законності й обґрунтованості всіх рішень, які приймаються компетентними органами [19, с. 148]. Отже, процесуальна форма та процесуальна гарантія прав і свобод являють собою системний зв'язок встановлення істини у справі та засадах дотримання прав і свобод людини.

Провадження у справах про адміністративні правопорушення та провадження з документування адміністративних правопорушень регламентовано нормами КУпАП [2]. Розв'язанню зазначеної проблеми присвячено норми Розділу IV КУпАП. Не будемо наголошувати на якості таких норм, однак із упевненістю можемо стверджувати, що правове регулювання суспільних відносин, пов'язаних із документуванням у справах про адміністративні правопорушення та провадженням у справах про адміністративні правопорушення, є таким, що цілком можливо й повинно виконуватися, перш за все суб'єктами публічної адміністрації, наділеними повноваженнями застосовувати заходи юридичної відповідальності та державного примусу до особи.

Відповідно до ст. 245 КУпАП, завданнями провадження в справах про адміністративні правопорушення є: своєчасне, всебічне, повне і об'єктивне з'ясування обставин кожної справи, вирішення її в точній відповідності із законом, забезпечення виконання винесеної постанови, а також виявлення причин та умов, що сприяють вчиненню адміністративних правопорушень, запобігання правопорушенням, виховання громадян у дусі дотримання законів, зміцнення законності (виділено нами – М. С.). У ст. 246 КУпАП міститься імперативна но-

рма, яка вказує на те, що саме нормами КУпАП та іншими законами визначається порядок провадження в справах про адміністративні правопорушення; змінювати або нівелювати його неприпустимо, оскільки зазначена обставина призводить до порушень процесуальних гарантій прав і свобод людини, які охороняються зазначеною процесуальною формою.

Суб'єктами, які уповноважені здійснювати провадження в справах про адміністративні правопорушення, є, зазвичай, органи та посадові особи органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, які, мають свої повноваження реалізовувати перш за все відповідно до конституційних норм прямої дії, сформульованих у ст.ст. 6, 19 Конституції України [1], діючи лише на підставі, у межах повноважень та в спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Така поведінка уповноважених здійснювати провадження в справах про адміністративні правопорушення суб'єктів має спрямовуватися на своєчасне, усебічне, повне та об'єктивне з'ясування обставин кожної справи з урахуванням фундаментальних принципів демократичного суспільства і такого ж за змістом і формою державного режиму в країні, а саме верховенства права і дотримання прав і свобод людини.

Під час дослідження зв'язків необхідно враховувати, що не тільки матеріальне право визначає правові режими і конкретні варіанти правового регулювання в процесуальному праві, але мають місце і зворотні зв'язки, коли відсутність процесуальних форм захисту права гальмує розвиток відповідних нових сфер матеріального права [11, с. 78]. Стосовно ж провадження у справах про адміністративні правопорушення, зазначимо, що недотримання процесуальної форми провадження у таких справах негативно позначається на встановленні істини у справі, а також формує та демонструє негативні тенденції, пов'язані із виділенням та реалізацією репресивних функцій сервісних органів у сфері правопорядку, наслідком чого є обмеження або порушення прав і свобод людини в суспільстві, а зважаючи на кількісні показники справ про адміністративні правопорушення, формулює негативне явище системного нехтування прав і свобод людини в соціумі. Озвучені обставини позначаються на якості правового регулювання суспільних відносин і знаходять своє відображення у формуванні суспільної думки, а у подальшому і свідомості та правової культури щодо ефективності правового регулювання відповідних суспільних відносин з використанням правових засобів відповідними суб'єктами публічної адміністрації. Як наслідок, переконані в тому, що виконання визначених державою процесуальних гарантій у виді відповідних процесуальних форм усіма суб'єктами публічної адміністрації є важливим кроком до утвердження верховенства права, дотримання прав і свобод людини, а також законності в діяльності таких суб'єктів публічної адміністрації, що всилить впевненість людини в захищеності з боку інститутів держави.

Норми КУпАП чітко регламентують умови розгляду справ про адміністративні правопорушення: відкритості, гласності (ст. 249 КУпАП) та рівності (ст. 248 КУпАП), а також місця розгляду справи (ст. 276 КУпАП), строків такого розгляду

(ст. 278 КУпАП), особливостей підготовки до розгляду (ст. 278 КУпАП) та безпосереднього розгляду справи (ст. 279 КУпАП). Норми КУпАП встановлюють особливості розгляду окремих категорій справ (ст. 279-1 КУпАП, ст. 279-2 КУпАП, ст. 279-5 КУпАП, ст. 279-6 КУпАП), обставини, що підлягають з'ясуванню (ст. 280 КУпАП), пропозиції про усунення причин та умов, що сприяли вчиненню адміністративних правопорушень (ст. 282 КУпАП), права учасників провадження (ст.ст. 268-274 КУпАП). Лише в системному зв'язку зазначених норм можливе встановлення істини в справі, ухвалення законного та справедливого рішення з дотримання прав і свобод людини, яке визнаватиметься всіма учасниками провадження та суспільством.

Для дотримання та виконання суб'єктами публічної адміністрації, уповноваженими здійснювати провадження у справах про адміністративні правопорушення зазначених норм, спрямованих на забезпечення та гарантування можливості використання та здійснення учасниками такого провадження їх прав і свобод, є судовий контроль за дотриманням вищезгаданими суб'єктами публічної адміністрації законності їх дій, який здійснюється в адміністративному судочинстві.

Завданням адміністративного судочинства є справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень (ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України) [20]). Норми КАС України відіграють провідну роль під час вирішення спорів, пов'язаних із оскарженням рішень суб'єктів публічної адміністрації та їх дій під час ухвалення таких рішень.

Саме сформована та усталена судова практика, яка знайшла свій вираз у тому числі у правових позиціях (інтелектуально-вольовій, дослідницько-пошуковій діяльності суб'єкта права, пов'язаній із формуванням та викладенням мотивованої та обгрунтованої думки на основі дослідження обставин справи, кваліфікації діянь учасників правовідносин, а також обрання на власний розсуд і за власною інтерпретацією норм позитивного права, які слід використовувати як засіб урегулювання (унормування) конкретних суспільних відносин та їхнього обгрунтування [21, с. 83]) Верховного Суду, які, внаслідок згаданих положень чч.5, 6 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», набувають загальнообов'язкового характеру для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності КУпАП, мають не лише контролювати законність у діяльності суб'єктів публічної адміністрації, а й гарантувати дотримання останніми прав і свобод людини під час адміністративно-деліктного провадження. Саме на загальнообов'язковості таких правових позицій хочеться зробити наголос, а також на необхідності їх врахування та застосування для регулювання відповідних однотипних суспільних відносин і, перш за все, суб'єктами публічної адміністрації.

Так Пленум Верховного Суду України звернув увагу судів на неприпустимість спрощеного підходу до судового розгляду справ про адміністративні правопорушення на транспорті та ігнорування прав осіб, яких притягають до відповідальності, а також потерпілих, їхніх законних представників і захисників (п.24) [12]. На нашу думку, неприпустимо спрощення встановленої законом форми провадження у справах про всі без винятку види адміністративних правопорушень. Перш за все наголосимо на тому, що саме запроваджена процесуальна форма покликана не лише забезпечити законність провадження у справах про адміністративні правопорушення та документування адміністративних правопорушень, а й виступити гарантією дотримання прав і свобод усіх без винятку учасників такого процесу. Подібний необґрунтований потяг до спрощення та нехтування процесуальною формою не можна виправдовувати розвантаженням відповідних суб'єктів публічної адміністрації, оскільки такий підхід негативно позначається на правах і свободах людини, яка є учасником цього провадження. Маємо усвідомлювати, що суб'єкти публічної адміністрації покликані захищати права і свободи, а не навпаки – людина має догоджати та спрощувати повноваження таких суб'єктів.

Подібна точка зору не стала винятком і знаходить відбиття у наступних рішеннях судів різних інстанцій. Зокрема, Сьомий апеляційний адміністративний суд у постанові від 29 липня 2021 року у справі № 679/585/21 критично оцінив дотримання в повній мірі працівником поліції процедури розгляду справи за 5 хв. 34 с, що серед іншого виключає надання можливості особі, яка притягається до адміністративної відповідальності, скористатися своїми правами, передусім, правом на захист. Колегія суддів апеляційного адміністративного суду погодилася з висновками суду першої інстанції, що під впливом стислого часу розгляду справи про адміністративне правопорушення, позивач навіть не мав можливості виявити бажання скористатися правовою допомогою [3]. Рішення цього суду, яке є остаточною, має стати прикладом для визначення примірного часового проміжку, необхідного для правильного врегулювання процесуальної форми розгляду справи про адміністративне правопорушення, що гарантуватиме не лише дотримання зовнішньої форми адміністративно-деліктного провадження, а й у змістовному аспекті виступить гарантом для можливості використання та здійснення учасниками такого провадження їх прав і свобод, як складових елементів правовідношення, спрямованих перш за все на дотримання прав і свобод людини та справедливого встановлення істини у справі. Однак, слід нагадати й на ту обставину, що ще у 2011 році (за 10! років до згаданої постанови Сьомого апеляційного адміністративного суду) Європейський Суд з прав людини виніс рішення у справі «Корнев і Карпенко проти України» (Заява № 17444/04) [22], де зазначається, що, хоч і немає чіткої інформації про те, скільки саме часу минуло на момент розгляду адміністративної справи заявниці після вчинення нею правопорушення, очевидним є те, що цей проміжок часу не перевищував кількох годин. Навіть якщо припустити, що справа заявниці була нескладною, Європейський суд з прав людини має сумніви в тому, що обста-

вини, за яких проводився розгляд справи заявниці, дали їй змогу належним чином ознайомитися з висунутими проти неї обвинуваченнями та доказами, а також адекватно їх оцінити й розробити серйозну юридичну стратегію свого захисту (п.67 рішення у справі «Корнев і Карпенко проти України»). Європейський Суд з прав людини наголосив на тому, що пункт 3 (b) статті 6 гарантує обвинуваченому «мати час і можливості, необхідні для підготовки свого захисту», а отже, ця гарантія означає, що підготовка основного захисту в його інтересах охоплює все, що є «необхідним» для підготовки основного розгляду справи судом. Обвинувачений повинен мати можливість організувати свій захист належним чином і без обмежень можливості надання суду, який розглядає справу, усіх відповідних аргументів захисту і, таким чином, вплинути на результат провадження (див. «Кан проти Австрії» (Can v. Austria), № 9300/81, доповідь Комісії від 12 липня 1984 року, серія А, № 96, п.53, ухвалу у справі «Коннолі проти Сполученого Королівства». (Connolly v. the United Kingdom), № 27245/95, від 26 червня 1996 року, і «Майзіт проти Росії» (Mayzit v. Russia), № 63378/00, п.78, від 20 січня 2005 року) (п.66 рішення у справі «Корнев і Карпенко проти України»). Отже, доречно зауважити, що національні суди імплементують міжнародний досвід у сфері захисту прав і свобод людини в адміністративно-деліктному праві, однак таке запозичення і такі рішення є поодинокими, що, на нашу думку, збіднює якість рішень у справах про адміністративні правопорушення, зокрема суб'єктів публічної адміністрації, наділених відповідними повноваженнями здійснювати провадження у справах про адміністративні правопорушення, а відтак є причиною зневіри у відстоюванні прав і свобод у спорах із суб'єктами публічної адміністрації, уповноваженими здійснювати провадження у справах про адміністративні правопорушення.

Правозастосовна практика має й інші приклади, пов'язані з визнанням та необхідністю неухильного дотримання процесуальної форми провадження у справі про адміністративне правопорушення, як гарантії дотримання прав і свобод людини, встановлення істини, ухвалення справедливого та законного рішення. Наприклад, П'ятий апеляційний адміністративний суд від 14 червня 2019 року у постанові у справі № 521/4847/19 зазначив, що позивачем не спростовано самого факту вчинення ним спірного правопорушення, а лише зазначається про допущені поліцейським процесуальні порушення порядку розгляду справи про адміністративне правопорушення. Причому, позивачем не підтверджено належними доказами відповідні посилання на порушення порядку розгляду справи про адміністративне правопорушення, а тому такі посилання є необґрунтованими. Через те колегія суддів вважає, що за наслідком виявлення правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, розгляд якого віднесено до компетенції Національної поліції України, поліцейським правомірно винесено оскаржувану постанову у справі про адміністративне правопорушення [5]. Таким обґрунтуванням свого рішення суд фактично заперечив принцип презумпції невинуватості, а також приписи норми ч.2 ст. 77 КАС України, де йдеться про те, що в адміністративних справах про протиправність рішень, дій чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень обов'язок щодо доказування

правомірності свого рішення, дії чи бездіяльності покладається на відповідача, який є суб'єкт публічної адміністрації, уповноважений здійснювати провадження у справах про адміністративні правопорушення, а також норми, що містяться в ч.2 ст. 255 КУпАП, згідно з якою саме уповноважені на складання протоколів про адміністративні правопорушення особи зобов'язані збирати докази вчинення адміністративного правопорушення та вини особи у його вчиненні.

Упродовж досліджуваного цікавою виявляється позиція Долинського районного суду Івано-Франківської області, у якій суд вмотивовує та обґрунтовує свої рішення тим, що на нагрудний відеореєстратор працівника поліції зафіксовано процес розгляду справи та всі пояснення, які надавав позивач. Ним (позивачем) не представлено належних доказів в обґрунтування обмеження реалізації ним прав, закріплених ст. 268 КУпАП. Напроти, як вбачається, позивач був присутній на місці складання постанови і повідомлений про її складання, роз'яснено його права, під час спілкування ним висловлювались доводи по суті вчиненого правопорушення, але працівник поліції не взяв їх до уваги, що свідчить про можливість реалізації своїх прав та об'єктивне рішення інспектора як посадової особи, що приймає рішення у справі. Тому обставини, зазначені в адміністративному позові, не відповідають дійсності та свідчать про те, що позивач намагається ввести в оману суд задля уникнення адміністративної відповідальності [7]. Зі змісту згаданої постанови виявляється, що об'єктивним є рішення, яке не обґрунтовується відповідними доказами та їх джерелами. Таке рішення є лише суб'єктивним сприйняттям відповідним суб'єктом публічної адміністрації, уповноваженим розглядати справу про адміністративне правопорушення, обставин справи. Про вмотивованість такого рішення належними та достатніми мотивами та підставами його ухвалення, а також законність, як ознака такого рішення, що передбачає ухвалення відповідної постанови згідно з нормами матеріального адміністративно-деліктного права з дотриманням вимог щодо провадження у справі про адміністративне правопорушення, встановлені КУпАП та законами України (процесуальним адміністративно-деліктним правом), залишається поза увагою суду, що, на нашу думку, унеможливило повне та об'єктивне дослідження обставин справи, встановлення істини на засадах справедливості і законності.

Власне, з цього приводу висловила свою позицію і судова гілка влади, представники якої у своєму рішенні зазначили наступне: «...рішення суб'єкта владних повноважень має бути обґрунтованим на момент його прийняття, оскільки воно має значущі наслідки для суб'єктів приватного права, що знаходяться в нерівному положенні по відношенні до суб'єкта владних повноважень. У контексті наведеного слід зазначити, що дотримання передбаченої законом процедури та порядку винесення такого рішення має виключно важливу роль для встановлення об'єктивної істини органом, на який законом покладено повноваження, зокрема щодо розгляду справ про адміністративне правопорушення. Порушення норм процесуального права суб'єктом владних повноважень (у даному випадку – інспектором патрульної поліції) при прийнятті та складанні постанови про притягнення до адміністративної відповідальності зводить нанівець

саму суть та завдання, покладені в основу поняття адміністративної відповідальності, оскільки ускладнює, а подекуди й унеможливує встановлення судом, що розглядає справу про адміністративне правопорушення, об'єктивної сторони вчиненого порушення та вини особи в його вчиненні» [13].

Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду чутливо підходить до дотримання процесуальної форми провадження у справах про адміністративні правопорушення, оскільки, скоріше за все, вбачає в цьому гарантії дотримання прав і свобод людини. У постанові від 18 лютого 2020 року у справі № 524/9827/16-а Касаційний адміністративний суд зауважив, що судами першої та апеляційної інстанції було встановлено, що під час розгляду справи про адміністративне правопорушення, особа, яка притягалася до адміністративної відповідальності, виявила бажання скористатись правовою допомогою, про що надала відповідачу належне письмове клопотання. Однак, інспектором не вжито жодних дій щодо надання водію можливості реалізувати своє право на отримання правової допомоги. Колегія суддів погоджується з висновком судів першої та апеляційної інстанцій, що такими діями інспектор порушив права особи, яка притягалася до адміністративної відповідальності, тому й порушено порядок розгляду справи про адміністративне правопорушення, що є підставою для скасування постанови у справі про адміністративне правопорушення [6]. Касаційний адміністративний суд в основі свого рішення поклав саме дотримання прав і свобод особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, тобто учасника адміністративно-деліктних відносин, стосовно якого вирішується питання про обмеження його прав і свобод, а також застосування заходів державного примусу. Упевнені, що забезпечення реалізації стороною адміністративно-деліктних відносин своїх прав і свобод у відносинах з відповідним суб'єктом публічної адміністрації і є тим фундаментальним принципом законності, який має виконувати суб'єкт публічної адміністрації, під час реалізації власних повноважень у адміністративно-деліктних відносинах не допускати обмежень чи звуження прав і свобод інших учасників провадження.

Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду виклав свою правову позицію у постанові від 15 травня 2019 року у справі № 537/2088/17 про особливості використання процесуальної форми для встановлення фактичних обставин справи та кваліфікації діянь учасників відповідних суспільних відносин, що регулюються нормами адміністративно-деліктного законодавства. Зокрема Касаційний адміністративний суд наголосив на тому, що стосується висновку суду апеляційної інстанції про факт правопорушення, то такий, на думку колегії суддів Касаційного адміністративного суду, є поспішним, оскільки не з'ясованими залишилися істотні для цієї справи обставини. Зокрема, суд залишив поза увагою доводи позивача про те, що зупинка була вимушеною і зумовлена технічною несправністю автомобіля (що підтвердили троє свідків, показання яких врахував суд першої інстанції і мотивів, через які їх відхилено, апеляційний суд не зазначив); не з'ясовано, яку саме заборону (зупинки/стоянки) і який саме дорожній знак порушив/не виконав позивач, відтак який кон-

кретно пункт ПДР порушено. На думку колегії суддів, сам факт визнання особою вини у порушенні ПДР не може бути достатнім доказом правомірності рішення суб'єкта владних повноважень і не звільняє останнього від доведення його правомірності. З'ясування обставин, за яких вчинено адміністративне правопорушення, котре позивачу поставлено за провину, буде неповним і поверховим, якщо не дослідити його в усіх тих аспектах, про які зазначено вище [9]. Звідси, актуальним є дотримання суб'єктом публічної адміністрації вимог доведеності як факту вчинення адміністративного правопорушення, винності особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, у його вчиненні, обставини, що обтяжують чи пом'якшують відповідальність, інших обставин, зазначених у ст. 280 КУпАП. Однак, можемо зазначити, що в постановках у справах про адміністративні правопорушення, винесених такими суб'єктами публічної адміністрації у позасудовий спосіб, фактично не досліджуються ці питання, та й, власне, бланки таких постанов за своєю формою не дозволяють відобразити зміст всіх обставин події, які повинні бути дослідженими і які впливають на вид ухваленого рішення та вид і міру адміністративного стягнення.

З цього приводу доручною є позиція Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду, викладена у постанові від 30 травня 2018 року у справі № 337/3389/16-а, де наголошується на тому, що докази, надані відповідачем по справі, мають бути належним чином досліджені судами першої та апеляційної інстанцій із наданням їм відповідної правової оцінки на предмет їх належності і допустимості, повноти та достатності для визнання правомірності дій та рішень суб'єкта владних повноважень. Колегія суддів вважає за необхідне зазначити, що постанова про притягнення до адміністративної відповідальності є рішенням суб'єкта владних повноважень, актом індивідуальної дії, який встановлює відповідні права та обов'язки для особи, щодо якої він винесений. Таке рішення суб'єкта владних повноважень має бути обґрунтованим на момент його прийняття, оскільки воно має значимі наслідки для суб'єктів приватного права, що знаходяться в нерівному положенні по відношенні до суб'єкта владних повноважень. У контексті наведеного слід відмітити, що дотримання передбаченої законом процедури та порядку винесення такого рішення має виключно важливу роль для встановлення об'єктивної істини органом, на який законом покладено повноваження, зокрема, щодо розгляду справ про адміністративне правопорушення. Порушення норм процесуального права суб'єктом владних повноважень (у даному випадку – інспектором патрульної поліції) при прийнятті та складанні постанови про притягнення до адміністративної відповідальності зводить нанівець саму суть та завдання, покладені в основу поняття адміністративної відповідальності, оскільки ускладнює, а подекуди й унеможливує встановлення судом, що розглядає справу про адміністративне правопорушення, об'єктивної сторони вчиненого порушення та вини особи в його вчиненні [14].

Під призою достатності та допустимості доказів, суб'єкти публічної адміністрації повинні пам'ятати, що, здійснюючи судовий контроль щодо правомі-

рності дій працівників поліції, суд має досліджувати належні та допустимі докази вчинення правопорушення. А належними та допустимими доказами є такі, що містяться в матеріалах адміністративної справи, та зібрані до моменту її розгляду працівником поліції [12]. Зазначені законодавчі положення, що інтерпретовані суб'єктом правозастосування – судом, повинні бути доступними і зрозумілими іншим суб'єктам публічної адміністрації, уповноваженим здійснювати провадження у справах про адміністративні правопорушення та документування адміністративних правопорушень, адже дотримання відповідної процесуальної форми гарантує не лише дотримання прав і свобод людини, а й забезпечення стану правопорядку в суспільстві. У вказаному питанні проблемним перш за все є якість адміністративно-деліктного законодавства, а спроби судової гілки влади створити та реалізувати креативний судовий прецедент стикається із суто легістичною правосвідомістю представників суб'єктів публічної адміністрації, що не сприяє впровадженню природно-правових засад прав і свобод людини та провідної функції держави – утвердження прав і свобод людини. Хоча вищезгадані судові рішення дають позитивний сигнал для використання природно-правових засад в інтерпретації адміністративно-деліктного процесуального закону щодо створення процесуальних гарантій захисту, охорони та відновлення прав і свобод людини, однак обмежена сфера застосування їх норм та несприйняття їх положень суб'єктами публічної адміністрації не забезпечують загальнообов'язковість їх застосування.

Окремої уваги заслуговує питання впровадження у практику правозастосування адміністративно-деліктних відносин досвіду та розуміння змісту, інтерпретації перш за все прав і свобод людини, як структурних елементів правовідносин, Європейським судом з прав людини. Рішення Європейського Суду з прав людини є обов'язковим для виконання Україною, відповідно до статті 46 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [16].

Європейський суд з прав людини зазначає, що, з огляду на суворість покарання, адміністративне провадження, як те, що здійснювалося щодо заявниці в цій справі, має розглядатися як «кримінальне» для цілей Конвенції (п.46) [8]. У рішенні у справі «Карелін проти Росії» (Karelin v. Russia), заява № 926/08, пункти 51-84, від 20 вересня 2016 року, Суд установив порушення принципу безсторонності в провадженні у справі про адміністративне правопорушення щодо заявника, під час якого прокурор був відсутнім (п. 60). Повертаючись до об'єктивного критерію, Суд зазначає, що національний суд провів усне засідання, під час якого присутньою була лише заявниця; у цьому засіданні національний суд допитав заявницю та дослідив докази з матеріалів справи. Незважаючи на те, що заявниця стверджувала про свою невинуватість, суд визнав її винною (див. пункти 16, 17) (п. 62). У цьому контексті Суд нагадує, що, як він встановив у рішенні у справі «Карелін проти Росії» (Karelin v. Russia), коли (i) проводиться усний судовий розгляд з метою встановлення обґрунтованості будь-якого «кримінального обвинувачення», висунутого проти підсудного, та (ii) якщо було надано адекватну можливість з'явитися в судове засідання і сторона захисту не відмовилася від неї у встановленому порядку, присутність сторони обвинувачення є, як

правило, необхідною для усунення обґрунтованих сумнівів, які можуть виникнути щодо безсторонності суду (там само, пункт 76) (п. 65). Той факт, що в подальшому справу було переглянуто першим заступником голови апеляційного суду (див. пункт 19), не виправив відсутність безсторонності суду, який засудив заявницю. Навіть якщо припустити, що ця посадова особа мала право скасувати постанову про засудження заявниці на підставі небезсторонності Новокаховського міського суду, вона цього не зробила і залишила постанову про засудження заявниці та застосоване до неї стягнення без змін (див., *mutatis mutandis*, згадані рішення у справах «Озеров проти Росії» (*Ozerov v. Russia*), пункт 56, та «Кривошапкін проти Росії» (*Krivoshapkin v. Russia*), пункт 45). Отже, було порушення пункту 1 статті 6 Конвенції щодо вимоги безсторонності (п. 66, 67). Європейський Суд з прав людини розглядає кримінальний процес та адміністративно-деліктне провадження як споріднені процеси, у яких і гарантії прав і свобод людини мають перебувати на високому рівні, особливо під час провадження у справах про адміністративні правопорушення, де передбачається можливість застосування адміністративних стягнень, які є подібними до кримінальних покарань, зокрема розмір штрафу як адміністративне стягнення у справах про адміністративні правопорушення, відповідальність за вчинення яких передбачена ст. 130 КУпАП. Очевидно, що таке рішення забезпечує принцип змагальності в адміністративно-деліктному процесі, неприпустимість взяття на себе суб'єктом розв'язання такого спору функцій обвинувачення. Переконані, що реалізація таких функцій прокуратурою є доречною і такою, що відповідає принципам діяльності цього органу державної влади.

Важливим дороговказом для налагодження справедливого правосуддя у справах про адміністративні правопорушення є застосування всесвітньо визнаного у демократичних суспільствах принципу доведення «поза розумним сумнівом».

Суд при оцінці доказів керується критерієм доведення «поза розумним сумнівом» (див. рішення від 18 січня 1978 року у справі «Ірландія проти Сполученого Королівства» (*Ireland v. the United Kingdom*), Series A № 25, сс. 64–65, п. 161). Проте таке доведення може впливати зі співіснування достатньо вагомих, чітких та узгоджених між собою висновків або подібних неспростованих презумпцій щодо фактів (див. рішення у справі «Салман проти Туреччини» (*Salman v. Turkey*) [ВП], заява № 21986/93, п. 100, ECHR 2000-VII) (п. 45) [10]. На жаль, констатуємо, що згаданий принцип доведення обставин, що підлягають доказуванню у справах про адміністративні правопорушення, нехтується перш за все суб'єктами публічної адміністрації, уповноваженими здійснювати провадження у справах про адміністративні правопорушення та документування адміністративних правопорушень. Зазначене, думається, є наслідком статистичних підходів до виконання завдань із протидії адміністративним проступкам, коли важливим є не якість документування правопорядку та незворотність відповідальності за вчинення правопорушення, а формування суспільної думки про враження суспільства відповідним видом адміністративних правопорушень.

Згідно з практикою Європейського Суду з прав людини, очікуваний обсяг обґрунтування залежить від різних доводів, що їх може наводити кожна зі сторін, а також від різних правових положень, звичаїв та доктринальних принципів, а крім того, ще й від різних практик підготовки та представлення рішень у різних країнах. Щоб дотриматися принципу справедливого суду, обґрунтування рішення повинно засвідчити, що суддя справді дослідив усі основні питання, винесені на його розгляд, що і вчинено судом у даній справі [4]. Переконані в тому, що обґрунтування та вмотивування рішень у справах про адміністративні правопорушення, яке стало предметом наукових пошуків [23, с. 126-129], має трансформуватися у відповідні правотворчі пропозиції та знайти логічне втілення у правозастосуванні. Для цього, думається, має втілитися культурно-ідеологічна зміна свідомості у представників суб'єктів публічної адміністрації, уповноважених здійснювати провадження у справах про адміністративні правопорушення та документування адміністративних правопорушень, які з кількісних завдань результатів своєї діяльності мають перейти до якісних, серед яких ключовим є не просто виявлення адміністративного правопорушення та притягнення винної особи до адміністративної відповідальності, а й доведення факту вчинення правопорушення, вини особи, яка вчинила, вжиття заходів до відновлення порушених прав і свобод, створення безпечного середовища для життя і розвитку людини, як особистості.

Висновки. Правозастосовна практика здатна оперативно виявляти недоліки законодавчого регулювання. Водночас система національного законодавства України, яка у своїй основі має нормативно-правовий акт, як ключове джерело позитивного права, передбачає місце судового прецедента, викладеного, як у рішеннях Верховного Суду, представлених у відповідних правових позиціях, так і використання рішень Європейського Суду з прав людини, як інтерпретації розуміння юридичних явищ, пов'язаних із розумінням та здійсненням прав і свобод людини.

Заразом, правові позиції судової гілки влади під час вирішення спорів, приводом для яких є незгода із певними індивідуальними рішеннями суб'єктів, уповноважених розглядати справи про адміністративні правопорушення та документувати адміністративні правопорушення, у виді індивідуально-правових актів, не мають єдності їх застосування як самими судовими органами, так і відповідними суб'єктами публічної адміністрації, які застосовують адміністративно-деліктні норми. Незважаючи на це, суди творять право шляхом забезпечення ефективного використання норм позитивного права для регулювання відповідних суспільних відносин, зокрема відносин за участі суб'єктів публічної адміністрації, уповноважених розглядати справи про адміністративні правопорушення та документувати адміністративні правопорушення, з природно-правовими засадами розуміння, використання та здійснення прав і свобод людини. З цією метою саме суди приділяють увагу дотриманню визначеної законом процедури та в цілому адміністративно-деліктного процесу, дотримання якого є гарантією не лише формально юридичної законності, а й дотримання прав і свобод учасників таких проваджень чи документування.

Урахування правових позицій як національних судів України, так і Європейського Суду з прав людини, що вступили в законну силу, у правозастосуванні суб'єктів публічної адміністрації, уповноважених розглядати справи про адміністративні правопорушення та документувати адміністративні правопорушення, створить ефективний правовий механізм, обумовлений системністю використання правових норм та єдністю їх тлумачення, наслідком чого стане юридична визначеність, доступність та зрозумілість норм для всіх учасників суспільних відносин у частині правового регулювання їх поведінки, сприятиме утвердженню законності та дотримання прав і свобод людини у суспільстві.

У контексті означеного саме процесуальна форма, яка визначена у нормах позитивного адміністративно-деліктного права має дотримуватися неухильно, адже дотримання такої процесуальної форми, яка передбачає рівні можливості для учасників адміністративно-деліктного провадження та документування адміністративних правопорушень, забезпечить гарантії дотримання прав і свобод таких учасників, свободи використання гарантованих можливостей, а також створить умови упевненості відновлення порушених прав та стане запобіжником від зловживань з боку представників суб'єктів публічної адміністрації, які здійснюють таке документування чи провадження.

Переконані, що позиції Європейського Суду з прав людини у частині гарантування прав і свобод учасників адміністративного провадження, документування адміністративних правопорушень мають враховуватися у адміністративній діяльності відповідних суб'єктів публічної адміністрації. Так правова позиція щодо часових рамок провадження у справі про адміністративне правопорушення за місцем його вчинення має відповідне конституційно-правове тлумачення, викладене Конституційним Судом України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 276 Кодексу України про адміністративні правопорушення [27], яке слід розуміти, як «адміністративно-територіальну одиницю, на яку поширюється юрисдикція відповідного органу, уповноваженого законом розглядати справу про адміністративне правопорушення». Застосування такого підходу гарантуватиме і відповідний часовий проміжок для використання та здійснення учасниками провадження, зокрема особою, яка притягається до адміністративної відповідальності її прав і свобод. Саме застаріла практика розгляду справи про адміністративне правопорушення на місці вчинення правопорушення призводить до необґрунтованого порушення процесуальної форми провадження у справі про адміністративне правопорушення, як гарантії прав і свобод людини, зростання кількості скарг та відповідних адміністративних позовів до суб'єктів публічної адміністрації.

Думається, не менш важливою є позиція врахування і доцільності участі прокурора, як представника органу державної влади, що забезпечує принцип рівності та змагальності в процесі провадження у справах про адміністративні правопорушення, за які до особи застосовуються жорсткі адміністративні стягнення, які співмірні з відповідними видами кримінальних покарань.

Безперечно, зупинитися на всіх судових рішеннях та охопити всі правові позиції Верховного Суду, практику національних судів України та Європейського Суду з прав людини, у яких порушуються питання дотримання процесуальної форми провадження у справах про адміністративні правопорушення та документування адміністративних правопорушень, як гарантії дотримання прав і свобод, у межах однієї статті неможливо і недоречно, оскільки призведе то істотної розпорошеності змісту. Існує ряд інших позицій щодо врахування свідчень суб'єктів публічної адміністрації щодо обставин адміністративних правопорушень, врахування таких джерел доказів, як допустимих доказів, перебування особи, яка притягається до адміністративної відповідальності у службовому автомобілі та обмеження у зв'язку із цим її свободи пересування, дотримання визначеної у законодавстві процедури огляду водіїв на стан сп'яніння, неприпустимості використання приватних мобільних засобів, зокрема телефонів, для документування процедури документування адміністративних правопорушень тощо.

Насамкінець зазначимо, що сформульовані в судових рішеннях правові позиції та застосування природно-правової інтерпретації процесуальних норм судовою інстанцією, як гарантії прав і свобод людини у провадженні про адміністративне правопорушення та документуванні адміністративних правопорушень, мають узагальнюватися відповідними державними органами, доводитися до відповідних суб'єктів публічної адміністрації, уповноважених здійснювати провадження у справах про адміністративні правопорушення та документування адміністративних правопорушень, які зазначені суб'єкти мають не лише враховувати під час виконання власних чи делегованих повноважень у сфері протидії адміністративним правопорушенням, а й неухильно дотримуватися їх, задля забезпечення правопорядку та законності у суспільстві під час застосування відповідних процесуальних норм. Крім цього, вважаємо, що такі правові позиції, спрямовані на гарантування прав і свобод людини мають знайти свій вираз і у правотворчій діяльності, спрямованій на удосконалення адміністративно-деліктного законодавства в напрямку створення дієвих гарантій охорони, захисту та поновлення порушених прав і свобод людини, а отже, втілити відповідні зміни до процесуальних адміністративно-деліктних норм, що визначають процес провадження у справах про адміністративні правопорушення та документування адміністративних правопорушень. Насамкінець зауважимо, що застосування й дотримання суб'єктами публічної адміністрації процесуальних норм гарантуватиме не лише дотримання прав і свобод людини, як учасника конкретного провадження у справі про адміністративне правопорушення або документування адміністративного правопорушення, а й формуватиме цілісну систему законності і правопорядку в суспільстві, забезпечуючи однаковий підхід до правового регулювання однотипних суспільних відносин, утверджуючи ефективність права, як регулятора суспільних відносин.

Використані джерела:

1. Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. [Електронний ресурс] URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-vr#Text>. (дата звернення: 06.10.2022).
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 року. [Електронний ресурс] URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>; <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10#Text>. (дата звернення: 06.10.2022).
3. Постанова Сьомого апеляційного адміністративного суду від 29 липня 2021 року у справі № 679/585/21. [Електронний ресурс] URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98640990>. (дата звернення: 06.10.2022).
4. Постанова П'ятого апеляційного адміністративного суду від 19 квітня 2021 року у справі № 523/1895/21. [Електронний ресурс] URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96366421>. (дата звернення: 06.10.2022).
5. Постанова П'ятого апеляційного адміністративного суду від 14 червня 2019 року у справі № 521/4847/19. [Електронний ресурс] URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82406037>. (дата звернення: 06.10.2022).
6. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 18 лютого 2020 року у справі № 524/9827/16-а. [Електронний ресурс] URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87657275>. (дата звернення: 05.10.2022).
7. Рішення Долинського районного суду Івано-Франківської області від 21 січня 2022 року у справі № 343/1938/21. [Електронний ресурс] URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102695866>. (дата звернення: 06.10.2022).
8. Рішення у справі «Михайлова проти України» (Заява № 10644/08) від 06 березня 2018 року. [Електронний ресурс] URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d28#top (дата звернення: 05.10.2022).
9. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 15 травня 2019 року у справі № 537/2088/17. [Електронний ресурс] URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81729115>. (дата звернення: 05.10.2022).
10. Рішення у справі «Бочаров проти України» (Заява № 21037/05) від 17 березня 2011 року. [Електронний ресурс] URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_908#top. (дата звернення: 05.10.2022).
11. Берестова І. Межі матеріального і процесуального права у сфері правової процедури. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2017. №. 6-2(28). С. 76-79.
12. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 23.12.2005 № 14 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про деякі злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, а також про адміністративні правопорушення на транспорті». [Електронний ресурс] URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0014700-05#top>. (дата звернення: 06.10.2022).
13. Рішення Ладизинського міського суду Вінницької області від 24 червня 2019 року у справі № 135/766/19. [Електронний ресурс] URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82717815>. (дата звернення: 06.10.2022).
14. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 30 травня 2018 року у справі № 337/3389/16-а. [Електронний ресурс] URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74407705>. (дата звернення: 06.10.2022).
15. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 року. [Електронний ресурс] URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>. (дата звернення: 07.10.2022).

16. Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2006 року. [Електронний ресурс] URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>. (дата звернення: 07.10.2022).

17. Власова Г. П. Співвідношення кримінальних процесуальних проваджень та диференціації кримінальних процесуальних форм. *Науково-інформаційний вісник «Право»*. 2015. № 11. С. 153-158.

18. Захарова О. Система процесуальних гарантій в цивільному процесі. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2015. № 6. С. 47-49.

19. Перунова О. М. Характерні ознаки процесуальної форми у цивільному судочинстві. [Електронний ресурс] URL : <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/223/5972/12491-1?inline=1>. (дата звернення: 07.10.2022).

20. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року. [Електронний ресурс] URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>. (дата звернення: 12.10.2022).

21. Самбор М. Правова позиція в українській правовій доктрині. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка*. 2018. № 2(107). С. 80-84.

22. Рішення у справі «Корнев і Карпенко проти України» (Заява № 17444/04) від 21 січня 2011 року. [Електронний ресурс] URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_637/sp:max50:nav7:font2#Text. (дата звернення: 17.10.2022).

23. Самбор М. А. Обґрунтованість і вмотивованість рішень у справах про адміністративні правопорушення. Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави: *тези доп. VI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 1 груд. 2017 р.)* / МВС України, Харків. нац. Ун-т внутр. Справ. Харків, 2017. С. 126-129.

24. Перелік тем дисертаційних досліджень з юридичних наук (затверджених у 2019 р.) : розглянуті та схвалені координаційними бюро відділень Національної академії правових наук України / [упоряд.: В. А. Журавель, О. С. Гиляка, Н. М. Вапнярчук]. Харків : Право, 2020. 264 с. [Електронний ресурс] URL : <https://www.naiu.kiev.ua/naukova-diyalnist/speczializovani-vcheni-radu/perelik-tem-disertacijnih-doslidzen-z-problem-derzhavi-i-prava/perelik-tem-disertacijnih-doslidzen-z-yuridichnih-nauk.pdf>. (дата звернення: 17.10.2022).

25. Перелік тем дисертаційних досліджень з юридичних наук (затверджених у 2020 р.) : розглянуті та схвалені координаційними бюро відділень Національної академії правових наук України / [упоряд.: В. А. Журавель, О. С. Гиляка, Н. М. Вапнярчук]. Харків : Право, 2021. 248 с. [Електронний ресурс] URL : [https://www.naiu.kiev.ua/naukova-diyalnist/speczializovani-vcheni-radu/perelik-tem-disertacijnih-doslidzen-z-problem-derzhavi-i-prava/perelik-tem-disertacijnih-doslidzen-z-yuridichnih-nauk-\(zatverdzenih-u-2020-r\).pdf](https://www.naiu.kiev.ua/naukova-diyalnist/speczializovani-vcheni-radu/perelik-tem-disertacijnih-doslidzen-z-problem-derzhavi-i-prava/perelik-tem-disertacijnih-doslidzen-z-yuridichnih-nauk-(zatverdzenih-u-2020-r).pdf). (дата звернення: 17.10.2022).

26. Перелік тем дисертаційних досліджень з юридичних наук (затверджених у 2021 р.) : розглянуті та схвалені координаційними бюро відділень Національної академії правових наук України / [упоряд.: В. А. Журавель, Є. А. Гетман, О. С. Гиляка, Н. М. Вапнярчук]. Харків : Право, 2022. [Електронний ресурс] URL : [https://www.naiu.kiev.ua/naukova-diyalnist/speczializovani-vcheni-radu/perelik-tem-disertacijnih-doslidzen-z-problem-derzhavi-i-prava/perelik-tem-disertacijnih-doslidzen-z-yuridichnih-nauk-\(zatverdzenih-u-2021-r\).pdf](https://www.naiu.kiev.ua/naukova-diyalnist/speczializovani-vcheni-radu/perelik-tem-disertacijnih-doslidzen-z-problem-derzhavi-i-prava/perelik-tem-disertacijnih-doslidzen-z-yuridichnih-nauk-(zatverdzenih-u-2021-r).pdf). (дата звернення: 17.10.2022).

27. Рішення Конституційного Суду України від 26 травня 2015 року № 5-рп/2015 у справі № 1-11/2015 за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо офіційного тлумачення положення частини першої

статті 276 Кодексу України про адміністративні правопорушення. [Електронний ресурс] URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-15#Text>. (дата звернення: 18.10.2022).

References:

1. Konstytutsiia Ukrainy pryiniata na piatii sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy 28 chervnia 1996 roku. (1996) N. p. [Electronic resource] URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-вр#Text/> [in Ukrainian]
2. Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia vid 7 hrudnia 1984 roku (1984) N. p. [Electronic resource] URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>; <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10#Text>. [in Ukrainian]
3. Postanova Somoho apeliatsiinoho administratyvnoho sudu vid 29 lyupnia 2021 roku u spravi № 679/585/21 (2021) [Electronic resource] N. p. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98640990> [in Ukrainian]
4. Postanova Piatoho apeliatsiinoho administratyvnoho sudu vid 19 kvitnia 2021 roku u spravi № 523/1895/21 (2021) [Electronic resource] N. p. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96366421>. [in Ukrainian]
5. Postanova Piatoho apeliatsiinoho administratyvnoho sudu vid 14 chervnia 2019 roku u spravi № 521/4847/19 (2019) [Electronic resource] N. p. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82406037>. [in Ukrainian]
6. Postanova Verkhovnoho Sudu u skladi kolehii suddiv Kasatsiinoho adminis tratyvnoho sudu vid 18 liutoho 2020 roku u spravi № 524/9827/16-a (2020) [Electronic resource] N. p. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87657275>. [in Ukrainian]
7. Rishennia Dolynskoho raionnoho sudu Ivano-Frankivskoi oblasti vid 21 sichnia 2022 roku u spravi № 343/1938/21 (2022) [Electronic resource] N. p. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102695866>. [in Ukrainian]
8. Rishennia u spravi «Mykhalova proty Ukrainy» (Zaiava № 10644/08) vid 06 bereznia 2018 roku (2018) [Electronic resource] N. p. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d28#top. [in Ukrainian]
9. Postanova Verkhovnoho Sudu u skladi kolehii suddiv Kasatsiinoho administratyvnoho sudu vid 15 travnia 2019 roku u spravi № 537/2088/17 (2019) [Electronic resource] N. p. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81729115>. [in Ukrainian]
10. Rishennia u spravi «Bocharov proty Ukrainy» (Zaiava № 21037/05) vid 17 bereznia 2011 roku (2011) [Electronic resource] N. p. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_908#top [in Ukrainian]
11. Berestova, I. (2017) Mezhi materialnoho i protsesualnoho prava u sferi pravovoi protsedury. *Jurnalul juridic national: teorie si practică*, 6-2(28), 76-79. [in Ukrainian]
12. Postanova Plenumu Verkhovnoho Sudu Ukrainy vid 23.12.2005 № 14 «Pro praktyku zastosuvannia sudamy Ukrainy zakonodavstva u spravakh pro deiaiki zlochyyny proty bezpeky dorozhnoho rukhu ta ekspluatatsii transportu, a takozh pro administratyvni pravo porushennia na transporti. (2005) [Electronic resource] N. p. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0014700-05#top> [in Ukrainian]
13. Rishennia Ladyzhynskoho miskoho sudu Vinnytskoi oblasti vid 24 chervnia 2019 roku u spravi № 135/766/19. (2019) [Electronic resource] N. p. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82717815>. [in Ukrainian]
14. Postanova Verkhovnoho Sudu u skladi kolehii suddiv Kasatsiinoho adminis tratyvnoho sudu vid 30 travnia 2018 roku u spravi № 337/3389/16-a. (2018) [Electronic resource] N. p. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74407705>. [in Ukrainian]

15. Pro sudoustrii i status suddiv: Zakon Ukrainy vid 2 chervnia 2016 roku. (2016) [Electronic resource] N. p. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>. [in Ukrainian]

16. Pro vykonannia rishen ta zastosuvannia praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny: Zakon Ukrainy vid 23 liutoho 2006 roku. (2006) [Electronic resource] N. p. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>. [in Ukrainian]

17. Vlasova, H. P. (2015) Spivvidnoshennia kryminalnykh protsesualnykh provadzhen ta dyferentsiatsii kryminalnykh protsesualnykh form. *Naukovo-informatsiynyi visnyk «Pravo» – The Scientific and Informational Bulletin «Law»*, 11, 153-158. [in Ukrainian]

18. Zakharova, O. (2015) Systema protsesualnykh harantii v tsyvilnomu protsesi. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*, 6, 47-49. [in Ukrainian]

19. Perunova, O. M. (N. d.) Kharakteri oznaky protsesualnoi formy u tsyvilnomu sudochynstvi. [Electronic resource] N. p. URL : <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/223/5972/12491-1?inline=1>. [in Ukrainian]

20. Kodeks administratyvnoho sudochynstva Ukrainy vid 6 lypnia 2005 roku. (2005) [Electronic resource] N. p. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> [in Ukrainian]

21. Sambor, M. (2018) Pravova pozytsiia v ukrainskii pravovii doktryni. *Visnyk Kyjiv skoho natsionalnoho universytetu im. Tarasa Shevchenka – (Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Legal Studies*, 2(107), 80-84. [in Ukrainian]

22. Rishennia u spravi «Korniev i Karpenko proty Ukrainy» (Zaiava № 17444/04) vid 21 sichnia 2011 roku. (2011) [Electronic resource] N. p. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_637/sp:nav7:font2#Text. [in Ukrainian]

23. Sambor, M. A. (2017) Obgruntovanist i vmotyovanist rishen u spravakh pro administratyvni pravoporushennia. *Suchasni problemy pravovoho, ekonomichnoho ta sotsialno ho rozvytku derzhavy - Modern problems of legal, economic and social development of the state*, 126-129. Kharkiv. nats. Un-t vnutr. Sprav. Kharkiv, 126-129. [in Ukrainian]

24. Perelik tem dysertatsiinykh doslidzhen z yurydychnykh nauk (zatverdzhenykh u 2019 r.): rozhlianuti ta skhvaleni koordynatsiinyi biuro viddilen Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy. Kharkiv : Pravo. (2020). [Electronic resource] N. p. URL : <https://www.naiu.kiev.ua/naukova-diyalnist/specjalizovani-vcheni-radu/perelik-tem-diserta cijnih-doslidzhen-z-problem-derzhavi-i-prava/perelik-tem-diser-tacijnih-doslidzhen-z-yu ridichnih-nauk.pdf>. [in Ukrainian]

25. Perelik tem dysertatsiinykh doslidzhen z yurydychnykh nauk (zatverdzhenykh u 2020 r.): rozhlianuti ta skhvaleni koordynatsiinyi biuro viddilen Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy. Kharkiv : Pravo. (2021) [Electronic resource] N. p. URL : [https://www.naiu.kiev.ua/naukova-diyalnist/specjalizovani-vcheni-radu/perelik-tem-diserta cijnih-doslidzhen-z-problem-derzhavi-i-prava/perelik-tem-disertacijnih-doslidzhen-z-yuridichnih-nauk-\(zatverdzhenih-u-2020-r\).pdf](https://www.naiu.kiev.ua/naukova-diyalnist/specjalizovani-vcheni-radu/perelik-tem-diserta cijnih-doslidzhen-z-problem-derzhavi-i-prava/perelik-tem-disertacijnih-doslidzhen-z-yuridichnih-nauk-(zatverdzhenih-u-2020-r).pdf). [in Ukrainian]

26. Perelik tem dysertatsiinykh doslidzhen z yurydychnykh nauk (zatverdzhenykh u 2021 r.): rozhlianuti ta skhvaleni koordynatsiinyi biuro viddilen Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy / uporyad.: V. A. Zhuravel', YE. A. Het'man, O. S. Hylyaka, N. M. Vapnyarchuk. Kharkiv : Pravo. (2022) [Electronic resource] N. p. URL : <https://www.naiu.kiev.ua/naukova-diyalnist/specjalizovani-vcheni-radu/perelik-tem-disertacijnih-doslid zhen-z-problem-derzhavi-i-prava/perelik-tem-disertacijnih-doslidzhen-z-yuridichnih-na uk.pdf>. [in Ukrainian]

27. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 26 travnia 2015 roku № 5-rp/2015 u spravi № 1-11/2015 za konstytutsiinyim podanniam Upovnovazhenoho Verkhovnoi Rady

Ukrainy z prav liudyny shchodo ofitsiinoho tlumachennia polozhennia chastyny pershoi statti 276 Kodeksu Ukrainy pro administrativnyi pravoporushennia. (2015) [Electronic resource] N. p. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-15#Text>. [in Ukrainian]

Стаття надійшла до редколегії 20.10.2022

Sambor M., Ph. D. in Law, Head of the Monitoring Department of the Pryluky District Police Office The Main Department of the National Police in the Chernihiv Region (Chernihiv - Pryluky, Ukraine)

LAW ENFORCEMENT PRACTICE AS A DISCUSSION OF NON-OBSERVANCE OF THE PROCEDURAL FORM OF ADMINISTRATIVE-DELICT PROCEEDINGS AND VIOLATION OF THE GUARANTEE OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS

The legal system of Ukraine is at the stage of its formation and any transformational actions are a purposeful process of building and improving the system of law and legislation of Ukraine. Ukraine has all the features of the Romano-Germanic legal system and belongs to the family of countries where the main source of law is the normative legal act itself. Despite this ambiguity, judicial precedent is actively included in legal life, the implementation of which in the legal system of Ukraine is also reflected in the norms of positive law. Regardless of the source base of the legal system, for a sovereign, democratic, legal and social Ukraine, it is important to create conditions for observing rights and freedoms, especially in the relations of private individuals with representatives of public administration bodies regarding the application of state coercion measures and legal responsibility, in particular administrative responsibility. Such guarantees of rights and freedoms include the procedural form of proceedings in cases of administrative offenses and documentation of administrative offenses. For the effectiveness of mechanisms guaranteeing human rights and freedoms in administrative-delict proceedings, the judicial practice of resolving disputes with subjects of public administration regarding compliance with the appropriate procedural form, as a guarantee of the use and exercise of the rights and freedoms of participants in such proceedings, plays an important role. The article examines in detail the practice of national and international courts in the specified category of cases regarding the protection and restoration of proceedings initiated as a result of non-compliance with the legally established procedural form in cases of administrative offenses and documentation of administrative offenses of human rights and freedoms. Key court decisions related to the protection and restoration of human rights and freedoms as a participant in administrative-tort proceedings are studied, as well as the issue of the application of the court-developed practice of applying the relevant procedural administrative-tort norms as a result of their interpretation under the prism of observing human rights and freedoms. Conclusions are formulated on the need for the reception of legal positions of judicial bodies by subjects of public administration authorized to consider cases of administrative offenses and to document administrative offenses, as well as on this basis the need to improve the procedural form for more effective protection of the rights and freedoms of participants in administrative tort proceedings.

Keywords: rights, freedoms, guarantees, administrative-delict proceedings, legal position, court

Розділ IV. ПРОБЛЕМИ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ ТА ПРАВООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ

DOI: 10.33766/2524-0323.100.207-226

УДК: 343.98:343.5/6

Бондар В. С., кандидат юридичних наук, доцент, декан факультету № 2 (підготовки фахівців для органів досудового розслідування) Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка (м. Івано-Франківськ, Україна)

email: bondarlivd@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1552-4555>

ВИЗНАЧЕННЯ СПЕЦІАЛЬНОЇ ПРИЗНАЧЕНОСТІ ОКРЕМИХ МОДЕЛЕЙ ВІЙСЬКОВОЇ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ

У статті сформовано групу основних кваліфікуючих ознак військової вогнепальної зброї спеціальної призначеності. Наявність у конкретного екземпляра зброї хоча б однієї з наступних ознак є достатньою підставою для висновку про спеціальну призначеність цієї зброї:

- вказівка виробника (розробника) про спеціальне призначення зброї;

- можливість ведення автоматичного вогню (чергами);

- компоновання зброї за схемою «бул пап» або пістолетного типу;

- наявність у конструкції зброї пристрою зниження рівня звуку пострілу, передбачена виробником (розробником) можливість установки таких пристроїв; використання у зброї в якості штатних боєприпасів патронів з механічним запиранням порохів газів у гільзі патрона або патронів спеціального призначення з дозвуковою швидкістю польоту кулі.

Констатовано, що сьогодні сформувалися два основних способи вирішення задачі зниження рівня звуку пострілу:

1) безпосереднє застосування ПЗРЗП («глушників» у вигляді різних ствольних насадок) зі спеціальною зброєю;

2) застосування ПЗРЗП замкнутого типу у вигляді спеціальних комплексів, з розширенням та запиранням порохів газів у перемінно-замкнутому об'ємі ствола, ствольної насадки або спеціального послабленого дозвукового патрона.

Зазначено, що внаслідок великої різноманітності конструктивних схем, не завжди військова вогнепальна зброя спеціальної призначеності має яку-небудь із уже зазначених ознак. Існують й інші конструктивні рішення, які також покращують балістичні й тактичні показники зброї. Причому деякі з них можуть застосовуватись у конструкції як бойової, так і мисливської зброї, а також зброї спеціальної призначеності.

Зауважено, що в окремих моделях військової вогнепальної зброї спеціальної призначеності використовуються звичайні патрони, як штатні. Сформульовано висновок про те, що використання спеціальних патронів для проведення пострілів зі зброї спеціальної призначеності є додатковою кваліфікуючою ознакою.

Систематизовані закономірності утворення слідів на кулях і гільзах, стріляних із військової вогнепальної зброї спеціальної призначеності, направлені на вдосконалення науково-методичного забезпечення експертних досліджень зброї і створюють

необхідні передумови для встановлення фактів застосування такої зброї під час учинення злочинів.

Ключові слова: військова вогнепальна зброя спеціальної призначеності, дозволова швидкість польоту кулі, пристрій зниження рівня звуку пострілу, судова балістика, спеціальний патрон.

Постановка проблеми. Важливою складовою сил російського агресора у війні проти України є сили спеціальних операцій зс рф, на озброєнні яких перебуває військова вогнепальна зброя спеціальної призначеності. У питаннях протидії органів правопорядку та судово-експертних установ України злочинам, скоєним військослужбовцями рф із застосуванням такої зброї, важлива роль відводиться оптимізації науково-методичного забезпечення виявлення, розкриття та розслідування даних злочинів, пошуку нових засобів та методів судово-балістичного дослідження вогнепальної зброї, боеприпасів та слідів їх застосування. Специфіка конструктивних рішень, що використовуються для розробки військової зброї спеціальної призначеності, актуалізує проблему розв'язання класифікаційних та діагностичних завдань, як-то:

- діагностика фактів застосування військової вогнепальної зброї (боеприпасу) спеціальної призначеності за слідами на стріляних кулях, гільзах, а також перешкодах та визначення моделі такої зброї;

- дослідження окремих зразків вогнепальної зброї на предмет визначення їх цільового призначення.

Дана категорія вогнепальної зброї вперше була виокремлена в Національному стандарті України ДСТУ 9168:2021 «Судова експертиза зброї. Балістичні дослідження. Терміни та визначення понять», затвердженому в 2022 році [7]. Проте об'єктивність інформації про цільове призначення окремих зразків вогнепальної зброї, котра повідомляється його виробниками, може викликати сумніви. Вироблення чітких положень щодо визначення спеціальної призначеності військової вогнепальної зброї дозволила б оптимізувати рівень техніко-криміналістичного та судово-експертного забезпечення розслідування злочинів, учинених з її застосуванням.

Уявляється очевидним, що сама категорія «військова вогнепальна зброя спеціальної призначеності» не може існувати без наявності певної системи кваліфікуючих ознак. Тому важливим завданням є розробка системи таких ознак, як основний алгоритм встановлення цільового призначення зброї. Цільове призначення зброї визначається тією або іншою комбінацією конструктивних рішень, котрі використані при його розробці та зумовлюють його тактико-технічні (у тому числі й балістичні) характеристики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням судово-експертного дослідження зброї спеціального призначення присвячені роботи фахівців у галузі судової балістики та медицини (В. В. Арешонкова [1, с. 189-191], В. Т. Бачинського, Д. Ю. Гамова [6, с. 48-51], П. В. Гіверця, В. І. Голоботовського, А. В. Кофанова, С. М. Матвієнка [8, с. 290-299], О. С. Соколова та інших авторів [2; 3, с. 5-11; 4, с. 1-7; 5, с. 277-281; 11, с. 18-32]). Проте особливості судово-балістичного дослідження окремих моделей військової зброї спеціальної призначеності та боеприпасів

до неї ще не були предметом наукових розвідок вітчизняних дослідників.

Формулювання цілей. Мета статті передбачає визначення наступних задач, які охоплюють:

- розробку системи основних та додаткових кваліфікуючих ознак військової вогнепальної зброї спеціальної призначеності як основи схеми (алгоритму) встановлення цільового призначення зброї, котрі зумовлюють її тактико-технічні (у тому числі балістичні) характеристики;

- встановлення характеристики каналу стволу, які відображуються в слідах на кулях;

- встановлення характеристики слідів деталей зброї на гільзах;

- встановлення характеристик слідів додаткових факторів пострілу з окремих зразків військової вогнепальної зброї спеціальної призначеності.

Виклад основного матеріалу. Військова вогнепальна зброя спеціальної призначеності є різноманітною за типами уражуючих елементів, будовою та способами застосування. Може створюватись на основі існуючих спортивних, бойових або мисливських зразків або заново.

Наприклад, зразками військової вогнепальної зброї спеціальної призначеності, відповідно до історично сформованих і застандартованих видів, є:

1) пістолети – 7,62-мм пістолет самозарядний спеціальний (ПСС «Вул»), 7,62 мм пістолет самозарядний спеціальний (ПСС-2), 7,62-мм неавтоматичний малогабаритний спеціальний пістолет (МСП), 7,62-мм безшумний спеціальний пістолет С-4 (С-4М) «Гроза», 9,0-мм автоматичний пістолет безшумний АПБ, 9,0 мм самозарядний пістолет безшумної стрільби ПБ, 9,0-мм самозарядний пістолет СП (6П72 «Удав»), 9,0-мм модернізований самозарядний пістолет СР1МП, 9,0-мм самозарядний пістолет Лебедева (рф), 9-мм пістолет «Форт-14ТП» (Україна), 11-мм самозарядний пістолет Heckler & Koch Mark 23 ФРН), 9,0-мм тактичний автоматичний пістолет Steyr TMP (Австрія);

2) револьвери – 7,62-мм револьвер спеціальний Стечкіна ОЦ-38; 12,3-мм спеціальний револьвер РГ-053 (рф);

3) снайперські гвинтівки – 9,0-мм гвинтівка спеціальна снайперська «Вінторез» (зображення 1–3), 9,0-мм снайперська гвинтівка ВСК-94, 12,7-мм снайперська гвинтівка спеціального призначення ОЦ-44 (рф), 7,62-мм снайперські гвинтівки FN SPR F5 (Бельгія), Erma, модель SR100 (ФРН), Grendel модель С16 (США), 7,62-мм снайперська гвинтівка McMillan «Concealable Subsonic» CS5 під патрон 7.62x51 NATO;

4) автомати або штурмові гвинтівки – 9,0-мм автомат спеціальний АС «Вал», 9,0-мм малогабаритний автомат 9А-91, 9,0-мм малогабаритний автомат СРЗМ, 9 мм малогабаритний автомат СРЗМП (рф), 5,66-мм автомат підводний спеціальний АПС (СРСР, рф), 7,62-мм автомат АКМТ-Ф (Україна);

5) пістолети-кулемети – 9,0-мм пістолет-кулемет ПП-2000, 9,0-мм пістолет-кулемет «Вітязь-СН», 9,0-мм пістолет-кулемет СР-2 «Вереск», 9,0-мм пістолет-кулемет СП2МП, 9,0-мм спеціальний пістолет-кулемет ПП-90М1, 9,0-мм пістолет-

кулемет ОЦ-02 (ТКБ-0217) «Кіпаріс», 9,0-мм пістолет-кулемет ГПП-93, 9,0-мм пістолет-кулемет «Аграм 2000» (Хорватія), 9,0-мм пістолет-кулемет т МР5SD3: варіант МР5 (Австрія).

Так найбільш важливими деталями, які утворюють сліди на гільзах та кулях патронів, стріляних з ГСС «Вінторез» (Рис. 1), і дозволяють провести групову та індивідуальну ідентифікацію є:

- бійок ударника;
- зачеп викидача;
- виступ відбивача;
- патронний упор;
- нарізи каналу стволу.

Рис. 1. 9,0-мм гвинтівка спеціальна снайперська «Вінторез» у демонтованому стані.

Сліди на частинах патронів, утворені іншими деталями зброї, є малоінформативними. Розташування слідів на гільзі зумовлено конструктивними особливостями затвору.

Зачеп викидача в затворі розташовується у верхній частині праворуч (12-1 годин умовного циферблату).

Відбивач змонтований у затворі. Виступ відбивача розташовується в нижній частині ліворуч (7-8 годин).

Вищезазначені деталі утворюють наступні кутові величини (Рис. 2):

- 1) слідоутворююча поверхня зачепи викидача по окружності складає 55° ;
- 2) кут між верхньою гранню зачепи викидача та вершиною виступу викидача складає 155° .

Рис. 2. Чашка затвору гвинтівки спеціальної снайперської «Вінторез».

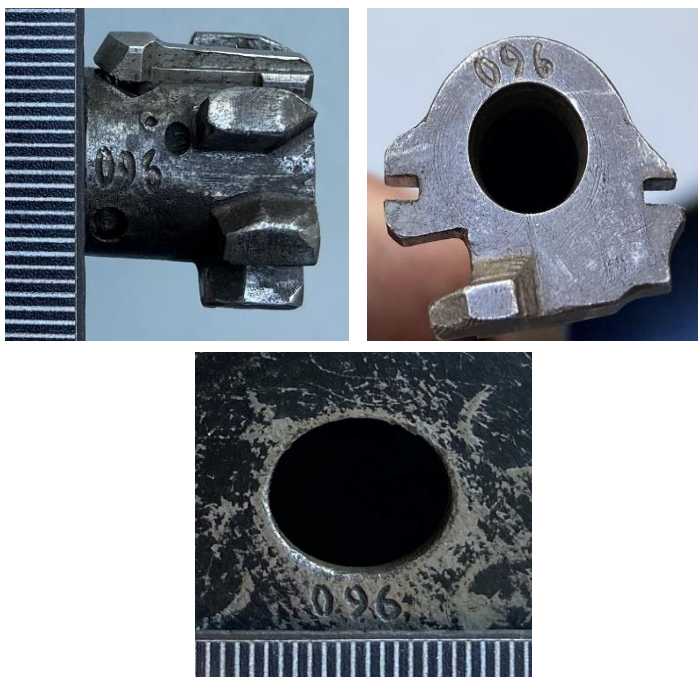

Рис. 3. Маркувальні позначення на затворі, трубці зворотного механізму до затвора та дульному зрізі гвинтівки спеціальної «Вінторез».

Зазначене відноситься й до боєприпасів, розробники яких можуть орієнтуватися на існуючий патрон (у його нинішньому або модифікованому виглядах,

наприклад, патрони для безшумної стрільби – індекси СП-4, СП-5, СП-6, СП-10, СП-16) (Рис. 4, 5). В окремих випадках патрон створюється паралельно зі зброєю.

Рис. 4. Спеціальні патрони: 1 – СП-3; 2 – СП-4; 3 – СП-5 9x39 мм; 4 – СП-6 9x39 мм; 5 – СП-10 9x21 мм.

Рис. 5. Спеціальний патрон СП-6.

Як було зазначено, сама категорія «військова вогнепальна зброя спеціальної призначеності» не може існувати без наявності певної системи кваліфікуючих ознак, як основи схеми встановлення цільового призначення зброї. Тому для категорювання даного різновиду вогнепальної зброї має використовуватись алгоритм вирішення задачі з визначення групової належності об'єкта.

Як правило, цільове призначення вогнепальної зброї, встановлене виробником (розробником), відповідає його тактико-технічним даним. Тому при визначенні цільового призначення зброї судові експерти частіше за все враховують інформацію виробника (розробника). У даному випадку основне цільове призначення: спеціалізоване – проведення «спеціальних операцій», котрі передбачають

вирішення розвідувальних, антитерористичних вогневих задач на коротких дистанціях¹, диверсійних задач розвідувальними та диверсійно-розвідувальними групами в глибокому тилу супротивника, дії в особливих умовах (обмеженої освітленості), вирішення типових вогневих задач, з проявом спеціальних властивостей («безшумність»², тобто ураження цілі із заданої відстані за умов, що місце розташування стрільця залишиться прихованим), які дозволяють виконувати їх в особливих умовах (наприклад, цільнометалева голкоподібна куля калібром 4,5 мм для спеціального пістолета підводного виконується з притупленням, котре під час руху кулі у воді з великою швидкістю створює кавітацію, яка призводить до утворення так званої каверни (пустощі), що різко знижує спротив води та забезпечує стабільність боєприпасу у водному середовищі).

Тактичні особливості проведення спеціальних операцій і необхідність підвищення ефективності та бойових можливостей спеціальних підрозділів зумовлюють потребу обладнання вогнепальної зброї знімними (надульними) або інтегрованими пристроями для зниження рівня звуку пострілу (ПЗРЗП), котрі проєктуються, як правило, для конкретної зброї. Іншим варіантом вирішення проблеми демаскуючих факторів пострілу є створення стрілецьких комплексів «зброя+боєприпас», у яких використовується механічне запирання порохових газів у гільзі патрона.

Зазначимо притому, що, з огляду на умови виконання бойових задач країни-агресора, стрілецькі комплекси «зброя – патрони» можна умовно класифікувати на:

- основну зброю, котра застосовується в частинах мотопіхоти, десантно-штурмових військ та спеціальних частинах розгвардії рф:

- вогневі засоби посилення – зброя, призначена для посилення вогневої потужності бойової техніки: курсові та спарені з гарматою кулемети на танках і кулеметні установки на гелікоптерах і бойових машинах піхоти;

- спеціальні, призначені, здебільшого на виконання спеціальних задач: пістолети, револьвери, пістолети-кулемети, укорочені варіанти автоматів, різні види спеціальної зброї. Крім інших вимог, зазначених для такого комплексу, має бути забезпечена ще й мінімізація рикошету куль, котра виключає ураження осіб, які випадково опинилися в зоні стрільби.

Найбільш відомими на сьогодні є такі спеціальні комплекси:

- 7,62-мм пістолетний комплекс, який включає самозарядний пістолет ПСС («Вул») та спеціальний патрон СП-4 (7,62x41 мм) з відсичкою порохових газів у гільзі (з коротким газовим поршнем між пороховим зарядом та кулею, який після пострілу блокує порохові гази в гільзі),

¹ У 62,5 % випадків зброя застосовується на дистанціях до 10 м, у 29,2 % – з відстаней 3...5 м, у 6,5 % – упритул (до 0,15 м). Для снайпера середня відстань до цілі складає 70 м та не перевищує 200 м [3, с. 5].

² Шум пострілу такої зброї не повинний ідентифікуватися противником з відстаней застосування зброї (порядку 100...300 м), що вказані зразки забезпечують [3, с. 5].

- 7,62-мм самозарядний пістолетний комплекс з малою демаскуючою дією ПСС-2 (7,62-мм самозарядний пістолет ПСС-2 під патрон замкнутого типу СП-16 (7,62x45 мм),

- 9,0-мм пістолетний комплекс, який включає 9,0-мм самозарядний пістолет 6П72-1 з приладом для безшумної стрільби 6Ч61 та патрон 9x21 зі зменшеною швидкістю кулі (індекс 7У4);

- 7,62-мм безшумний двоствольний пістолет С4 (С4М) та боеприпас ПЗ/ПЗА/ПЗАМ («Змія») калібру 7,62 мм (7,62x63 мм);

- підводний пістолетний комплекс «СПП-СПП-1-СПП-1М», який являє собою конструкцію, основними елементами котрої є незнімний відкидний блок з чотирьох стволів зі спорядженими обоймами по 4 патрони, а також самозведений ударно-спусковий механізм, який забезпечує послідовне розбиття капсулів патронів і патрон 4,5 мм СПС;

- 9,0-мм пістолетний комплекс «Удав», який включає 9,0-мм самозарядний пістолет СП (6П72) та 9,0-мм патрон зі зменшеною швидкістю кулі (7У4),

- гвинтівковий снайперський комплекс (ГСК-94) і дозвуковий патрон СП-5, - ніж розвідника спеціальний (НРС та НРС-2 «Помах») під спеціальні патрони СП-3 (для НРС) та СП-4 (для НРС-2 «Помах»),

- безшумний снайперський комплекс «Гвинторіз» під спеціальний дозвуковий патрон СП-5;

- військовий снайперський комплекс, який включає снайперську гвинтівку, створену на базі малогабаритного автомату 9А-91 та патрони СП-5, СП-6, СПП, БП та ПАБ-9;

- 5,45/30-мм стрілецько-гранатометний комплекс «Кенар» у складі АКБ74У, патрона 7У1, пристрою безшумної та безполум'яної стрільби ПБС-4, 30-мм безшумного гранатомета 6Н17 з кумулятивно-запальною гранатою 7Г23 та металевим патроном ПХС-19;

- 5,45/40-мм двосередовищний стрілецько-гранатометний комплекс АДС у складі автомата двосередовищного спеціального під патрон 5,45x39 мм (ПСП та ПСП-У для підводної стрільби, 7П6, 7Н10 та 7Н22 для стрільби на повітрі) та гранатомета ВОГ-25;

- 7,72/30-мм стрілецько-гранатометний комплекс «Тиша» у складі доробленого 7,62-мм автомата АКМС з приладом для беззвучної та безполум'яної стрільби ПБС-1 та 30-мм підствольного гранатомета та спеціального вишибного патрона ПХС-19.

Отже, для усунення звуку пострілу від «балістичної» хвилі в комплекті з ПЗРП (ПБС-1) до автоматів Калашникова модернізованих (7,62-мм АКС та АКМС) використовуються спеціальні дозвукові патрони. Наприклад, спеціальний дозвуковий патрон – УС, який, на відміну від 7,62-мм патрона ПС, не створює балістичну хвилю по траєкторії та характеризується наявністю спеціальної кулі з великою масою (на 4,7-4,8 г) та довжиною (на 6,8-7,1 мм); сталевго осердя в головній частині та свинцю у ведучій і хвостовій частинах; чорно-зеленого лакофарбового покриття головної частини; меншій початковій швидкості (на 415-

425 м/с); меншої маси (на 1,0-1,1 г) спеціального порохового заряду (марка П-45 порівняно з ВУфл – у ПС) [12].

Для 5,45-мм АК-74 розроблений ПБС-4. «Безшумною» модифікацією укороченого 5,45-мм автомата АКС-74У є автомат АКСБ-74У. Для стрільби з АКС-74У з ПБС-4 та стрілецько-гранатометного комплексу 6С1 «Канарка» застосовується спеціальний безшумний дозвуковий патрон зі зменшеною швидкістю кулі – УС, який, на відміну від 5,45-мм патрона ПС, має спеціальну кулю з більшою масою (на 1,6-1,8 г), меншою довжиною (на 0,9-1,0 мм), сталеве осердя в головній та ведучій частинах, свинцем в хвостовій частині, чорно-зеленим лаковим покриттям головної частини, меншою початковою швидкістю (на 575-600 м/с); меншою масою (на 1,1-1,2 г), спеціального порохового заряду (марка П-45, порівняно з Сф033фл – у ПС).

За ефективністю така зброя в деяких випадках виявилася більш ефективною, ніж зброя з глушником. У рф було розроблено достатньо велику кількість зразків безшумних патронів, серед яких у тому числі:

- 7,62-мм патрони СП-2 та СП-3 – для ножа, що стріляє НРС та двоствольного малогабаритного пістолета МСП;

- 7,62-мм патрон «Змія» ПЗ, ПЗА, ПЗАМ – для двоствольних пістолетів С-4 та С-4М «Гроза»;

- 7,62-мм патрон СП-4 для розвідника спеціального НРС-2 та самозарядного пістолета ПСС та інші.

Сьогодні сформувалися два основних способи вирішення задачі зниження рівня звуку пострілу:

1) безпосереднє застосування ПЗРЗП («глушників» у вигляді різних ствольних насадок) зі спеціальною зброєю;

2) застосування ПЗРЗП замкнутого типу у вигляді спеціальних комплексів, з розширенням та запиранням порохових газів у перемінно-замкнутому об'ємі ствола, ствольної насадки або спеціального послабленого дозвукового патрона.

У вогнепальній зброї спеціальної призначеності широко використовуються компоновані схеми «бул пап» та пістолетного типу (з магазином, розташованим в руків'ї). При компонуванні типу «бул пап» вузли запирання каналу ствола та живлення розташовані позаду руків'я керування вогнем, тобто інтегровані в приклад, що при значному зменшенні габаритів зброї дозволяє зберегти незмінною довжину ствола та, відповідно, балістичні показники зброї.

Можливість ведення безперервного вогню (чергами) притаманна виключно бойовій зброї. Інша особливість зброї, призначеної для ведення інтенсивного та маневреного ближнього бою, – відсутність прикладу або можливість ведення вогню при складеному прикладі. Без упору прикладу в плече стрілець не здатен забезпечити точність прицілювання та стійкість зброї при стрільбі для впевненого ураження цілі на встановлених відстанях.

На підставі викладеного можна сформулювати групу основних кваліфікуючих ознак зброї спеціального призначення. Наявність у конкретного екземпляра зброї хоча б однієї з наступних ознак є достатньою підставою для висновку про спеціальне призначення цієї зброї:

- вказівка виробника (розробника) про спеціальне призначення зброї;
- можливість ведення автоматичного вогню (чергами);
- компоновання зброї по схемі «бул пап» або пістолетного типу;
- наявність у конструкції зброї пристрою зниження рівня звуку пострілу, передбачена виробником (розробником) можливість установки таких пристроїв; використання в зброї патронів із механічним запиранням порохових газів у гільзі патрона або патронів спеціального призначення з дозвучовою швидкістю польоту кулі як штатних боєприпасів.

Унаслідок великої різноманітності конструктивних схем, не завжди вогнепальна зброя спеціального призначення має яку-небудь із вже зазначених ознак. Існують й інші конструктивні рішення, які також покращують балістичні й тактичні показники зброї. Причому деякі з них можуть застосовуватись у конструкції як бойової, так і мисливської зброї, а також зброї спеціального призначення.

Використання патронів спеціального призначення як штатних боєприпасів.

Безшумний патрон – патрон із товстостінною гільзою та пробкою-клейтиною, який забезпечує відсічку порохових газів. У момент пострілу пробка-клейтина під впливом порохових газів рухається вперед, виштовхує кулю, після чого впирається у звуження та не виходить з гільзи, запираючи в ній порохові гази та забезпечуючи безшумність.

Куля в такому патроні – дозвучова, що забезпечує відсутність балістичного хлопку.

Безшумні патрони, з огляду на особливості будови, призначені для стрільби з короткоствольної зброї (пістолетів), адже розгін кулі у стволі відбувається на довжині, яка не перевищує довжину ходу штоку, котрий не може бути довший за патронну гільзу. Шток-піддон призначений для виштовхування кулі та запирання порохових газів у гільзі. Гільза товстостінна, скат гільзи є уступом для зупинки поршня. Капсуль-запаловач, уставлений у втулку, утримується замкнутою кромкою донної частини гільзи. Поршень штовхає має сферичну виїмку. Для забезпечення обтюрації порохових газів при їх розширенні стінка поршня притискується до стінки гільзи. Шток викидає кулю та зупиняється, упираючись у скат гільзи та блокуючи вихід порохових газів. Запирання порохових газів надає можливість виключити звук та обмежити габарити зброї у рамках бойового пістолету. Тобто в таких патронах під час пострілу порохові гази діють не на кулю, а на спеціальний шток, який виштовхує кулю зі швидкістю 200-300 м/с та з дульною енергією приблизно до 300 Дж.

Як відомо, джерелами звуку є ударна хвиля, яка створюється головною частиною кулі, та порохові гази, котрі витікають зі стволу та викликають коливання повітряної маси. При русі кулі з дозвучовою швидкістю повітряний потік обтікає головну частину, не створюючи звуку. Збільшення швидкості кулі призводить до утворення донного розрідження повітряної маси, утворенню вихрових потоків, швидкість яких вища за швидкість кулі, що створює стрибок ущільнення повітря та посилення звуку. Для зниження рівня звуку слід скорочувати головну частину кулі, подовжуючи хвостовий конус, котрий зменшує інтенсивність утворення вихрового потоку та виключає ущільнення повітряної маси. Таким чином, для того

щоб знизити рівень звуку при пострілі, необхідно надати кулі дозвукову швидкість та передбачити в її конструкції подовжений конус.

Однак при зниженні початкової швидкості, наприклад, в армійського патрону кал. 5,56 мм М193 з 980 до 310 м/с різко скорочується дальність ефективної стрільби. Це можливо частково компенсувати за рахунок збільшення маси кулі (так для 5,56-мм патрону маса кулі збільшена з 3,56 до 5,3 г). За великої маси кулі збільшується її поперечне навантаження, знижується втрата швидкості на траєкторії та, відповідно, дещо зростає ефективна дальність стрільби. Тому для безшумних патронів, розроблених на базі проміжних (автоматних) або гвинтівкових, масу куль збільшено порівняно зі штатними. Стійкість кулі на траєкторії досягається шляхом посилення гіроскопічного ефекту за рахунок більшої крутизни нарізів каналу стволу зброї.

За ефективністю така зброя у деяких випадках виявилася більш ефективною, ніж зброя з глушником.

Таким чином, лінійка патронів, які використовуються як штатні для військової вогнепальної зброї спеціальної призначеності, що перебуває на озброєнні відповідних російських підрозділів, подана нами в таблиці:

Таблиця

Найменування боєприпаса	Тип зброї, яка використовує патрон
5,45x39 мм спеціальні підводні патрони ПСП, ПСП-УД	5,45-мм автомат двосередовищний АДС
5,66 спеціальний патрон для підводної стрільби (5,66x39 мм)	5,45-мм спеціальний підводний автомат
7,62-мм спеціальний пістолетний патрон для безшумної стрільби «СП-2» (7,62x35 мм)	7,62-мм компактний тризарядний безшумний стрілецький пристрій ТКБ-506 (ТКБ-506А)
7,62-мм спеціальний патрон для безшумної стрільби «СП-3» (7,62x38 мм)	7,62-мм малогабаритний спеціальний пістолет МСП «Гроза» (ГОЗ-37М), ніж розвідника стрілецький «НРС»
7,62-мм спеціальний пістолетний патрон для безшумної стрільби «СП-4» (7,62x41 мм)	7,62-мм самозарядний спеціальний пістолет «Вул», ніж розвідника стрілецький «НРС-2», 7,62-мм револьвер спеціальний Стечкина ОЦ-38
7,62-мм пістолетний патрон 7Н36 замкнутого типу (7,62x41 мм)	пістолет ПСС, револьвер ОЦ-38, ніж розвідника НРС-2
7,62-мм спеціальний пістолетний патрон для безшумної стрільби «ПЗА»	пістолет С-4
7,62-мм спеціальний пістолетний патрон для безшумної стрільби «ПЗАМ»	пістолет С-4 (С-4М) «Гроза»
7,62-мм патрон СП-16 (7,62x43 мм)	7,62-мм самозарядний пістолетний комплекс з малою демаскуючою

	дією ПСС-2
9-мм патрон «СП-5» з кулею зі сталевим осердям (інд. 7Н8) (9х39 мм)	9,0-мм малогабаритний автомат 9А-91, 9,0-мм малогабаритний автомат СРЗМ, 9-мм малогабаритний автомат СРЗМП; ГСС «Вінторез», АС «Вал», АК-9, ГСК-94, СР-3 «Віхрь», СР-3М «Віхрь», штурмові автомати ОЦ-14-4А «Гроза» (виконання 01, 02, 03)
9-мм патрон «СП-6» з бронебійною кулею (інд. 7Н9) (9х39 мм)	
9-мм патрон «ПАБ-9» з бронебійною кулею (9х39 мм)	
9,0-мм проміжний патрон із кулею підвищеної пробільності (7Н9) (9х39 мм)	
9,0-мм пістолетний патрон 7У4 зі зменшеною швидкістю кулі	9,0-мм пістолет спеціальний СП «Удав» (6П72)
12,7х55 мм гвинтівкові патрони серії СЦ-130 (СЦ-130 ПТ, СЦ-130 ПП1, СЦ-130 ПП2, СЦ-130 ВПС, СЦ-130 ПУ)	ГССК «Вихлоп», АШ-12, РШ-12

Наприклад, у модернізованих автоматах Калашникова АКМ та АКМС використовується дозвуковий проміжний патрон – УС, який, на відміну від 7,62 мм проміжного патрону ПС, характеризується наявністю спеціальної кулі з більшою масою (на 4,7-4,8 гр., тобто до 12 гр.) та довжиною (на 6,8-7,1 мм); сталеве осердя в головній частині та свинцю у ведучій та хвостовій частинах; чорно-зеленого лакового покриття головної частини; меншою початковою швидкістю (на 415-425 м/с, тобто дозвуковою початковою швидкістю 190 – 270 м/с); меншою масою (на 1,0-1,1 гр.) спеціального порохового заряду (марка П-45, порівняно з ВУфл – у ПС) (Рис. 6).

Рис. 6. 7,62-мм патрон УС зр. 1943 р. зі зменшеною швидкістю (інд. 57-Н-231У), призначений для стрільби з приладом безшумної та безполум'яної стрільби ПББС-1.

Патрон СП-4, шпатний до пістолету ПСС, який використовує один поршень-штовхач (обпоратор), що не виступає уперед з гільзи та виштовхував кулю у момент пострілу, запираючи порохові гази в корпусі гільзи, тим самим забезпечуючи безшумну та безполум'яну стрільбу. Автоматну кулю замінено на спеціальну, циліндричну кулю калібру 7,62 мм, виконану зі сталі. Для забезпечення обертання кулі по нарізах стволу в її передній частині є мідний ведучий поясок. Патрон СП-4 калібру 9x42 мм гарантує безшумну та безполум'яну стрільбу, ефективна дальність при використанні пістолета ПСС досягає 25 м. Куля масою 9,3 г забезпечує безшумність, безполум'яність та бездимність пострілу. Особливостями СП-4 є: обтюраторія продуктів згоряння порохового заряду та капсульного складу всередині гільзи; форма головної частини (плоска); куля СП-4 складається із порошкового композиційного сплаву (заліза, цинку, свинцю та марганцю), не має оболонки (за винятком ведучого мідного пояску); наявність лаку-герметику темно-червоного кольору по краю денця гільзи, у місці її з'єднання з кулею, низька початкова швидкість кулі (195-205 м/с). На відстані 30 м пробиває сталевий аркуш завтовшки 5 мм. При створенні патрону СП-4 калібру 9x41 мм проблему висування пістона (поршня-штовхача) було вирішено, металний пістон повністю залишається в патроні. Після вдосконалення даний патрон стало можливим застосовувати в компактному самозарядному безшумному пістолеті ПСС (Рис. 7, 8).

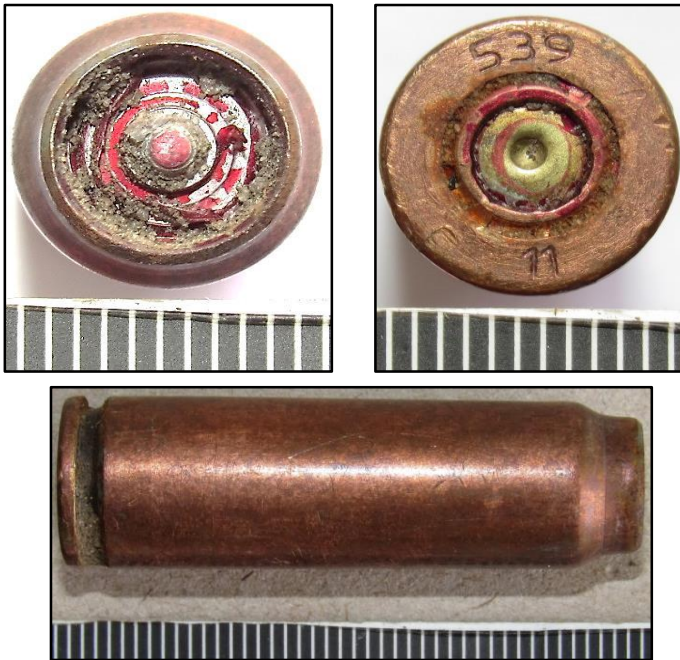

Рис. 7. Донце та штовхач гільзи патрона СП-4 калібру 7,62x41 мм.

Гільзи патрону СП-4, стріляні в 7,62-мм пістолета ПСС «Вул», мають такі особливості:

- у слідах бойка та патронного упору чітко відображаються особливості мікрорельєфу у вигляді поглиблень та виступів;
- у сліді відбивача та статичному сліді на денці гільзи чітко відображаються особливості мікрорельєфу у вигляді поглиблень та виступів, валиків й борозенок різної ширини, глибини та конфігурації;
- у сліді зачепу викидача мікрорельєф слідоутворюючого об'єкту виражений нечітко (Рис. 8).

Рис. 8. Сліди від частин зброї на гільзі патрону СП-4 калібру 7,62x41 мм.

Пробивна здатність патрону СП-4 характеризується параметрами, наведеними в таблиці.

Вид кулі	Вид перешкоди	Відстань пострілу (м)	Пробиття	
			Глибина проникнення (см)	%
СП-4	Сосновий брус	5	6-7	100
	Бляха	5	0,8	100
	Груди біоманекену	10	наскрізне	76,1

Гільзи патрону СП-6, стріляні в 9,0-мм гвинтівці спеціальній снайперській «Гвинторіз», мають такі особливості:

- шість виражених «первинних» слідів (утворені при поступальному русі кулі в каналі ствола) від полів нарізів ствола, розташовані паралельно поздовжньої осі кулі;
- шість нахилених праворуч «вторинних» слідів полів нарізів (утворені при поступально-обертальному русі кулі в каналі ствола), середньою шириною близько 1,6 мм, розташовані під правобічним нахилом близько 8,8-9,2° до поздовжньої осі кулі (Рис. 6, 7, 9);

Рис. 9. Куля патрону СП-6.

- фрагменти синього лаку (герметизатора), які збереглися на поверхні ведучої частини кулі (Рис. 10).

Рис. 10. Сліди полів нарізів на кулі патрону СП-6.

Своєю чергою, усі 9-мм спеціальні патрони є варіантами патрону одного виду, які відрізняються різною конструкцією куль та різною масою порохового заряду.

Зброя, у якій використовуються 9-мм спеціальні патрони (9x39), це спеціальні снайперські гвинтівки: ГСС «Гвинторіз»; ГСК-94; автомат спеціальний АС «Вал»; малогабаритний автомат: СР-3 «Вихор»; штурмові автомати: ОЦ-14-4А «Гроза» (виконання 01, 02, 03) та 9-А91.

Виробництво патронів було почато на Климовському штампувальному заводі (№ 711), а пізніше й на Тульському патронному заводі (№ 539).

До 2009 року патрони випускались зі сталевими лакованими гільзами, а починаючи з 2010 року завод випускає патрони зі сталевими гільзами з полімерним покриттям. На донну частину гільзи наноситься стандартне маркування, прита-

манне для військових патронів. Куля напівоболонкова, довжиною 35,4 мм та масою 15,3-16,0 г з конусною хвостовою частиною та комбінованим, свинцевим та виступаючим сталевим осердям. Сталеве осердя довжиною 17,2 мм має оживальну форму з діаметром основи 7,7 мм. У головній частині конусу є плоска площа діаметром 2,2 мм. Маса осердя 4,3 гр. Оболонка кулі виготовляється зі сталі, плакованої томпаком. Головна частина куль дослідних зразків зафарбовувалася в темно-фіолетовий колір, а серійних патронів – у синій колір. Якість виготовлення деяких партій цих патронів низька. Різниця в оголенні осердя в одній пащі складає до 1,8 мм, а в одному «цинку» – до 3 мм. Це позначається на масі кулі та її аеродинаміці, а як наслідок, і на купчастості стрільби, що не є допустимим до снайперських патронів. Маса порохового заряду – 0,55 гр. Початкова швидкість кулі – 305-315 м/с. Середній максимальний тиск порохових газів у каналі стволу – 270 МПа. Патрони пакуються в картонні коробки, по 20 штук у кожену [12].

Патрони для підводної стрільби призначені для спеціальної зброї, яка здатна уражувати противника під водою на порівняно невеликій дальності. Застосування зброї передбачає використання патрона специфічної конструкції, у якій куля має довжину $L_n=20d$. Стабільний рух кулі у воді може бути забезпечений не за рахунок оперення або надання їй обертального руху та використання гіроскопічного ефекту, а за рахунок глісування її довгої кормової частини, створення кавітації водного потоку та часткового розрідження води з утворенням каверни (випарювання).

Стойкий рух подовженої сталевої кулі з конічною тупоконічною вершиною кавітатором можливий тільки за умови, що $V_n > 80$ м/с.

Водне середовище істотно впливає на сам процес пострілу, який умовно можна поділити на два періоди:

1) з моменту початку руху кулі до моменту підходу майданчика-кавітатора до дульного зрізу (маса, що метастаєся = маса кулі + маса стовбура води, який знаходиться у стволі);

2) з моменту виходу кавітатора кулі за дульний зріз до моменту вильоту її з каналу стволу (маса, що метастаєся = маса кулі).

Застосування таких патронів передбачає використання короткоствольної зброї, адже чим більш довгий ствол, тим менша початкова швидкість. Наприклад, для патронів 5,56 мм використовують гладкоствольну систему з довжиною ствола $L_{ств} = 270$ мм. Патрон має наступні характеристики: $m_n = 16,5$ г, $L_n = 100$ мм, $P_m = 3100$ МПа.

Водночас, в окремих моделях зброї спеціального призначення в якості штатних використовуються звичайні патрони. Прикладами такої зброї можуть бути 9,0-мм пістолет «безшумний» (ПБ) (Рис. 11), 9,0-мм автоматичний пістолет «безшумний» (АПБ), для стрільби з яких застосовуються пістолетні унітарні патрони 9x18 мм зразка 1951 р. або 9,0-мм пістолет-кулемет СП2МП та 9,0-мм самозарядний пістолет СР1МП під пістолетний патрон СП-10 (7Н29) 9x21 мм. Інші приклади – 9,0-мм пістолет «Форт-12 Б» під патрон 9x17 мм, 9,0-мм тактичні комплекси «Форт-14ТП» та «Форт-14ПП» під патрони 9x19 Люгер/Парабелум. Зазначене дає підстави для формулювання висновку про те, що використання спеціальних

патронів для проведення пострілів зі зброї спеціального призначення є додатковою кваліфікуючою ознакою.

Рис. 11. 9,0-мм самозарядний пістолет безшумної стрільби (ПБ) у демонтованому стані.

Підбір зазначених ознак в обох групах здійснено в результаті перевірки ефективності їх різних комбінацій відносно максимально можливої кількості зразків зброї, відомості про які доступні авторам. При проведенні більш ґрунтовних досліджень, а також нових конструктивних рішень система цих ознак може бути доповнена або змінена.

Висновки. Таким чином, при вирішенні питання про цільове призначення військової вогнепальної зброї пропонуємо відмовитись від визначення балістичних показників зброї, адже спеціальна призначеність вогнепальної зброї характеризується її спеціалізованими та експлуатаційними можливостями. Ці показники зумовлені сукупністю конструктивних рішень, використаних при розробці зброї. Визначення та оцінка цієї сукупності в досліджуваному зразку дозволяє достатньо просто та об'єктивно вирішити питання про його цільове призначення. Встановлення збігу конструктивних ознак досліджуваного зразка хоча б з однією з ознак першої групи або з ознакою другої групи є підставою для висновку про те, що ця зброя є спеціальною.

Вбачається за доцільне оцінити ефективність та обґрунтованість пропонувананих теоретичних положень шляхом їх експериментальної апробації на практиці експертами-балістами. У випадку позитивного результату ці положення можуть бути закріплені у відповідній методиці, розробленій на їх основі.

Використані джерела:

1. Арешонков В. В. Методи ки криміналістичних експертиз: визначення поняття. *Наукове забезпечення досудового розслідування: проблеми теорії та практики*. Збірник наукових праць (8 липня 2016 року). Київ, НАВС. С. 189-191. URL : <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/4814>. (дата звернення: 20.11.2022).

2. Безшумна автоматична вогнепальна зброя: [Підручник]/ М. А. Коновалов, О. В. Пилипенко, Ю. О. Кваша, О. В. Січевий та ін. Донецьк : АРТ-Прес, 2011. 346 с.

3. Біленко О. І. Визначення параметрів звуку пострілу, які впливають на виконання специфічних вогневих завдань силами безпеки та підлягатимуть регламентації. *Системи озброєння і військова техніка*. 2014. № 1 (37). С. 5-11.

4. Бондар В. С. Сліди близького пострілу з деяких зразків вогнепальної стрілецької зброї, оснащеної пристроями зниження рівня звуку пострілу. *Часопис Академії адвокатури України*. 2013. № 4 (21). С. 1-7.

5. Бондар В. Використання класифікацій пристроїв зниження рівня звуку пострілу для вирішення діагностичних та ідентифікаційних завдань судових експертиз. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2014. № 2 (67). С. 277-281.

6. Гамов Д. Ю. Определение боевого назначения длинноствольного огнестрельного оружия. *Криміналістичний вісник: науково-практичний збірник*, 2002. Вип. 4. Держ. наук.-дослід. Експертно-криміналістичний центр МВС України; Нац. акад. внутрішніх справ України. С. 48-51.

7. ДСТУ 9168:2021. Судова експертиза зброї. Балістичні дослідження. Терміни та визначення понять. Видання офіційне. Національний стандарт України. Київ : ДП «УкрНДНЦ», 2022. 44 с.

8. Матвієнко С. А. Про проблемні питання ідентифікаційних судово-балістичних досліджень. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2019. № 3 (87). С. 290-299.

9. Методика встановлення належності об'єкта до бойових припасів вогнепальної стрілецької зброї та його придатності до стрільби. ДНДЕКЦ МВС України; ДЕЗП Мінюсту України. [Гамов Д. Ю.]. Київ, 2012. 25 с.

10. Методика встановлення належності об'єкта до вогнепальної зброї та його придатності до стрільби (проведення пострілів). Методика. ДНДЕКЦ МВС України; ДЕЗП Мінюсту України. [Гамов Д. Ю.] Київ, 2012. 34 с.

11. Разработка и исследование приборов снижения уровня звука выстрела для легкого стрелкового оружия / О. В. Пилипенко, Н. А. Коновалов, В. І. Коваленко, Д. В. Семенчук. *Технічна механіка*. 2018. № 3. С. 18-32.

12. Розслідування злочинів, що вчиняються у сфері обігу вогнепальної зброї та боєприпасів: навч. практич. посіб. / В. С. Бондар, О. В. Бочковий, М. В. Кривонос та ін.; за заг. ред. В. М. Комарницького, М. Г. Вербеньського та А. Є. Фоменка. 2-ге вид., перероб. і доп. ТОВ «НОВИК-ПРИНТ». Київ, 2021. 534 с.

References:

1. Areshonkov, V. V. (2016) *Metodyky kryminalistychnykh ekspertyz: vyznachennia poniattia. Naukove zabezpechennia dosudovoho rozsliduvannia: problemy teorii ta praktyky. Zbirnyk naukovykh prats (8 lypnia 2016 roku) - Scientific support of pretrial investigation: problems of theory and practice. Collection of scientific papers (July 8, 2016), 189-191.* Kyiv, NAVS. URL : <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/4814>. [in Ukrainian].

2. Bezshumna avtomatychna vohnepalna zbroia: [Pidruchnyk] (2011) / М. А. Konovalov, О. V. Pylypenko, Yu. O. Kvasha, O. V. Sichevyi (Eds.) et al. Donetsk : ART-Pres. [in Ukrainian].

3. Bilenko, O. I. (2014) *Vyznachennia parametriv zvuku postrilu, yaki vplyvaiut na vykonannia spetsyfychnykh vohnemykh zavdan sylamy bezpeky ta pidliahatymut rehla*

mentatsii. *Systemy ozbroiennia i viiskova tekhnika - Armament systems and age-old equipment*, 1 (37), 5-11. [in Ukrainian].

4. Bondar, V. S. (2013) Slidy blyzkocho postrilu z deiakykh zrazkiv vohnepalnoi striletskei zbroi, osnashchenoi prystroiamy znyzhennia rivnia zvuku postrilu. *Chasopys Akademii advokatury Ukrainy - Journal of the Academy of Advocacy of Ukraine*, 4 (21), 1-7. [in Ukrainian].

5. Bondar, V. (2014) Vykorystannia klasyfikatsii prystroiv znyzhennia rivnia zvuku po strilu dlia vyryshennia diahnostychnykh ta identyfikatsiinykh zavdan sudovykh ekspertyz. *Visnyk Luhanskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav imeni E.O. Didorenka - Bulletin of the Luhansk State University of Internal Affairs named after E.O. Didorenko*, 2(67), 277-281. [in Ukrainian].

6. Hamov, D. Yu. (2002) Opredelenye boevoho naznachenya dlynnostvolnoho ohnrestrelnoho oruzh'ya. *Kryminalistychnyi visnyk: naukovo-praktychnyi zbirnyk Forensic Bulletin: scientific and practical collection, issue. 4*, 48-54. Derzh. nauk.-doslid. Ekspertno-kryminalistychnyi tsentr MVS Ukrainy; Nats. akad. vnutrishnikh sprav Ukrainy. [in Ukrainian].

7. DSTU 9168:2021 (2022) Sudova ekspertyza zbroi. *Balistychni doslidzhennia*. Terminy ta vyznachennia poniat. Vydannia ofitsiine - Ballistic studies. Terms and definitions of concepts. The news is official. Natsionalnyi standart Ukrainy. Kyiv: DP «UkrNDNTS». [in Ukrainian].

8. Matviienko, S. A. (2019) Pro problemni pytannia identyfikatsiinykh sudovobalistychnykh doslidzhen. *Visnyk Luhanskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav imeni E.O. Didorenka - Bulletin of the Luhansk State University of Internal Affairs named after E.O. Didorenko*, 3 (87), 290-299. [in Ukrainian].

9. Metodyka vstanovlennia nalezhnosti ob'iekta do boiovykh prypraviv vohnepalnoi striletskei zbroi ta yoho prydatnosti do strilby. (2012) DNDEKTs MVS Ukrainy; DEZP Miniustu Ukrainy. [Hamov D. Yu.]. Kyiv. [in Ukrainian].

10. Metodyka vstanovlennia nalezhnosti ob'iekta do vohnepalnoi zbroi ta yoho prydatnosti do strilby (provedennia postriliv). Metodyka. (2012) DNDEKTs MVS Ukrainy; DEZP Miniustu Ukrainy. [Hamov D. Yu.] Kyiv. [in Ukrainian].

11. Razrabotka y yssledovanye pryborov snyzheniya urovnia zvuka vystrela dlia lehkoho strelkovoho oruzh'ya (2018) / O. V. Pylypenko, N. A. Kononov, V. Y. Kovalenko, D. V. Semenchuk. *Tekhnichna mekhanika - Technical mechanics*, 3, 18-32. [in Ukrainian].

12. Rozsliduvannia zlochyniv, shcho vchyniautsia u sferi obihu vohnepalnoi zbroi ta boieprypasiv: navch. prakt. posib. (2021) / V. S. Bondar, O. V. Bochkovyi, M. V. Kryvonos et al.; V. M. Komarnytskyi, M. H. Verbenskyi & A. Ye. Fomenko (Eds.) (2-he vyd., pererob. i dop. TOV «NOVIK-PRINT»). Kyiv. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 22.11.2022

Bondar V., Candidate of Legal Sciences, Associate Professor, Dean of Faculty No. 2 (training of specialists for pre-trial Investigation Bodies) of E.O. Luhansk State University of Internal Affairs named after E.O. Didorenko (Ivano-Frankivsk, Ukraine)

DETERMINATION OF THE SPECIAL PURPOSE OF INDIVIDUAL MODELS OF MILITARY FIREARMS

In the article, the author formed a group of the main qualifying features of special purpose weapons. The presence of at least one of the following signs in a particular weapon is a sufficient basis for concluding that this weapon has a special purpose:

- Instruction of the manufacturer (developer) about the special purpose of the weapon;

- Possibility of conducting automatic fire (in turns);
- Arrangement of weapons according to the "bul pap" or pistol type scheme;
- the presence in the design of the weapon of a device for reducing the sound level of the shot, the possibility of installing such devices is provided by the manufacturer (developer); the use of cartridges with mechanical locking of powder gases in the cartridge sleeve or special purpose cartridges with subsonic bullet flight speed in weapons as standard ammunition.

It is substantiated that today two main methods of the problem of reducing the sound level of a shot have been formed:

1) Direct use of DRLSS ("silencers" in the form of various barrel nozzles) with special weapons;

2) the use of a closed-type DRLSS in the form of special complexes, with the expansion and locking of powder gases in the variable closed volume of the barrel, barrel nozzle or a special weakened subsonic cartridge.

It is noted that due to the wide variety of design schemes, special purpose firearms do not always have any of the already mentioned features. Other design solutions also improve the ballistic and tactical performance of weapons. Moreover, some of them can be used in the design of both combat and hunting weapons, as well as special purpose weapons.

It is noted that in some models of special purpose weapons, ordinary cartridges are used as standard ones. The conclusion was formulated that the use of special cartridges for firing from special-purpose weapons is an additional qualifying feature.

The systematized regularities of the formation of marks on bullets and casings fired from special-purpose firearms aimed at improving the scientific and methodological support of expert research on weapons create the prerequisites for establishing the facts of the use of such weapons during the commission of crimes.

Keywords: special purpose military firearms, subsonic bullet flight speed, shot sound reduction device, forensic ballistics, and special cartridge.

DOI: 10.33766/2524-0323.100.226-236

УДК: 343.98

Коваленко А. В., кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка (м. Івано-Франківськ, Україна)

e-mail: new4or@gmail.com

ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0003-3665-0147>

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ЕЛЕКТРОННИХ (ЦИФРОВИХ) СЛІДІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ

Стаття присвячена з'ясуванню сутності та формулюванню поняття електронних (цифрових) слідів кримінального правопорушення. Акцентовано, що розкриття й розслідування кримінальних правопорушень, учинених з використанням комп'ютерної техніки, потребує встановлення та фіксування дій, здійснених правопорушником та іншими особами з подібними приладами. Операції правопорушника з

комп'ютерною технікою можливо відслідкувати за змінами комп'ютерних даних, що утворюються в пам'яті електронно-обчислювальних машин, котрі, своєю чергою, можна вважати специфічними електронними (цифровими) слідами кримінального правопорушення.

Встановлено, що механізм утворення таких слідів пов'язаний зі зміною магнітно-електричних властивостей речовин у запам'ятовуючому пристрої електронно-обчислювального приладу внаслідок виконання заздалегідь закладених алгоритмів та введених користувачем команд. Електронні (цифрові) сліди кримінального правопорушення визначено як комп'ютерні дані, що утворилися або зазнали змін у запам'ятовувальних пристроях електронно-обчислювальної техніки внаслідок дій користувачів, пов'язаних із вчиненням кримінального правопорушення.

На думку автора, названі сліди несуть інформацію про стан та результати роботи певної комп'ютерної системи; не можуть бути безпосередньо сприйняті органами відчуття людини та завжди потребують інтерпретації (перетворення у прийнятну для людини форму) з використанням комп'ютерної техніки; супроводжуються метаданими, тобто додатковою інформацією, що характеризує основні комп'ютерні дані; відповідають загальним ознакам документа в його криміналістичному розумінні; містять інформацію, структуровану й закодовану відповідно до певного формату; інформація, яку несуть такі сліди, у більшості випадків може бути повністю відтворена шляхом відображення (копіювання) відповідних комп'ютерних даних; електронні (цифрові) сліди не мають жорсткої прив'язки до носія комп'ютерних даних.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, комп'ютерні дані, сліди, електронні (цифрові) сліди, електронні (цифрові) докази.

Постановка проблеми. Кінець XX і початок XXI століття характеризуються суттєвою комп'ютеризацією всіх сфер суспільного життя. Електронно-обчислювальні машини різних типів і розмірів допомагають людині комфортно існувати, а іноді навіть успішно замінюють її при виконанні певних завдань. Утім, варто зазначити, що такі прилади, як й інші новітні технології, беруться на озброєння зловмисниками. Під час учинення протиправних діянь порушники використовують комп'ютерну техніку як об'єкти та знаряддя посягань, засоби спілкування й координації дій, джерела інформації тощо. Сьогодні правопорушники здатні обернути на свою користь практично будь-який електронно-обчислювальний пристрій: персональні комп'ютери та ноутбуки, мобільні телефони, смартфони, планшети, ігрові приставки, сервери, маршрутизатори й роутери, принтери та копіювальну техніку, розумні пральні машини та холодильники, спеціалізоване обладнання, що має електронно-обчислювальні функції (промислові й виробничі станки, інженерне, медичне обладнання й таке інше).

Розкриття й розслідування кримінальних правопорушень, учинених з використанням комп'ютерної техніки, потребує з'ясування та фіксування операцій, здійснених правопорушником з подібними приладами. Будь-які дії користувача призводять до утворення в пам'яті електронно-обчислювального пристрою нових чи змін існуючих комп'ютерних даних. Тому операції правопорушника з комп'ютерною технікою можливо відслідкувати за змінами комп'ютерних даних, що утворюються в пам'яті пристроїв. Згадані зміни, своєю чергою,

можна вважати специфічними електронними (цифровими) слідами кримінального правопорушення. Подібні сліди вимагають новітніх підходів до їх виявлення, вилучення та дослідження, а сформовані на основі їх опрацювання докази – своєрідного порядку використання у кримінальному провадженні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми збирання, дослідження та використання комп'ютерних даних під час досудового розслідування кримінальних правопорушень у своїх працях досліджували Г. К. Авдєєва, А. В. Гутник, О. Дегтярьова, А. В. Коваленко, В. Г. Колесник, О. І. Крицька, П. М. Маланчук, Т. П. Матюшкова, О. П. Метелев, А. В. Ратнова, Є. Ращенко, О. А. Самойленко, Р. Л. Степанюк, С. В. Стороженко, І. А. Тітко, А. Я. Хитра, М. В. Шепітько, В. Ю. Шепітько, Р. М. Шехавцов та інші вчені. Попри це, у наукових колах відсутнє єдине розуміння комп'ютерних даних як слідів кримінального правопорушення й досі не напрацьовано спільного підходу до найменування подібних слідів і сформованих на основі їх дослідження доказів. Тому з'ясування сутності електронних (цифрових) слідів кримінального правопорушення та формулювання доктринальної дефініції подібних слідів набуває суттєвого наукового й практичного значення.

Формулювання цілей. Метою пропонованого дослідження є з'ясування сутності й формулювання поняття електронних (цифрових) слідів кримінального правопорушення, а також встановлення криміналістично значущих ознак відповідних слідів.

Виклад основного матеріалу. У межах кримінального провадження процес пізнання події кримінального правопорушення уповноваженими особами практично завжди є ретроспективним, тобто спрямованим на минуле. Суб'єкти доказування (сторони обвинувачення й захисту, потерпілий, слідчий суддя й суд) у більшості випадків сприймають результати минулої кримінально-протиправної діяльності, зміни, що відбулися в навколишньому середовищі внаслідок та у зв'язку із вчиненням таких діянь. У теорії криміналістики подібні зміни прийнято називати слідами кримінального правопорушення. На основі аналізу відповідних слідів можливо висунути обґрунтовані припущення (версії) про механізм їх виникнення, а їх виявлення, закріплення та дослідження є основою доказування у кримінальному судочинстві.

Сліди кримінального правопорушення в науковій літературі розглядають у вузькому та широкому розумінні. Сліди у вузькому значенні – це матеріальні утворення, що відбивають зовнішню будову взаємодіючих об'єктів, тобто слідокопії, які можуть бути об'ємними або площинними. Сліди в широкому значенні – це будь-які зміни в навколишньому середовищі, причинно пов'язані з подією злочину. Водночас слідами в широкому значенні є ідеальні відображення – сліди пам'яті (уявні образи) [1, с. 112]. Утім із розповсюдженням комп'ютерної техніки, її активним використанням під час учинення практично всіх різновидів кримінальних деліктів, правопорушники почали лишати по собі нові сліди, котрі повною мірою не підпадають під вищенаведену «класичну» класифікацію. Такі відображення є докази, сформовані на основі їх дослідження, називають

комп'ютерними [2, с. 122], електронними [3; 4; 5], цифровими [6, с. 124; 7; 8], інформаційними [9; 10, с. 74], електронними (цифровими) [11; 12] тощо слідами (доказами).

Чи не найпопулярніші терміни «електронний слід» та «електронний доказ» походять від назви негативно зарядженої елементарної частинки – електрона, рух якої покладено в основу роботи всіх електричних приладів. Більшість сучасних обчислювальних пристроїв (процесорів, логічних схем) та флеш-накопичувачів даних (SSD-диски, USB-диски, вбудована пам'ять мобільних пристроїв) побудовані на базі транзисторів, а пристрої динамічної оперативної пам'яті (DRAM) працюють на базі конденсаторів. Дані кодуються, обробляються та передаються шляхом регулювання руху електронів через транзистори, а також накопичення певного електричного заряду конденсаторами. Відтак, комп'ютерні дані (інформація), що мають значення для кримінального провадження, часто безпосередньо пов'язані з рухом електронів у логічних елементах електронно-обчислювальної техніки.

Зі свого боку популярні терміни «цифровий слід» та «цифровий доказ» походять від англійського слова digital – «цифровий» (digit – «цифра») та були зазначені в зарубіжних процесуалістів і криміналістів. Застосування категорії «цифровий» можна пояснити тим, що практично всі сучасні комп'ютери використовують математичні алгоритми й комбінації цифр (найчастіше – бінарний код, поєднання 0 та 1) як універсальний засіб кодування, збереження й передавання будь-якої інформації. Цифрову форму кодування прийнято протиставляти більш старій та менш розповсюдженій аналоговій, за якої дані передаються через коливання фізичних показників струму, світлового потоку, радіохвиль тощо. Таким чином, у більшості випадків комп'ютерні дані (інформація), що мають значення для кримінального провадження, закодовані в цифровій формі та потребують інтерпретації (перетворення, декодування) для сприйняття людиною.

Зауважимо, що жоден з наведених підходів не є оптимальним з технічної точки зору: уже сьогодні існують системи кодування, що не побудовані на використанні цифр, обчислювальні пристрої й сучасні засоби передавання інформації, котрі не покладаються на рух електронів й не підпадають під загальну категорію «комп'ютер». У сучасних умовах, на нашу думку, категорії «електронний» та «цифровий» по відношенню до слідів і доказів є рівнозначними та несуть однакове смислове навантаження. Тому до закріплення в чинному кримінальному процесуальному законодавстві легальних визначень досліджуваних понять, вважаємо за доцільне використовувати термін «електронні (цифрові) сліди (докази)».

Г. К. Авдєєва та С. В. Стороженко слушно зазначають, що основою механізму утворення електронних слідів слугують електромагнітні взаємодії двох і більше матеріальних об'єктів, кожен із яких є сукупністю електронного цифрового пристрою (комплексу пристроїв) і системи управління ним (набору програмних продуктів) [3, с. 170]. У дещо спрощеній формі механізм утворення електронних (цифрових) слідів можна описати так. Унаслідок виконання елект-

ронно-обчислювальною технікою заздалегідь закладених алгоритмів та введених користувачем команд змінюються магнітно-електричні властивості речовин у запам'ятовуючому пристрої цієї техніки. Наприклад, два стани транзистора у флеш-диску можуть позначати 0 та 1. Комбінації мільйонів подібних транзисторів зі змінними станами дозволяють зберігати та обробляти значні об'єми інформації. Властивості подібних речовин у запам'ятовуючих пристроях відслідковуються процесорами та інтерпретуються (перекладаються) у форму, що може бути сприйнята людиною. Конкретний механізм запису, зберігання та зміни інформації залежить від типу носія (магнітні та оптичні носії, флеш-пам'ять, динамічна пам'ять тощо працюють по-різному).

У випадку якщо комп'ютерні дані, що зберігаються в пам'яті електронно-обчислювальної техніки, були створені або змінені правопорушником чи іншими особами у зв'язку із вчиненням кримінального правопорушення, вони матимуть значення для розслідування та можуть бути вилучені й досліджені як електронні (цифрові) сліди правопорушення. З огляду на наведене, пропонуємо розуміти електронні (цифрові) сліди кримінального правопорушення як комп'ютерні дані, що утворилися або зазнали змін у запам'ятовувальних пристроях електронно-обчислювальної техніки внаслідок дій користувачів, пов'язаних із вчиненням кримінального правопорушення.

Електронні (цифрові) сліди, як комп'ютерні дані, мають певні криміналістично значущі властивості, що є суттєвими для їх розуміння та використання під час розслідування кримінальних правопорушень.

Зокрема, названі сліди *несуть інформацію про стан та результати роботи певної комп'ютерної системи* (електронно-обчислювального пристрою, системи чи мережі пристроїв). Такі комп'ютерні дані можуть містити інформацію, отриману комп'ютером від користувача (input) через пристрої введення інформації (клавіатуру, маніпулятори, сенсорні екрани, мікрофони, камери тощо) та пристрої й інтерфейси передавання інформації (завантаження файлів через інтернет-з'єднання, копіювання даних із зовнішніх запам'ятовувальних пристроїв тощо); результати обробки даних від користувача; а також дані, що створюються операційною системою та іншим програмним забезпеченням в автоматичному режимі відповідно до заздалегідь закладених (запрограмованих) алгоритмів та зберігають дані про стан і роботу системи, її користувачів, виконані алгоритми, помилки, що виникли під час їх виконання та інше (log-файли, звіти про помилки, тимчасові фаїли, транзакційні бінарні файли, дампи даних тощо).

Досліджувані в статті сліди не можуть бути безпосередньо сприйняті органами відчуття людини та *завжди потребують інтерпретації (перетворення у прийнятну для людини форму)* з використанням комп'ютерної техніки. Інформацію, що несе подібний слід, може бути відображено на екрані комп'ютера чи роздруковано в оригінальній, закодованій формі (байт-код, бінарний код, синтаксичний запис тощо). Комп'ютерні дані, що містять текст, зображення, звуки та інші аудіовізуальні форми інформації можуть бути декодовані та відтворені через пристрої виведення даних, а код, що містить алгоритми дій, – виконано (запу-

щено програму). Аудіовізуальна форма відображення даних, як правило, доступна через використання спеціального (асоційованого) програмного забезпечення.

Електронні (цифрові) сліди в більшості випадків *супроводжуються метаданими* [13, с. 22] (від давньогрецького *μετά* – «після», «за межами» та англійського *data* – «дані»), тобто додатковою інформацією, що характеризує основні комп'ютерні дані. Метадані характеризують файл («контейнер» для даних) або папку-каталог їх індексації і можуть зберігатися як разом із основними даними, так й окремо від них. Перелік і зміст метаданих залежить від операційної системи, типу файлу та програмного забезпечення, з яким файл асоційовано. Такі дані мають обов'язково фіксуватися під час вилучення й дослідження електронних (цифрових) слідів. Основними метаданими є розмір файлу (міра кількості даних, базовою одиницею є байт), назва, розширення назви (наприклад *.doc, *.exe), назва асоційованого програмного забезпечення, каталог розташування, час створення, час останнього редагування, час останнього відкриття, кількість редакцій, найменування користувача, який створив чи останнім редагував файл тощо.

Оскільки комп'ютерні дані спеціально створюються для збереження, обробки й передавання інформації у специфічній закодованій формі, вони *відповідають загальним ознакам документа* у його криміналістичному розумінні. Через те в межах криміналістичного документознавства виокремлюють такий різновид документів, як електронні. Поняття електронного документу закріплено в чинному законодавстві (хоч й у формі, що відрізняється від криміналістичного розуміння електронних документів). Відповідно до ст. 5 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг», електронний документ – документ, інформація, у якому зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документа [14]. Депо відрізняється кримінальне процесуальне розуміння електронного документу. Відповідно до змісту ст. 99 КПК України, електронні документи є різновидом документів, як процесуальних джерел доказів [15]. Комп'ютерні дані набувають процесуального значення електронного документу після їх огляду (чч. 1, 2 ст. 237 КПК України), за умови, що зміст таких даних відповідає вимогам ч. 1 ст. 99 КПК України (тобто такі дані спеціально створені з метою збереження інформації, містять зафіксовані за допомогою письмових знаків, звуку, зображення тощо відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження).

У більшості випадків електронні (цифрові) сліди, як комп'ютерні дані, *містять інформацію, структуровану й закодовану відповідно до певного формату*. Як правило, форматовані дані запаковані в контейнери (файли), мають розширення назви, що відповідає їх формату, та супроводжуються специфічними метаданими. Кожен формат файлу асоційований із певним програмним забезпеченням. Наприклад, файли, що містять зображення формату *.png, можуть бути відтворені чи редаговані більшістю графічних редакторів, а зображення фор-

мату *.psd є специфічними для програмного забезпечення Adobe Photoshop. Неформатовані дані найчастіше утворюються внаслідок виникнення програмних або апаратних помилок, неповного копіювання чи передавання даних тощо. Такі дані не можуть бути інтерпретовані (перетворені в прийнятну для людини форму) та мають досліджуватися в оригінальному закодованому вигляді.

Окрім того, основна інформація, яку несуть електронні (цифрові) сліди, у більшості випадків *може бути повністю відтворена шляхом відображення (копіювання) відповідних комп'ютерних даних*. На відміну від матеріально фіксованих слідів, котрі не можливо повністю скопіювати чи відтворити в натурі, комп'ютерні дані за дотримання правил поводження з ними можуть бути скопійовані необмежену кількість разів без зміни їх змісту. За загальним правилом, копії комп'ютерних даних відрізняються від оригіналів лише окремими метаданими (змінюються каталог розміщення, дата створення, найменування користувача, що створив файл, тощо). Описана властивість комп'ютерних даних знайшла відображення й у кримінальному процесуальному законодавстві: відповідно до чч. 3, 4 ст. 99 КПК України, відображення електронного документу, а також копії інформації, у тому числі комп'ютерних даних, що міститься в інформаційних (автоматизованих) системах, електронних комунікаційних системах, інформаційно-комунікаційних системах, комп'ютерних системах, їх невід'ємних частинах, виготовлені слідчим, прокурором із залученням спеціаліста, визнаються су-дом як оригінал документа.

З огляду на наведену ознаку, варто зробити висновок про те, що електронні (цифрові) сліди *не мають жорсткої прив'язки до носія комп'ютерних даних*. Зокрема, на це звертають увагу Г. К. Авдєєва та С. В. Стороженко. Цитовані науковці зазначають, що електронні сліди не мають нерозривного зв'язку з матеріальним носієм та можуть бути миттєво перенесені між пристроями, у тому числі з однієї частини земної кулі в іншу [3, с. 171]. Додамо також, що комп'ютерні дані постійно переміщуються між носіями під час нормальної роботи електронно-обчислювальної пристрою, наприклад, із приладу постійної пам'яті до приладу оперативної пам'яті чи кеш-пам'яті процесора й у зворотному напрямку; операційна система може переміщувати дані між блоками й секторами одного чи декількох носіїв задля оптимізації роботи тощо. Через це, вважаємо, що електронні (цифрові) сліди кримінального правопорушення мають розглядатися у відриві від фізичного носія комп'ютерних даних. Водночас суттєве значення для встановлення обставин кримінального правопорушення має носій, на якому виявлено такі сліди, носії, що містять копії відповідних комп'ютерних даних, тип і технологія роботи цих носіїв, час та спосіб перенесення на них даних тощо.

Висновки. Підсумовуючи викладене, зазначимо, що із розповсюдженням комп'ютерної техніки, її активним використанням під час учинення практично всіх різновидів кримінальних деліктів, правопорушники лишають по собі в навколишньому середовищі новий тип змін, котрий цілком не вкладається в «класичну» класифікацію слідів кримінальних правопорушень. Такі відображення й докази, сформовані на основі їх дослідження, у спеціальній літературі назива-

ють комп'ютерними, електронними, цифровими, інформаційними, електронними (цифровими) тощо слідами (доказами). На нашу думку, жоден із наведених підходів не є оптимальним з технічної точки зору. До закріплення в чинному кримінальному процесуальному законодавстві легальних визначень досліджуваних понять вважаємо за доцільне використовувати термін «електронні (цифрові) сліди (докази)».

Механізм утворення таких слідів пов'язаний зі зміною магнітно-електричних властивостей речовин у запам'ятовуючому пристрої електронно-обчислювального приладу внаслідок виконання задалегідь закладених алгоритмів та введених користувачем команд. Електронні (цифрові) сліди кримінального правопорушення визначено як комп'ютерні дані, що утворилися або зазнали змін у запам'ятовувальних пристроях електронно-обчислювальної техніки внаслідок дій користувачів, пов'язаних із вчиненням кримінального правопорушення. Подібні сліди, як комп'ютерні дані, мають певні криміналістично значущі властивості, що є суттєвими для їх розуміння та використання під час розслідування кримінальних правопорушень.

Подальші наукові розробки в даній сфері мають бути пов'язані з класифікацією електронних (цифрових) слідів кримінального правопорушення, формулюванням практично-орієнтованих рекомендацій щодо виявлення, вилучення та фіксації таких слідів, а також щодо дослідження й використання електронних (цифрових) доказів у кримінальному провадженні.

Використані джерела:

1. Салтєвський М. В. Криміналістика. Підручник: У 2-х ч. Ч. 1. Харків, 1999. 416 с.
2. Ковальчук С. О. Вчення про речові докази у кримінальному процесі: теоретико-правові та практичні основи: дис... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2018. 626 с.
3. Авдєєва Г. К., Стороженко С. В. Електронні сліди : поняття та види. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ*. 2017. № 1 (77). С. 169-176.
4. Коваленко А. В. Електронні докази у кримінальному провадженні: сучасний стан та перспективи використання. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 4 (84). С. 237-245.
5. Дегтярьова О. Доказування у кримінальному провадженні на підставі електронних доказів. *Юридичний вісник*. 2021. № 6. С. 273-278.
6. Самойленко О. А. Основи методики розслідування злочинів, вчинених у кіберпросторі : монографія ; за заг. ред. А. Ф. Волобуєва. Одеса : ГЕС, 2020. 372 с.
7. Колесников І. В. Цифрова криміналістика: доказування з використанням цифрових доказів. *Протидія кіберзагрозам у сучасному безпековому середовищі: актуальні питання теорії та практики* : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, 29 жовтня 2021 року. Київ : ІСТЕ СБУ, 2021. С. 94-98.
8. Степанюк Р. Л., Перлін С. І. Цифрова криміналістика й удосконалення системи криміналістичної техніки в Україні. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 3 (99). С. 283-294. URL : <https://doi.org/10.33766/2524-0323.99.283-284>.
9. Самойленко О., Паляничко Д., Баланюк О., Ващенко І. Інформаційні сліди в контексті механізму вчинення злочинів із використанням обстановки кіберпростору.

Криміналістика та судова експертологія: наука, навчання, практика : матеріали XIV між-нар. Конгресу (м. Одеса, 13-15 верес.): у 2-х т. Т. 2. Одеса : Гельветика, 2018. С. 216-221.

10. Ращенко С. Комп'ютерні дані як носій криміналістичної інформації про злочин у сфері комп'ютерних технологій. *Правова інформатика*. 2007. № 1 (13). С. 76-80.

11. Матюшкова Т. П. Електронна (цифрова) інформація: сучасний стан і перспективи розвитку криміналістики. *Актуальні проблеми кримінального процесу та криміналістики: тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 29 жовт. 2021 р.)*. Харків : ХНУВС, 2021. С. 248-250.

12. Метелев О. П. Проблеми визначення допустимості і належності цифрових (електронних) доказів у кримінальному процесі. *Вісник кримінального судочинства*. 2019. № 3. С. 224–238.

13. Renu Gopal Mani, Rahul Parthasarathy, Sivaraman Eswaran and Prasad Honnavalli. A Survey on Digital Image Forensics: Metadata and Image forgeries. *Workshop on Applied Computing*, January 27 – 28, 2022, Chennai, India. P. 22-55. URL : https://ceur-ws.org/Vol-3142/PAPER_03.pdf.

14. Про електронні документи та електронний документообіг. Закон України від 22.05.2003 № 851-IV / *Законодавство України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15>.

15. Кримінальний процесуальний кодекс України. Кодекс України; Закон, Кодекс від 13.04.2012 № 4651-VI. / *Законодавство України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

References:

1. Saltevs'kyi, M. V. (1999). *Kryminalistyka. Pidruchnyk (Part. 1-2; Part. 1)*. Kharkiv : Konsum, Osnova. [in Ukrainian].

2. Kovalchuk, S. O. (2018). *Vchennia pro rechovi dokazy u kryminalnomu protsesi: teoretyko-pravovi ta praktychni osnovy*. [in Ukrainian].

3. Avdieieva, H. K., Storozhenko, S. V. (2017). *Elektronni slidy : poniattia ta vydy. Visnyk Luhanskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav – Bulletin of Luhansk State University of Internal Affairs named after E. Didorenko*, 1 (77), 169-176. [in Ukrainian].

4. Kovalenko, A. V. (2018). *Elektronni dokazy u kryminalnomu provadzhenni: suchasnyi stan ta perspektyvy vykorystannia. Visnyk Luhanskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav – Bulletin of Luhansk State University of Internal Affairs named after E. Didorenko*, 4 (84), 237-245. [in Ukrainian].

5. Dehtiarova, O. (2021). *Dokazuvannia u kryminalnomu provadzhenni na pidstavi elektronnykh dokaziv. Yurydychnyi visnyk – Law Herald*, 6, 273-278. [in Ukrainian].

6. Samoilenko, O. A. (2020). *Osnovy metodyky rozsliduvannia zlochyvnyv, vchynenykh u kiberprostorі: monohrafiia* ; A. F. Volobuev (Ed.). Odessa : TES. [in Ukrainian].

7. Kolesnykov, I. V. (2021) *Tsyfrova kryminalistyka: dokazuvannia z vykorystanniam yfrovnykh dokaziv. Protydiia kiberzahrozam u suchasnomu bezpekovomu seredovyshchi: aktualni pytannia teorii ta praktyky : zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, 29 zhovtnia 2021 roku - Protydiia cyberzahrozam u suchasnomu bezpekovomu seredovyshchi: aktualni pytannia teorii ta praktyky : zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, 29 zhovtnia 2021 roku, 94-98*. Kyiv : ISTE SBU. [in Ukrainian].

8. Stepaniuk, R. L., Perlin, S. I. (2022). *Tsyfrova kryminalistyka y udoskonalennia systemy kryminalistychnoi tekhniky v Ukraini. Visnyk Luhanskoho derzhavnogo universytetu*

vnutrishnikh sprav – Bulletin of Luhansk State University of Internal Affairs named after E. Didorenko, 3 (99), 283-294. [in Ukrainian].

9. Samoilenko, O., Palianychko, D., Balaniuk, O. & Vashchenko, I. (2018). Informatsiini slidy v konteksti mekhanizmu vchynennia zlochyniv iz vykorystanniam obstanovky kiberprostoru. *Kryminalistyka ta sudova ekspertolohiia: nauka, navchannia, praktyka : materialy XIV mizhnar. Konhresu* (m. Odesa, 13-15 veres.): (u 2 h t.: T. 2.) - *Forensics and forensic expertise: science, training, practice: materials of the International Congress (Odesa, September 13-15): (Vol.1-2: Vol. 2.)*, 216-221. Odesa : Helvetyka. [in Ukrainian].

10. Rashchenko, Ye. (2007). Kompiuterni dani yak nosii kryminalistychnoi informatsii pro zlochyn u sferi kompiuternykh tekhnolohii. *Pravova informatyka – Legal informatics*, 1 (13), 76-80. [in Ukrainian].

11. Matiushkova, T. P. (2021) Elektronna (tsyfrova) informatsiia: suchasnyi stan i perspektyvy rozvytku kryminalistyky. *Aktualni problemy kryminalnoho protsesu ta kryminalistyky: tezy dop. Mizhnar. nauk.-prakt. konf.*(m. Kharkiv, 29 zhovt. 2021 r.) - *Actual problems of the criminal process and criminology: theses add. International science and practice conference (Kharkov, October 29, 2021)*, 248-250. Kharkiv: KhNUVS. [in Ukrainian].

12. Metelev, O. P. (2019). Problemy vyznachennia dopustymosti i nalezhnosti tsyfrovyykh (elektronnykh) dokaziv u kryminalnomu protsesi. *Visnyk kryminalnoho sudochynstva – Herald of Criminal Justice*, 3, 224-238. [in Ukrainian].

13. Renu Gopal Mani, Rahul Parthasarathy, Sivaraman Eswaran & Prasad Honnavalli (2022). A Survey on Digital Image Forensics: Metadata and Image forgeries. *Workshop on Applied Computing, January 27-28*, 22-55. Chennai, India. 22-55. URL : https://ceur-ws.org/Vol-3142/PAPER_03.pdf. [in English].

14. Pro elektronni dokumenty ta elektronni dokumentoobih. Zakon Ukrainy vid 22.05.2003 № 851-IV. (2003) / *Zakonodavstvo Ukrainy*. N. p. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15>. [in Ukrainian].

15. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy. Kodeks Ukrainy; Zakon, Kodeks vid 13.04.2012 № 4651-VI. (2012) / *Zakonodavstvo Ukrainy*. N. p. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 04.12.2022

Kovalenko A., Ph.D in Law Associate professor, Associate professor of Department of Criminal-Law disciplines, Luhansk State University of Internal Affairs named after E. O. Didorenko (Ivano-Frankivsk, Ukraine)

CONCEPT AND ESSENCE OF ELECTRONIC (DIGITAL) TRACES OF CRIMINAL OFFENSES

The proposed article is devoted to clarifying the essence and formulating the concept of electronic (digital) traces of a criminal offense. It is emphasized that the disclosure and investigation of criminal offenses committed with the use of computer technology requires finding out and recording the actions performed by the offender and other persons with such devices. The offender's operations with computer equipment can be monitored by changes in computer data generated in the memory of electronic computing machines, which, in turn, can be considered specific electronic (digital) traces of a criminal offense.

It was established that the mechanism of formation of such traces is related to the change in the magnetic-electric properties of substances in the memory device of the electronic computing device as a result of the execution of pre-set algorithms and commands entered by the user. Electronic (digital) traces of a criminal offense are defined as computer data that were created or changed in the memory devices of electronic computing equipment as a result of user actions related to the commission of a criminal offense.

It is emphasized that electronic (digital) traces, as computer data, have certain forensically significant properties, which are essential for their understanding and use during the investigation of criminal offenses. According to the author, the named traces: carry information about the state and results of a certain computer system; cannot be directly perceived by human senses and always require interpretation (transformation into a form acceptable to humans) using computer technology; are accompanied by metadata, that is, additional information characterizing the basic computer data; correspond to the general features of the document in its forensic sense; contain information structured and encoded according to a certain format; the information carried by such traces can, in most cases, be completely reproduced by displaying (copying) the relevant computer data; electronic (digital) traces are not rigidly linked to the computer data carrier.

Keywords: criminal offense, computer data, traces, electronic (digital) traces, electronic (digital) evidence.

DOI: 10.33766/2524-0323.100.236-246

УДК: 343.98:343.71:343.137.5(477)

Коваленко В. В., кандидат юридичних наук, професор, професор кафедри кримінально-правових дисциплін Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка (м. Івано-Франківськ, Україна)

e-mail: kvvkrimludv@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-5310-2092>

ТИПОВІ СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ РОЗСЛІДУВАННЯ ГРАБЕЖІВ, ВЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІМИ

Стаття присвячена розгляду типових слідчих ситуацій початкового етапу розслідування грабeжів, вчинених неповнолітніми.

Наголошено, що на сьогодні, як серед науковців, так і серед практиків, найпопулярнішим підходом до організації досудового розслідування кримінальних правопорушень в Україні є ситуаційний підхід. Наведено джерела, що характеризуються найбільшим обсягом первинної інформації про подію, яка відбулася.

На основі положень криміналістичної тактики, думок науковців та результатів узагальнення судово-слідчої практики досудового розслідування грабeжів, вчинених неповнолітніми, виокремлено найбільш типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування вказаних злочинів. Такими ситуаціями є: Ситуація 1. Злочинця затримано на місці події або відразу після вчинення злочину (10 % досліджених кримінальних проваджень). Ситуація 2. Злочинця не затримано, його особа відома потерпілому (30 % досліджених проваджень). Ситуація 3. Злочинця не затримано, його особа не відома потерпілому (60 % досліджених кримінальних проваджень): ситуація 3.1.

Злочинця не затримано, його особа не відома потерпілому, є ознаки злочинця (70 %); ситуація 3.2. Злочинця не затримано, його особа не відома потерпілому, відсутні ознаки злочинця (30 %). Для кожної з наведених ситуацій визначено основні напрямки (завдання) початкового етапу розслідування та запропоновано типові алгоритми дій, необхідних для їх вирішення.

Зроблено висновок про те, що врахування зазначених типових слідчих ситуацій надасть органам досудового розслідування можливість визначення напрямків розслідування та встановлення обставин грабежів, вчинених неповнолітніми.

Ключові слова: грабіж, учинений неповнолітнім, ситуаційний підхід, початковий етап розслідування, типова слідча ситуація, основні завдання розслідування.

Постановка проблеми. Серед кримінальних правопорушень проти власності, що вчиняються неповнолітніми, одними з найбільш зухвалих є грабежі. З кримінально-правової точки зору склад цього кримінального правопорушення носить відкритий спосіб викрадення майна, застосування насильства або загрози насильства, а також низку інших обставин, що обтяжують відповідальність (з незаконним проникненням у житло, інше приміщення чи сховище, неодноразово, вчинене групою осіб за попередньою змовою, учинене у великих розмірах чи в умовах воєнного або надзвичайного стану тощо). Відкритий характер і зухвалість вчинення цього злочину, і те враження, яке він справляє на потерпілих та очевидців, зумовлюють значний суспільний резонанс.

Особливості психіки неповнолітніх правопорушників, своєрідні завдання застосування до них кримінальної відповідальності (для перевиховання та повернення до нормального існування в суспільстві) формують специфіку процесу досудового розслідування, вчинюваних ними злочинів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням розробки криміналістичних методик розслідування кримінальних правопорушень проти власності присвячені праці А. Ф. Волобуєва, В. А. Журавля, А. В. Коваленка, О. Г. Козицької, В. О. Коновалової, В. К. Лисиченка, Є. Д. Лук'янчикова, Є. І. Макаренка, О. В. Одерія, В. М. Плетенця, І. В. Пирога, В. Д. Пчолкіна, О. В. Сіренка, Р. Л. Степанюка, О. В. Федосової, В. Ю. Шепітька та інших науковців. Особливості досудового розслідування грабежів та розбоїв, зокрема й учинених неповнолітніми, досліджували Б. Ю. Бистрицький [1], В. М. Глібко [2], О. М. Костира [3], Ю. А. Кушнерик [4], О. В. Сіренко [5], Г. Шербакова [6], О. Б. Яковіна [7]. Ці та інші автори зробили значний внесок у теорію і практику розслідування грабежів, вчинених неповнолітніми, створили певне наукове підґрунтя для подальших творчих пошуків. Водночас проблеми формування основ методики розслідування злочинів виділеної категорії у юридичній літературі розглядалися фрагментарно, що, на наш погляд, вимагає додаткового, поглибленого й комплексного дослідження. Зокрема, потребують виокремлення типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування зазначеної категорії кримінальних правопорушень.

Формулювання цілей. Метою статті є виокремлення типових слідчих ситуацій початкового етапу розслідування грабежів, вчинених неповнолітніми, на основі аналізу спеціальної літератури та узагальнення результатів судово-слідчої практики.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні, як серед науковців, так і серед практиків, найпопулярнішим підходом до організації досудового розслідування кримінальних правопорушень в Україні є ситуаційний підхід. С. В. Великанов зазначає, що ідея ситуаційного підходу широко використовується як у сучасних теоретичних і практичних розробках, так і для модернізації окремих методик розслідування злочинів. На думку науковця, ситуаційний підхід є спеціальним застосуванням теорії криміналістичної ситуалогії, що використовується в криміналістичній тактиці при формуванні систем тактичних прийомів проведення слідчих (розшукових) дій і в судовій експертизі при розв'язанні ситуаційних і діагностичних завдань. Ситуаційний підхід диференціює слідчі ситуації початкового й наступного етапів розслідування, характер і зміст інформації, за якими й визначається, які саме слідчі (розшукові) дії будуть проведені й у якій послідовності [6, с. 173].

У криміналістичній літературі серед науковців тривають дискусії щодо поняття та класифікації слідчих ситуацій на початковому і наступному етапах досудового розслідування кримінальних правопорушень. На наш погляд, найбільш вдалим є визначення слідчої ситуації, запропоноване А. П. Шереметом. На думку науковця, слідча ситуація – це пізнана слідчим сукупність умов, у яких на даний момент здійснюється розслідування, інформаційна модель, що складалася в суб'єкта доказування на основі пізнання реальних умов, у яких здійснюється розслідування [8, с. 232]. Одним із факторів, що суттєво впливають на слідчу ситуацію, котра формується на початковому етапі досудового розслідування кримінального правопорушення, є сукупність даних про його ознаки, на підставі яких відкривається кримінальне провадження.

Слідчий, прокурор можуть отримати такі дані з повідомлень осіб (потерпілих, їхніх родичів, очевидців подій, осіб, які виявили сліди злочину) чи виявити їх самостійно. Відповідно до ч. 1 ст. 214 КПК України, ці дані мають бути внесені до Єдиного реєстру досудових розслідувань негайно, але не пізніше, ніж протягом 24 годин з моменту отримання.

Відомості про факт грабежу, вчиненого неповнолітнім, можуть надходити до органів досудового розслідування з трьох основних джерел: від потерпілого або його родичів, від очевидців події чи були виявлені під час розслідування інших кримінальних правопорушень (наприклад, якщо злочинець, який є фігурантом іншого кримінального провадження, щиросердно зізнається у вчиненні грабежу).

Утім, у всіх досліджених нами кримінальних провадженнях (100 %) повідомлення про вчинення грабежу неповнолітнім надходили від потерпілих чи їхніх законних представників (у випадках, коли потерпілими були неповнолітні (28 %) та малолітні (5 %) особи)¹.

¹ Було вивчено 60 вироків судів Донецької, Луганської, та Харківської областей, постановлених у 2019-2021 роках за фактами грабежів, вчинених неповнолітніми.

Наведене джерело характеризується найбільшим обсягом первинної інформації про подію злочину. Потерпілий здатний повідомити про час та місце вчинення грабежу, майно, яке було викрадено, спосіб вчинення злочину та отримані ним ушкодження. Крім того, залежно від обстановки та способу вчинення кримінального правопорушення, потерпілий може повідомити значний обсяг первинної інформації про особу злочинця: його стать, вік (що це саме неповнолітня особа), зріст та фактуру, ознаки зовнішності, наявність особливих прикмет тощо. Отримання слідчим наведених даних дозволяє організувати проведення первинних слідчих (розшукових) дій та організаційних заходів. Зокрема, доцільно провести огляд місця події за участі потерпілого, допитати його, розшукати можливих очевидців та провести їх допити.

Як зазначає Г. В. Щербакова, типовими для початкового етапу розслідування схожих з грабежами злочинів (розбоїв), є такі ситуації: 1) особа, яка підозрюється у вчиненні розбійного нападу, затримана на місці події, у момент вчинення злочину або явки з повинною; 2) особа, яка підозрюється у вчиненні розбійного нападу, не затримана, але є інформація про неї; 3) особа, яка підозрюється у вчиненні розбійного нападу, не затримана, але є інформація про деякі деталі її зовнішності; 4) особа, яка підозрюється у вчиненні розбійного нападу, не затримана, але детально відома зовнішність злочинця; 5) інформація про особу, яка підозрюється у вчиненні розбійного нападу, малозначна; 6) інформація про особу, яка підозрюється у вчиненні розбійного нападу, відсутня [9, с. 15-16].

На думку О. Г. Козицької, типовими слідчими ситуаціями початкового етапу розслідування злочинів, пов'язаних із незаконним заволодінням мобільними телефонами є: 1) наявні повні та достовірні відомості про особу, яка незаконно заволоділа мобільним телефоном; 2) наявних відомостей про злочинця недостатньо для встановлення його особи; 3) наявні відомості про певне коло осіб, у яке входить і той, хто незаконно заволодів мобільним телефоном; 4) відсутні будь-які відомості про особу, яка вчинила кримінальне правопорушення [10, с. 325].

О. В. Федосова виокремлює такі типові слідчі ситуації, що виникають під час розслідування корисливо-насильницьких злочинів, що вчиняються неповнолітніми:

1. Неповнолітня особа затримана на місці вчинення злочину.
2. Є достатньо фактів про вчинення злочину групою неповнолітніх осіб, одна з яких затримана безпосередньо після його вчинення, але щодо інших осіб інформація відсутня.
3. Потерпілим або свідкам відома особа й вік, що вказує на неповнолітнього злочинця, який зник із місця вчинення злочину.
4. Потерпілі або свідки стверджують, що за зовнішнім виглядом і поведінкою правопорушником був неповнолітній, особа та місце перебування якого їм не відома.
5. Обстановка місця події, сліди та інша інформація свідчить про те, що злочин вчинено неповнолітніми особами, які не встановлені.

6. У матеріалах відеоспостережень із місця події зафіксовано факт вчинення злочину неповнолітніми разом із дорослими, встановлена їхня кількість та прикмети.

7. Інформація про подію вчиненого в минулому злочину надійшла до правоохоронного органу від потерпілого, свідків, або встановлена працівниками Національної поліції України в ході виявлення та розслідування інших злочинів, інформація про підозрюваних може бути відома або відсутня [11, с. 559-560]. На наш погляд, наведена типізація слідчих ситуацій занадто детальна, що ускладнює розроблення відповідних їм типових версій і алгоритмів слідчих (розшукових) дій.

Б. Ю. Бистрицький на підставі вивчення 160 кримінальних проваджень про грабежі, вчинені неповнолітніми на території, переважно, центральних і західних областей України, виділяє такі типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування грабежів, вчинених неповнолітніми:

1. Особа, яка намагалася вчинити грабіж, затримана на місці вчинення злочину або безпосередньо після його вчинення (20,6 % випадків).

2. Затриманий лише один співучасник грабежу, про іншого (інших) наявні або лише окремі відомості або відомості відсутні взагалі (18,8 % випадків).

3. Особа, яка вчинила грабіж, не затримана, але про неї є певні відомості (34,4 % випадків).

4. Відсутні будь-які відомості про особу, яка вчинила грабіж (26,2 % випадків) [1, с. 83].

На основі положень криміналістичної тактики, думок науковців та результатів узагальнення судово-слідчої практики розслідування грабежів, вчинених неповнолітніми у східному регіоні України (у Донецькій, Луганській та Харківській областях), з урахуванням того, що в досліджених нами випадках первинна інформація про вчинене кримінальне правопорушення надходила саме від потерпілих, нами виокремлено наступні найбільш типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування таких злочинів:

Ситуація 1. Злочинця затримано на місці події або одразу після вчинення злочину (10 % досліджених кримінальних проваджень). Дана ситуація виникає у випадках, коли злочинця було затримано потерпілим чи очевидцями грабежу при вчиненні або замаху на вчинення цього кримінального правопорушення, або безпосередньо після вчинення кримінального правопорушення, чи під час безперервного переслідування особи, яка підозрюється у його вчиненні в порядку ст. 207 КПК України. Крім того, злочинець може бути затриманий уповноваженою особою в порядку ст. 208 КПК України у випадках, якщо цю особу застали під час вчинення грабежу або замаху на його вчинення; якщо безпосередньо після вчинення грабежу очевидець, у тому числі потерпілий, або сукупність очевидних ознак на тілі, одязі чи місці події вказують на те, що саме ця особа щойно вчинила злочин.

У випадку законного затримання особи, якій його здійснили, мають негайно доставити затриманого до уповноваженої службової особи або негайно повідомити уповноважену службову особу про затримання та місцезнаходження

особи, що підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення. У випадку ж здійснення затримання уповноваженою особою, затриманому потрібно негайно повідомити зрозумілою для нього мовою підстави затримання та у вчиненні якого злочину він підозрюється, а також роз'яснити його права.

Також варто наголосити, що, відповідно до ч. 2 ст. 492 КПК України, затримання може застосовуватися до неповнолітнього лише в разі, якщо він підозрюється або обвинувачується у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину, а про затримання неповнолітнього негайно сповіщаються його батьки чи особи, які їх замінюють. Оскільки ч. 1 ст. 186 КК України є нетяжким злочином, неповнолітнього грабіжника можна затримати тільки у випадках вчинення ним діянь, передбачених ч. 2-5 ст. 186 КК України.

У цілому дана ситуація є найбільш сприятливою, адже у слідства є повна інформація про особу правопорушника. Водночас, вона ускладнюється стислими термінами початкового етапу досудового розслідування: відповідно до ч. 3 ст. 278 КПК України, у разі якщо особі не вручено повідомлення про підозру після двадцяти чотирьох годин з моменту затримання, така особа підлягає негайному звільненню. Тобто на збирання достатньої для повідомлення про підозру у вчиненні грабежу доказової бази у слідчого є лише одна доба, з моменту затримання правопорушника.

Тому основними завданнями розслідування в такій ситуації є:

- швидке з'ясування обставин вчинення грабежу (час, місце, обстановка, викрадене майно, його приблизна цінність);
- встановлення фактів, що пов'язують затриманого з учиненим злочином.

З цією метою доцільно невідкладно допитати потерпілого та провести огляд місця події, встановити очевидців кримінального правопорушення та допитати їх як свідків, допитати осіб, які затримали правопорушника, витребувати в порядку ч. 2 ст. 93 КПК України записи камер відеоспостереження, які розміщені поблизу місця події, та на підставі зібраних доказів повідомити затриманому про підозру. За потреби, після повідомлення про підозру, правопорушнику може бути обрано запобіжний захід.

Подальший етап розслідування в цілому залежить від позиції підозрюваного (визнає свою винуватість повністю або частково, заперечує свою винуватість, готовий укласти угоду про примирення з потерпілим чи про визнання винуватості тощо), та в більшості випадків полягає у проведенні допиту підозрюваного, пред'явленні підозрюваного для впізнання потерпілому й очевидцям, призначенні судової товарознавчої експертизи для встановлення вартості предмету посягання й проведенні слідчого експерименту з метою відтворення та фіксації механізму злочинної події.

Ситуація 2. Злочинця не затримано, його особа відома потерпілому (30 % досліджених проваджень). Дана ситуація виникає у випадках, коли грабіж вчиняє особа, з якою до вчинення кримінального правопорушення потерпілий був знайомий та обстановка вчинення правопорушення дозволяла йому сприймати ознаки нападника. Відтак, потерпілий може вказати, хто та за яких обставин вчинив щодо нього злочин.

Подібна слідча ситуація склалася, наприклад, у кримінальному провадженні № 12018050690000947. У неповнолітнього підозрюваного під час відвідування його знайомої особи з інвалідністю 1 групи, з огляду на її безпорадний стан, виник умисел на відкрите заволодіння майном останньої. Діючи умисно, відкрито, протиправно, переслідуючи корисливі мотиви та ціль наживи, неповнолітній, скориставшись безпорадним станом потерпілої, яка лежала на ліжку, викрав з розташованої біля ліжка полиці книжки, що не становлять матеріальної цінності для потерпілої і де знаходились грошові кошти в сумі 500 гривень, після чого з місця вчинення кримінального правопорушення зник із викраденим майном, розпорядившись ним на власний розсуд, чим заподіяв жертві матеріальну шкоду на вищевказану суму [13].

Основними завданнями початкового етапу розслідування в даній ситуації є:

- з'ясування обставин вчинення грабежу;
- отримання від потерпілого інформації про особу правопорушника, характер їхніх зв'язків до вчинення злочину, можливе місце перебування нападника;
- розшук грабіжника.

У цілому алгоритм дій на початковому етапі розслідування в даному випадку відповідає Ситуації 1 та відрізняється лише потребою з'ясування місця перебування неповнолітнього правопорушника. Для цього можуть бути допитані його батьки або опікуни, друзі, однокласники тощо. У випадку, якщо місце знаходження неповнолітнього невідоме його батькам чи опікунам, можуть бути вжиті заходи до його розшуку.

Ситуація 3. Злочинця не затримано, його особа невідома потерпілому (60 % досліджених кримінальних проваджень). У даній ситуації, залежно від обсягу наявної в слідства інформації про особу грабіжника, нами було виокремлено два її підвиди.

Ситуація 3.1. Злочинця не затримано, його особа невідома потерпілому, є ознаки злочинця (70 %). Дана ситуація складається у випадках, коли грабіж вчиняє особа, невідома потерпілому, проте обстановка вчинення кримінального правопорушення дозволила жертві чи очевидцям сприймати ознаки зовнішності правопорушника, або на місці події залишилися сліди, які його характеризують (сліди рук, ніг, особисті речі тощо). Крім того, джерелом відомостей про такого злочинця можуть виступити записи з камер відеоспостереження, розміщених поблизу місця події.

Так у кримінальному провадженні № 12015050140000201 було встановлено, що неповнолітній ОСОБА_3 спільно з двома іншими особами, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння та знаходячись біля продуктового кіоска, побачив раніше не знайомому їм ОСОБА_4, у якої на ший висіла чорна сумка з грошима. На реалізацію свого злочинного умислу один із підозрюваних підійшов до раніше йому не знайомої ОСОБА_4, обхватив останню ззаду руками, прикрив однією рукою рот потерпілій, щоб вона не покликала на допомогу, і разом із потерпілою впав на землю. Інший підозрюваний підійшов до потерпілої та відкрито зірвав з її ший невелику чорну сумку вартістю 70 грн., у якій знаходилися гроші в сумі 3 000 гривень [14].

У даній ситуації основними джерелами інформації про подію кримінального правопорушення виступають потерпілий, очевидці (за їхньої наявності) та матеріальна обстановка місця події (за умови, що злочинець лишив на місці вчинення грабежу певні сліди). Для вирішення такої ситуації, з метою з'ясування та фіксації ознак нападника, одразу після проведення огляду місця події доцільно ретельно допитати потерпілого та свідків щодо зовнішності, дій нападника під час вчинення злочину, напрямків підходу до місця вчинення злочину та відходу з нього, наявності в нього співучасників тощо.

Ситуація 3.2. Злочинця не затримано, його особа невідома потерпілому, відсутні ознаки злочинця (30 %). Подібна ситуація складається у випадках, коли грабїж вчиняє особа, невідома потерпілому, очевидці події відсутні, обстановка вчинення злочину не дозволила потерпілому сприймати ознаки зовнішності злочинця (наприклад, грабїж було вчинено в темряві, або правопорушник підійшов до потерпілого ззаду та швидко зник з місця події), на місці події відсутні сліди, які характеризують злочинця. Дана типова слідча ситуація є найскладнішою для розслідування.

Основним завданням слідчого у таких випадках є отримання інформації про особу правопорушника. З цієї метою доцільно:

- дослідити записи з камер відеоспостереження, що розташовані поблизу місця події, встановити ознаки осіб, які рухалися в напрямку місця події та в напрямку від нього, у час, коли було вчинено грабїж;
- отримати тимчасовий доступ до даних операторів мобільного зв'язку з метою встановлення мобільних телефонів, які знаходилися в районі базових станцій стільникового зв'язку, найближчих до місця події;
- організувати опитування працівників магазинів, аптек, інших закладів, що знаходяться поруч із місцем події, осіб, які проживають поруч, щодо ознак осіб, котрих вони могли бачити в день вчинення злочину;
- дослідити сайти з приватними оголошеннями на предмет розміщених оголошень про продаж майна, схожого на викрадене;
- залежно від предмету злочину, відпрацювати можливі місця збуту краденого (ломбарди, барахолки, магазини електроніки тощо).

Висновки. Одним із факторів, що суттєво впливають на слідчу ситуацію, яка формується на початковому етапі досудового розслідування злочину, є сукупність даних про ознаки кримінального правопорушення, на підставі яких відкривається кримінальне провадження.

Найбільш типовими слідчими ситуаціями початкового етапу досудового розслідування грабїжів, вчинених неповнолітніми, є: Ситуація 1. Злочинця затримано на місці події або одразу після вчинення злочину (10 % досліджених кримінальних проваджень). Ситуація 2. Злочинця не затримано, його особа відома потерпілому (30 % досліджених проваджень). Ситуація 3. Злочинця не затримано, його особа невідома потерпілому (60 % досліджених кримінальних проваджень); ситуація 3.1. Злочинця не затримано, його особа невідома потерпілому, є ознаки злочинця (70 %); ситуація 3.2. Злочинця не затримано, його особа невідома потерпілому, відсутні ознаки злочинця (30 %).

Урахування запропонованих слідчих ситуацій надасть органам досудового розслідування можливості щодо визначення напрямків розслідування та встановлення обставин грабежів, вчинених неповнолітніми.

Зважаючи на наведені типові слідчі ситуації початкового етапу досудового розслідування грабежів, учинених неповнолітніми, перспективним видається розроблення відповідних їм типових версій та алгоритмів слідчих (розшукових) дій.

Використані джерела:

1. Бистрицький Б. Ю. Розслідування грабежів, учинених неповнолітніми: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2016. 245 с.
2. Глібко В. М. Особливості розслідування грабежів і розбійних нападів. Проблеми законності. 2016. Вип. 132. С. 156-165. URL : <http://plaw.nlu.edu.ua/issue/archive>.
3. Костиця О. М. Типові слідчі ситуації при розслідуванні грабежів і розбоїв, учинених раніше засудженими особами. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2017. Вип. 43. Том 4. С. 177-181.
4. Кушнерик Ю. Обставини, що підлягають доказуванню у кримінальних провадженнях про грабежі та розбої. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 3. URL : <http://vkslaw.knu.ua/vipuski>.
5. Сіренко О. В. Криміналістична характеристика крадіжок, грабежів та розбійних нападів, вчинених неповнолітніми : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Ірпінь, 2012. 204 с.
6. Щербакова Г. Огляд місця події під час розслідування грабежів та розбоїв. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. № 3. С. 262-269. URL : <http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/chasopys/ua/pdf/11-2016/sherbakova.pdf>.
7. Яковіна О. Б. Побудова слідчих версій та планування розслідування розбоїв, учинених неповнолітніми. *Право та державне управління*. 2019. № 1 (34). Том 1. С. 103-108.
8. Веліканов С. В. Ситуаційний підхід у методикі розслідування злочинів. *Проблеми законності*. Харків, 2008. Вип. 96. С. 173-179.
8. Шеремет А. П. Криміналістика: навч. пос. для студ. вищ. навч. закл. 2-ге вид. Київ, 2009. 472 с. URL : https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/CUL/18-Kriminalistika-Sheremet.pdf.
9. Щербакова Г. В. Початковий етап розслідування розбоїв, вчинених з метою заволодіння приватним майном громадян: автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2006. 22 с.
10. Козицька О. Г. Типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування злочинів, пов'язаних з незаконним заволодінням мобільними телефонами. *Право і суспільство*. 2014. №. 2. С. 323-327.
11. Федосова О. В. Слідчі ситуації, що виникають під час розслідування корисливо-насиленницьких кримінальних правопорушень, що вчиняються неповнолітніми. *Проблеми теорії та практики кримінального провадження* : матеріали кругл. столу (м. Харків, 17 черв. 2021 р.). Харків: ХНУВС, 2021. С. 557-560.
12. Бистрицький Б. Ю. Розслідування грабежів, учинених неповнолітніми: : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2016. 245 с.
13. Вирок Мар'їнського районного суду Донецької області у справі 237/4780/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87010022>. (дата звернення: 01.12.2022)

14. Вирок Добропільського міськрайонного суду Донецької області у справі 227 /3851/16-к/. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82586682>. (дата звернення: 01.12.2022)

References:

1. Bystrytskyi, B. Yu. (2016) Rozsliduvannia hrabezhev, uchynenykh nepovnitimy. *Candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Hlibko, V. M. (2016) Osoblyvosti rozsliduvannia hrabezhev i rozbiinykh napadiv. *Problemy zakonnosti – Problems of legality, issue 132, 156-165*. URL : <http://plaw.nlu.edu.ua/issue/archive>. [in Ukrainian].
3. Kostyria, O. M. (2017) ypovi slidchi sytuatsii pry rozsliduvanni hrabezhev i rozboiv, uchynenykh ranishe zasudzheny my osobamy. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Закон серії- Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. Law series issue 43, vol. 4, 177-181*. [in Ukrainian].
4. Kushneryk, Yu. (2015) Obstavyny, shcho pidliahaiut dokazuvanni u kryminalnykh provadzhenniakh pro hrabehzi ta rozboi. *Visnyk kryminalnoho sudochynstva - Herald of criminal justice, 3. N. p*. URL : <http://vkslaw.knu.ua/vipuski>. [in Ukrainian].
5. Sirenko, O. V. (2012) Kryminalistychna kharakterystyka kradizhok, hrabezhev ta rozbiinykh napadiv, vchynenykh nepovnitimy. *Candidate's thesis* Irpin. [in Ukrainian].
6. Shcherbakova, H. (2016) Ohliad mistsia podii pid chas rozsliduvannia hrabezhev ta rozboiv. *Naukovyi chasopys Natsionalnoi akademii prokuratury Ukrainy - Naukovyi chasopys Natsionalnoi akademii prokuratury Ukrainy, 3, 262-269*. URL : [http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/chasopys/ua/pdf/11-2016/sherba kova.pdf](http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/chasopys/ua/pdf/11-2016/sherba%20kova.pdf). [in Ukrainian].
7. Yakovina, O. B. (2019) Pobudova slidchykh versii ta planuvannia rozsliduvannia rozboiv, uchynenykh nepovnitimy. *Pravo ta derzhavne upravlinnia – Law and public administration, 1 (34), vol. 1, 103-108*. [in Ukrainian].
6. Velikanov, S. V. (2008) Sytuatsiinyi pidkhid u metodytsi rozsliduvannia zlochynev. *Problemy zakonnosti - Problems of legality, issue 96, 173-179*. Kharkiv. [in Ukrainian].
8. Sheremet, A. P. (2009) Kryminalistyka: navch. pos. dla stud. vyshch. navch. zakl. 2-he vyd. Kyiv. N. p. URL : https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/CUL/18-Kriminalistika-Sheremet.pdf. [in Ukrainian].
9. Shcherbakova, H. V. (2006) Pochatkovyi etap rozsliduvannia rozboiv, vchynenykh z metoiu zavolodinnia pryvatnym mainom hromadian. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Kozytska, O. H. (2014) Typovi slidchi sytuatsii pochatkovoho etapu rozsliduvannia zlochynev, pov'iazanykh z nezakonnym zavolodinniam mobilnymy telefonamy. *Pravo i suspilstvo - Law and society, 2, 323-327*. [in Ukrainian].
11. Fedosova, O. V. (2021) Slidchi sytuatsii, shcho vynykaiut pid chas rozsliduvannia koryslyvo-naslyntskykh kryminalnykh pravoporushun, shcho vchyniautsia nepovnitimy. *Problemy teorii ta praktyky kryminalnoho provadzhennia : materialy kruhl. stolu (m. Kharkiv, 17 cherv. 2021 r.) - Problems of the theory and practice of criminal proceedings: materials round. table (Kharkiv, June 17, 2021), 557-560*. Kharkiv: KhNUVS. [in Ukrainian].
12. Bystrytskyi, B. Yu. (2016) Rozsliduvannia hrabezhev, uchynenykh nepovnitimy. *Candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Vyrok Mar'inskoho raionnoho sudu Donetskoi oblasti u spravii 237/4780/18. (N. d.) *Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen - Unified state register of court decisions*. N. p. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87010022>. [in Ukrainian].

14. Vyrook Dobropilskoho miskraionnoho sudu Donetskoï oblasti u spravi 227/3851/16-k/. (N. d.) *Yedynnyi derzhavnyi reistr sudovykh rishen - Unified state register of court decisions*. N. p. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82586682>. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 02.11.2022

Kovalenko V., Candidate of Legal Science, professor, Professor in the Chair of Criminal - Law Disciplines Luhansk State University of Internal Affairs named after E. Didorenko (Ivano-Frankivsk, Ukraine)

TYPICAL SITUATIONS OF THE INITIAL STAGE OF INVESTIGATION OF ROBBERS COMMITTED BY MINORS

The article is devoted to the consideration of typical situations of the initial stage of the investigation of robberies committed by minors.

It is noted that today, both among scientists and practitioners, the most popular approach to the organization of pre-trial investigation of criminal offenses in Ukraine is the situational approach. The sources that are characterized by the largest amount of primary information about the crime are given.

Based on the provisions of forensic tactics, opinions of scientists and the results of generalization of forensic practice of investigating robberies committed by minors in Donetsk, Luhansk and Kharkiv regions, the most typical investigative situations of the initial stage of investigation of such crimes are identified.

It was found that the most typical are the following situations: Situation 1. The offender was detained at the scene or immediately after the crime (10% of investigated criminal proceedings). Situation 2. The criminal was not detained, his identity is known to the victim (30% of the investigated proceedings). Situation 3. The criminal was not detained, his identity is unknown to the victim (60% of the investigated criminal proceedings): situation 3.1. The criminal was not detained, his identity is unknown to the victim, there are signs of a criminal (70%); situation 3.2. The criminal was not detained, his identity is unknown to the victim, there are no signs of a criminal (30%). For each of these situations, the main directions (tasks) of the initial stage of the investigation are identified and typical algorithms of action required for their solution are proposed.

DOI: 10.33766/2524-0323.100.247-258

УДК: 43.98

Чаплинський К. О., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри криміналістики та домедичної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпро, Україна)

e-mail: chaplinskii@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9922-3743>

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ВЗАЄМОДІЇ СЛІДЧИХ ТА ОПЕРАТИВНИХ ПІДРОЗДІЛІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Статтю присвячено висвітленню деяких аспектів взаємодії оперативних і слідчих підрозділів Національної поліції України під час розслідування кримінальних правопорушень. Розглянуто поняття, сутність та форми взаємодії під час досудового розслідування.

Наголошено, що діяльність працівників правоохоронних органів повинна мати конкретну структуру, яка буде варіюватись залежно від конкретних обставин, наявних при розслідуванні певних кримінальних правопорушень. Тобто алгоритмізація процесу кримінального провадження за певною категорією протиправних дій повинна бути головним завданням учених. Проте необхідно розуміти, що алгоритмізація дій неможлива без визначення певних ситуацій, які можуть виникати на певному етапі досудового розслідування.

Доведено, що вчасна та якісна взаємодія слідчих і оперативних підрозділів Національної поліції забезпечує найбільш ефективне розкриття та розслідування кримінальних правопорушень. Системна й узгоджена діяльність працівників різних підрозділів дозволяє проводити окремі слідчі (розшукові) дії швидко та раціонально, отримувати необхідний обсяг доказової інформації.

Розслідування тяжких (особливо тяжких) злочинів вимагає від працівників правоохоронних органів досить чіткого планування своїх дій, особливо на початковому етапі розслідування. Зважаючи на це, розробка практичних рекомендацій щодо слідчих і оперативних підрозділів Національної поліції є одним із важливих напрямів досягнення мети кримінального провадження.

Доведено, що взаємодія є однією з основних форм організації розкриття й розслідування кримінальних правопорушень. Взаємодія – це засноване на Законі співробітництво слідчого з працівниками оперативних підрозділів Національної поліції, що здійснюється за єдиним часом і місцем, узгодженими цілями, з метою повного та швидкого розкриття кримінальних правопорушень, повного й всебічного розслідування обставин кримінального провадження та встановлення особи правопорушників, які зникли з місця події або переходять від слідства й суду, виявлення викрадених цінностей та інших об'єктів, що мають значення для кримінального провадження.

Визначено основні організаційні та процесуальні форми взаємодії слідчого з працівниками оперативних підрозділів при розслідуванні тяжких та особливо тяжких злочинів. До процесуальних форм взаємодії віднесено виконання оперативним підрозділом доручень слідчого щодо перевірки оперативно-розшуковим шляхом відомостей,

що мають значення для встановлення наявності чи відсутності підстав для внесення відомостей до ЄРДР за оперативними матеріалами; виконання доручень слідчого про проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій.

Серед організаційних форм взаємодії при розслідуванні тяжких злочинів виокремлено наступні: а) спільна діяльність у складі слідчо-оперативних груп; б) взаємний обмін оперативною (орієнтуючою) інформацією між слідчим і працівниками оперативних підрозділів; в) сумісне планування початкового етапу розслідування та першочергових слідчих (розшукових) дій; г) використання криміналістичних і оперативно-технічних засобів та ін.

Ключові слова: взаємодія, кримінальні правопорушення, тяжкі злочини, організація, планування, слідчі (розшукові) дії, тактика, тактичний прийом, типова слідча ситуація.

Постановка проблеми. Під час військової агресії з боку росії дедалі збільшується кількість бойових дій, особливо в східних регіонах нашої держави. Проте Збройні Сили України продовжують дедалі деокуповувати захоплені росією території та здійснювати в цих регіонах стабілізаційні заходи. За таких умов керівництво держави прикладає неабияких зусиль щодо пришвидшення вступу України до Європейського співтовариства та інтегрування до НАТО. Унаслідок цього виникає необхідність продовження раніше започаткованих реформ соціально-економічної й політичної основ суспільства, враховуючи умови сьогодення. Особливе місце в цій діяльності приділяється протидії корупції та організованій злочинності.

На сьогодні криміногенна ситуація в державі значно ускладнилася. Спостерігається суттєва зміна структури та характеру злочинності, загальний рівень якої має тенденцію до зростання. На жаль, і далі фіксується збільшення кількості насильницьких протиправних дій, особливо тяжких і особливо тяжких злочинів. Динамічні зміни в характері насильницьких злочинів й умовах боротьби з ними на сьогодні наочно демонструють необхідність створення сучасної дієвої методики організації розкриття та розслідування кримінальних правопорушень. Швидке розкриття й розслідування тяжких і особливо тяжких злочинів напряму залежить від належної взаємодії оперативних і слідчих підрозділів Національної поліції України у кримінальних провадженнях. Це дозволяє якісно спланувати проведення першочергових слідчих (розшукових) і процесуальних дій та оперативно-розшукових заходів. Зважаючи на це, розробка практичних рекомендацій щодо взаємодії слідчих і працівників оперативних підрозділів Національної поліції є, безумовно, одним із пріоритетних напрямків для досягнення мети кримінального провадження, особливо в умовах воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемні питання організації взаємодії слідчих і оперативних підрозділів Національної поліції під час розслідування кримінальних правопорушень досить ґрунтовно окреслено в наукових розробках низки вчених, зокрема: Ю. П. Аленіна, К. В. Антонова, В. П. Бахіна, Р. С. Белкіна, В. С. Бондаря, А. Ф. Волобуєва, В. О. Коновалової, В. С. Кузьмичова, Є. Д. Лук'янчикова, В. Г. Лукашевича, С. В. Обшалова, М. А. Погорецького,

М. В. Салтєвського, Р. Л. Степанюка, О. Ю. Татарова, Ю. М. Чорноус, В. Ю. Шепітька та ін. Утім, враховуючи, що дедалі спостерігається посилення протидії як на стадії досудового розслідування, так і судового розгляду кримінальних проваджень, а також збільшення тиску на працівників правоохоронних органів з боку кримінальних угруповань з метою затягування досудового розслідування або закриття кримінальних проваджень, що спостерігається в низці резонансних справ, виникає необхідність вирішення окремих проблемних питань взаємодії оперативних і слідчих підрозділів Національної поліції при розслідуванні тяжких та особливо тяжких злочинів.

Формулювання цілей. Метою статті є висвітлення актуальних питань організації взаємодії слідчих і оперативних підрозділів Національної поліції України під час розслідування кримінальних правопорушень з урахуванням сучасних потреб слідчої практики та надання дієвих практичних рекомендацій щодо найбільш ефективної організації такої діяльності.

Виклад основного матеріалу. Створення ґрунтовної дієвої системи криміналістичного забезпечення розслідування тяжких і особливо тяжких злочинів потребує обов'язкового узагальнення матеріалів оперативної і судово-слідчої практики, вивчення архівних кримінальних справ та матеріалів кримінальних проваджень. Це дозволить розробити найбільш ефективні способи і методи планування й організації розслідування, які є невід'ємними складовими елементами будь-якого кримінального провадження.

Більшість учених взаємодію визначають як одну із форм організації розслідування кримінальних правопорушень, що полягає в заснованому на Законі співробітництва слідчого з працівниками слідчих підрозділів, що відбувається за єдиним планом, часом та місцем, з метою повного й швидкого розкриття та розслідування кримінальних правопорушень, встановлення об'єктивної істини у кримінальному провадженні, притягнення до кримінальної відповідальності всіх причетних до злочинної діяльності [1, с. 123-124].

Ефективність будь-якої діяльності залежить від якості виконання відповідних заходів. Розслідування тяжких і особливо тяжких злочинів не є винятком, адже під час цього процесу можуть бути залучені як співробітники підрозділів правоохоронних органів України, так і працівники державних, приватних і громадських підприємств, установ та організацій. Своєчасна й узгоджена взаємодія наведених структур надає можливість працівникам слідчих підрозділів максимально швидко й ефективно здійснювати кримінальне провадження.

Особливо така узгоджена діяльність набуває значення під час документування військових злочинів. Так при організації діяльності органів і підрозділів Національної поліції на деокупованих територіях взаємодія здійснюється за такими напрямками:

1. Організація евакуації населення з районів, які піддаються постійним обстрілам з боку РФ. Зокрема, станом на 01.12.2022 р. близько 4 200 тис. осіб на Донеччині відмовилися від евакуації (переважно особи похилого віку).

2. Здійснення «подворового» або «поквартирного» обходу працівниками поліції з метою опитування про:

– прикмети військовослужбовців рф (належність до певного військового підрозділу; кількість техніки, яка зайшла до населеного пункту, та зброї тощо);

– характер насильницьких дій, які вчинювали військовослужбовці рф (вбивства, звалтування, побиття). Спостерігається велика латентність злочинів, оскільки потерпілі нерідко відмовляються подавати заяви, особливо жінки та діти. Зважаючи на це, створюються робочі групи із залученням відповідних психологів та ін.

Особливого значення набувають питання встановлення військовослужбовців рф, які приховуються в населеному пункті або за його межами.

У рамках взаємодії слідчих та оперативних підрозділів вживаються вичерпні заходи щодо встановлення осіб військовослужбовців рф за фотознімками або відеозображенням. Так на сьогодні офіційно встановлено 18 осіб, які відправлялися поштою з м. Буча викрадене майно.

У цілому взаємодія слідчого і працівників оперативних підрозділів Національної поліції реалізується в різних формах. Так взаємодія має кримінально-процесуальні та організаційні риси, і якщо в окремих випадках можуть проводитися сумісні узгоджені дії за участю працівників оперативних підрозділів у проведенні першочергових слідчих (розшукових) дій, і це буде спільною діяльністю слідчого й оперативного працівника, то участь слідчого у проведенні оперативних заходів виключена. Таку думку виловлювали і В. А. Колесник, і М. М. Єфімов та ін.

До основних підстав взаємодії оперативних і слідчих підрозділів можна віднести такі:

а) однакова юридична сила процесуальних актів слідчого та працівників оперативних підрозділів Національної поліції;

б) спільність мети й завдань оперативних працівників і слідчого, адже при об'єднанні зусиль органи досудового розслідування й оперативні підрозділи зможуть ефективно виконати свої задачі;

в) необхідність використання можливостей оперативного підрозділу та слідчого. Так слідчий, відповідно до ст. 40 КПК України, може проводити слідчі (розшукові) та негласні слідчі (розшукові) дії, а оперативний підрозділ, відповідно до ст. 41 КПК України, – здійснювати негласні слідчі (розшукові) дії в кримінальному провадженні виключно за письмовим дорученням слідчого, прокурора.

Під формами взаємодії слід розуміти організаційні прийоми та методи, способи й порядок зв'язків між ними, засновані на кримінальному процесуальному законі і відомчих нормативно-правових актах правоохоронних органів, а також передовому досвіді оперативно-слідчої та судової практики, спрямовані на забезпечення узгодженої їхньої діяльності та правильне поєднання властивих кожному з цих органів методів і засобів діяльності [2, с. 267].

Підсумовуючи, можна виокремити серед основних форм взаємодії дві групи: організаційні та процесуальні.

Серед процесуальних форм взаємодії слідчих і оперативних підрозділів, відповідно до КПК України, можна виділити наступні:

а) доручення та вказівки слідчого щодо проведення негласних слідчих (розшукових) дій (ст.ст. 40, 246 КПК України);

б) надання допомоги слідчому під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій (ст. 40 КПК України);

в) фіксація та надання слідчому (прокурору) результатів проведення негласних слідчих (розшукових) дій (ст. 252 КПК України).

Цілком можна погодитися з В. Ю. Шепітько, який до процесуальних форм взаємодії відносить наступні питання:

а) проведення оперативно-розшукових заходів у кримінальному провадженні, у якій не встановлено особу, яка здійснила кримінальне правопорушення після передачі цих матеріалів справи слідчому;

б) проведення слідчим слідчих (розшукових) та процесуальних дій одночасно зі здійсненням органом дізнання узгоджених оперативно-розшукових заходів;

в) виконання доручень слідчого щодо проведення певних розшукових дій (заходів);

г) передача слідчому матеріалів про виявлені шляхом оперативно-розшукових заходів ознаки кримінального правопорушення для вирішення питання щодо початку кримінального провадження;

д) здійснення заходів із встановлення особи, яка підлягає притягненню як обвинуваченої, після припинення досудового розслідування;

е) отримання інформації та документів про операції, рахунки, внески, внутрішні та зовнішні економічні угоди фізичних і юридичних осіб [3, с. 311].

Під час розслідування кримінальних правопорушень найтісніша взаємодія відбувається між слідчим (дізнавачем), прокурором і працівниками уповноважених оперативних підрозділів. Зважаючи на це, на думку В. С. Бондаря, задля правильного вирішення завдання поєднання слідчих (розшукових) дій, НСРД та оперативно-розшукових заходів необхідно:

1. Чітко уявляти функції оперативних підрозділів у системі кримінального провадження, котрі полягають у такому:

а) при відкритті кримінального провадження за оперативними даними зміст і результати оперативно-розшукових заходів визначають характер і тактику первинних слідчих (розшукових) дій і НСРД, за допомогою яких здійснюється реалізація даних;

б) НСРД слугують засобом створення умов для проведення конкретних процесуальних дій. Ця форма має і зворотний характер, коли слідча (розшукова) дія проводиться з метою створення оптимальних умов для проведення НСРД. Так дані, отримані в результаті зняття інформації з телекомунікаційних мереж, можуть бути використані під час проведення огляду місця події (конкретизації параметрів місця вчинення злочину); обшуку (визначення місць проведення обшуку, отримання даних щодо конкретного розташування об'єктів, які мають доказове значення; формування оптимального складу пошукової групи й залучення необхідних спеціалістів, виявлення схованок; допиту (визначення визначення кола осіб, які підлягають допиту, оптимального хронологічного порядку

допиту підозрюваних і свідків, раціонального застосування тактичних прийомів допиту;

в) НСРД проводяться з метою зниження тактичного ризику при проведенні слідчих (розшукових) дій;

г) слідчі (розшукові) дії слугують цілям відволікання уваги від НСРД, конспірування їх результатів;

д) оперативно-розшукові заходи та НСРД виконують функцію компонента тактичної (складної) операції (комбінації).

2. Неухильно дотримуватися принципу конспірації під час проведення НСРД [15, с. 94].

Важливе значення в документуванні військових злочинів має якісна взаємодія органів і підрозділів Національної поліції під час зняття інформації з каналів зв'язку та прослуховування телефонних переговорів між військовослужбовцями рф. Такі записи телефонних розмов військовослужбовців рф сприяють доведенню їх умислу у вчиненні злочинних дій та зізнанню у вчинених військових злочинах.

На підставі узагальнення матеріалів кримінальних проваджень і даних опитування працівників оперативних і слідчих підрозділів Національної поліції України можна виокремити серед процесуальних форм їх взаємодії при розслідуванні тяжких і особливо тяжких злочинів наступні:

- виконання доручень слідчого щодо проведення окремих слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій;

- виконання оперативним підрозділом доручень слідчого щодо перевірки оперативно-розшуковим шляхом відомостей, які мають значення для встановлення наявності чи відсутності підстав для внесення відомостей до ЄРДР за оперативними матеріалами;

- надання слідчому матеріалів, зібраних у ході проведення оперативно-розшукової діяльності, для вирішення питання щодо внесення відомостей до ЄРДР;

- проведення разом із невідкладними слідчими (розшуковими) діями необхідних оперативно-розшукових заходів;

- проведення оперативно-розшукових заходів за дорученням слідчого щодо встановлення місця перебування особи, яка ухиляється від слідства і суду та притягнення до кримінальної відповідальності;

- сприяння слідчому при проведенні окремих слідчих (розшукових) дій.

Під час взаємодії слідчого з оперативним працівником у процесуальній формі при розслідуванні кримінальних правопорушень важливе значення має наявність контакту між цими працівниками, що дозволяє ґрунтовно вивчити наявні оперативні матеріали та спільно розробити план їх реалізації. Така форма взаємодії дозволяє вчасно запобігати тактичним помилкам і прорахункам, виокремлювати найбільш перспективні напрями подальшої роботи.

Отже, процесуальні форми взаємодії є тим видом кримінально-процесуальних правовідносин, які регламентовані чинним законодавством, тобто закріплені в нормах права.

Важливе місце в розслідуванні кримінальних правопорушень мають і

застосування організаційних форм взаємодії працівників правоохоронних органів.

Відповідно до ч. 2 ст. 41 КПК України, під час виконання доручень слідчого, прокурора співробітник оперативного підрозділу користується повноваженнями слідчого. Співробітники оперативних підрозділів, крім підрозділу детективів, підрозділу внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України, не мають права здійснювати процесуальні дії у кримінальному провадженні за власною ініціативою або звертатися з клопотаннями до слідчого судді чи прокурора. Тобто, на думку О. Яковлева, відповідно до вищевказаного, під час роботи слідчого та оперативного працівника необхідна не лише спільна, узгоджена діяльність при розслідуванні кримінальних проваджень, що спрямована на використання методів і засобів, властивих цим суб'єктам, при чіткому розподілі повноважень між ними, а й конкретика щодо проведення слідчих (розшукових) дій для оперативного працівника [4, с. 220-221].

Розглядаючи організаційні форми взаємодії у кримінальних провадженнях, можна сказати, що у юридичній літературі вчені виокремлюють різноманітні види такої взаємодії.

Так, на думку В. Д. Пчолкіна, серед основних організаційних форм взаємодії при розслідуванні кримінальних правопорушень можна виділити наступні:

- спільне планування окремих слідчих (розшукових) дій і тактичних операцій, спрямованих на виявлення доказової (орієнтувочої) інформації;
- сумісна діяльність слідчих і оперативно-розшукових підрозділів на початковому і подальшому етапах досудового розслідування;
- погодження роботи слідчих і оперативних працівників при плануванні вирішення окремих завдань у кримінальному провадженні;
- ознайомлення слідчого з оперативними матеріалами в межах, передбачених відомчими нормативними актами;
- утворення слідчо-оперативної групи за конкретним кримінальним провадженням та узгоджена діяльність у складі цих груп;
- взаємний обмін усною та письмовою інформацією оперативних працівників і слідчих з питань, що стосуються їхньої діяльності;
- спільне обговорення й оцінювання даних, одержаних у результаті проведення оперативно-розшукових заходів щодо їх достатності для внесення відомостей до ЄРДР;
- спільні виїзди слідчого та оперативних працівників для проведення слідчих (розшукових) дій та окремих процесуальних дій [5, с. 117-118].

В. О. Коновалова виокремлює наступні організаційні форми взаємодії у кримінальних провадженнях:

- сумісне планування розслідування кримінальних правопорушень у цілому та початкового етапу розслідування зокрема;
- формування слідчо-оперативних груп для реалізації затвердженого плану;
- визначення та розподілення працівників оперативних і слідчих підрозділів, відповідно до завдань, плану для виконання окремих функцій;

- визначення учасників слідчо-оперативних груп для розслідування окремих епізодів злочинної діяльності та виконання інших завдань;

- спільне планування слідчих (розшукових) дій, НСРД та оперативно-розшукових заходів [6, с. 136].

Отже, важливим елементом організаційної взаємодії у кримінальному провадженні є складання плану. Переважно у таких планах визначаються:

- обставини, що підлягають встановленню у кримінальному провадженні;

- перелік висунутих слідчих версій, які підлягають відпрацюванню (визначення послідовності їхньої перевірки);

- перелік слідчих (розшукових) дій та інших заходів (їхня послідовність), які необхідні для встановлення всіх обставин злочинної події;

- перелік обставин, які можуть бути встановлені лише за допомогою проведення оперативно-розшукових заходів;

- кінцеві й поміжні терміни виконання;

- відповідальні особи за кожним пунктом плану.

У науковій літературі більшість учених (М. М. Єфімов, С. С. Герасимчук, К. В. Бахчев та ін.) звертають свою увагу на необхідність складання плану під час визначення типових слідчих ситуації розслідування та відповідних напрямів дій слідчого і працівників оперативних підрозділів у кримінальному провадженні [7, с. 353-355; 8; 9, с. 133-138].

Нерідко розслідування окремих протиправних діянь потребує використання глибинних специфічних знань від суб'єктів розслідування. Так, враховуючи інформатизацію суспільства, збільшується кількість злочинів, учинених у кіберпросторі.

З огляду на це, на думку Н. В. Павлової і А. Є. Фоменка, розслідування протиправних дій з фінансовими ресурсами у кіберпросторі вимагає застосування спеціальних знань від суб'єктів розслідування, які, на жаль, не можуть бути ними здобутті з різних причин (застарілість науково-практичної підготовки і техніки). Це значно ускладнює процес попередження і протидії незаконним діям та дозволяє їм існувати протягом тривалого періоду часу [10, с. 142].

Саме в цих кримінальних провадженнях важливе значення має взаємодія між різними підрозділами правоохоронних органів, що дозволяє ефективно застосовувати криміналістичні засоби, прийоми і методи протидії злочинним проявам, а також обрати правильну організацію й тактику проведення комплексу слідчих (розшукових) дій, НСРД, оперативно-розшукових заходів та інших організаційних заходів. На думку П. Д. Біленчука і Н. В. Павлової, поглиблена взаємодія допомагає прийняти правильне рішення щодо кваліфікації злочину і відмежувати його від тих чи інших кримінально-караних діянь [11, с. 354; 12, с. 29].

Особливого значення взаємодія між органами і підрозділами Національної поліції набуває під час організації діяльності поліцейського на блокпостах. Чітка організація такої діяльності дозволяє своєчасно встановлювати і затримувати колаборантів, членів диверсійно-розвідувальних груп, які намагаються перетнути блокпост, а також ефективно протидіяти незаконному переміщенню вогнепальної зброї, боєприпасів і вибухових речовин і пристроїв.

Цілком поділяємо думку, яку висловив О. Ю. Гавриляк, що, незважаючи на значну кількість наукових розробок з означеної проблематики, дотепер залишаються невирішеними низка проблем щодо: а) нормативно-правового врегулювання взаємодії слідчих та оперативних підрозділів у ході розслідування кримінальних правопорушень; б) порядку обміну між слідчими та оперативними працівниками інформацією, отриманої з оперативних джерел і матеріалів оперативного супроводження; в) створення і функціонування спеціалізованих слідчо-оперативних груп тощо [14, с. 114]. Зважаючи на це, така неврегульованість питань суттєво впливає на якість документування військових злочинів (збройної агресії рф).

Висновки. Підводячи підсумок, зазначимо, що взаємодія відповідних органів і підрозділів Національної поліції при розслідуванні кримінальних правопорушень (особливо військових злочинів) має важливе значення для підвищення їх ефективності та результативності.

У цілому взаємодія в досудовому розслідуванні може здійснюватися як у процесуальній формі (при сумісній роботі в конкретному кримінальному провадженні), так і в непроцесуальній формі (на рівні ділових відносин та контактів щодо узгодженого виконання завдань розкриття кримінального правопорушення). Як наслідок, усі розглянуті форми взаємодії повинні ґрунтуватися на: - чіткому їх плануванні; - професійній орієнтації щодо можливостей слідчих, працівників оперативних підрозділів та експертної служби; - на встановленні правильних службових взаємовідносин, підтриманні атмосфери довіри, згуртованості та взаємній допомозі.

Використані джерела:

1. Антонюк О. В. Окремі аспекти взаємодії слідчих та оперативних підрозділів при розслідуванні хуліганства, вчиненого із застосуванням вогнепальної або холодної зброї чи іншого предмета, спеціально пристосованого або заздалегідь заготовленого для нанесення тілесних ушкоджень. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. № 6. С. 122–129.

2. Саїнчин О. С. Криміналістичні умови розкриття умисних вбивств. *Правова держава*. Одеса: ОНУ, 2008. № 10. С. 267–273.

3. Криміналістика: Підручник для студ. юрид. ВНЗ / Кол. авт. Глібко В.М., Дудніков А.Л., Журавель В.А. та ін. / За ред. В.Ю. Шепітька. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. 684 с.

4. Яковлев О. Взаємодія слідчого з оперативними підрозділами під час проведення слідчих (розшукових) дій. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2017. № 1. С. 217–224.

5. Пчолкін В. Д. Поняття, сутність та завдання взаємодії оперативних підрозділів ОВС / В. Д. Пчолкін, В. М. Ечченко. *Вісник Луганської академії внутрішніх справ*. 2004. № 3. Ч. I. С. 109–121.

6. Коновалова В. Е. Версия: концепция и функции в судопроизводстве / Харків : Консум, 2000. 234 с.

7. Єфімов М.М. Типові слідчі ситуації та відповідний їм напрям дій слідчого при розслідуванні хуліганства. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 1. С. 351–358.

8. Криміналістичне забезпечення розслідування хуліганства, пов'язаного з опорою представників влади або громадськості, який виконує обов'язки з охорони громадського порядку : монографія / С. С. Герасимчук, К. О. Чаплинський, М. М. Єфімов. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 238 с.

9. Бахчев К.В. Типові слідчі ситуації при розслідуванні хуліганства, вчиненого неповнолітніми. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2015. № 2. С. 133–138.

10. Pavlova Natalia, Reznik Oleg, Fomenko Andrii, Melnychenko Andrii, Prozorov Andrii Features of the initial stage of investigating fraud with financial resources in cyberspace [Особливості початкового етапу розслідування шахрайства з фінансовими ресурсами у кіберпросторі]. *Amazonia Investiga*. Volume 10 – Issue 41 / May 2021. PP. 141–150. (Web of Science)

11. Біленчук П. Д. Криміналістична тактика і методика розслідування окремих видів злочинів : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / П. Д. Біленчук, А. П. Гель, Г. С. Семаков. Київ : МАУП, 2007. Бібліогр.: у кінці, розд. 512 с.

12. Павлова Н. В. Розслідування шахрайства при укладанні цивільно-правових угод щодо відчуження житла: монографія / за заг. ред. канд. юрид. наук, проф. Є. І. Макаренка. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2008. 176 с.

13. Про затвердження Змін до Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні» : Наказ МВС України від 28.05.2020 № 420 [Електронний ресурс]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0529-20#Text>. (дата звернення: 02.11.2022)

14. Гавриляк О. Ю. Взаємодія слідчого та оперативних підрозділів при проведенні тактичних операцій у кримінальних провадженнях про вимагання. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2013. № 6-2. Том 2. С. 114–117.

15. Бондар В. С. Взаємодія органів досудового розслідування з підрозділами, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, у виявленні та розслідуванні незаконного посіву або вирощування снотворного маку чи конопель. *Південноукраїнський правничий часопис : Організаційно-правові аспекти досудового слідства*. 2021. № 3. Ч. 1. С. 92–101.

References:

1. Antonyuk, O. V. (2016) Okremi aspekty vzayemodiyi slidchykh ta operatyvnykh pidrozdiliv pry rozsliduvanni khulihanstva, vchynenoho iz zastosuvannyam vohne pal'noyi abo kholodnoyi zbroyi chy inshoho predmeta, spetsial'no prystosovano abo zazdalehid' zahotovlenoho dlya nanesennya tilesnykh ushkozhen'. *Naukovyy visnyk publichnoho ta pryvatnoho prava -Scientific Bulletin of Public and Private Law*, 6, 122–129. [in Ukrainian].

2. Sainchin, O. S. (2008) Kryminalistychni umovy rozkryttya umysnykh vbystv. *Pravova derzhava - Constitutional state*, 10, 267–273. Odessa: ONU. [in Ukrainian].

3. Hlibko, V. M., Dudnikov, A. L., Zhuravel', V. A. et al. (2001) Kryminalistyka: Pidruchnyk dlya stud. yuryd. (2001) / Za red. V. Y. Shepit'ka (Ed.) Kyiv : In Yure Publishing Ho use. [in Ukrainian].

4. Yakovlev, O. (2017) Vzayemodiya slidchoho z operatyvnymy pidrozdilamy pid chas provedennya slidchykh (rozshukovykh) diy. *Naukovyy chasopys Natsional'noyi akademiyi*

prokuratury Ukrainy - Scientific journal of the National Academy of the Prosecutor's Office of Ukraine, 1, 217-224. [in Ukrainian].

5. Pcholkin, V. D. (2004) Ponyattya, sutnist' ta zavdannya vzyemodiyi operatyvnykh pidrozdiliv OVS Вісник Луганської академії вивчення справ - *Bulletin of the Luhans'k Academy of Internal Affairs*, 3, part. 1, 109-121. [in Ukrainian].

6. Konovalova, V. E. (2000) Versyya: kontseptsyya y funktsyy v sudoproyzvodstve / Kharkiv. [in Ukrainian].

7. Yefimov, M. M. (2011) Typovi slidchi sytuatsiyi ta vidpovidnyy yim napryam diy slidchoho pry rozsliduvanni khulihanstva. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav - Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*, 1, 351-358. [in Ukrainian].

8. Kryminalistychnе zabezpechennya rozsliduvannya khulihanstva, pov'yazanoho z oporom predstavnykovi vlady або hromads'kosti, yakyy vykonuye obov'yazky z okhorony hromads'koho porядku: monohrafiya (2020) / S. S. Herasymchuk, K. O. Chaplyns'kyy, M. M. Yefimov (Eds.). Dnipro : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav. [in Ukrainian].

9. Bakhchev, K. V. (2015) Typovi slidchi sytuatsiyi pry rozsliduvanni khulihanstva, vchynenoho nepovnolitnimo. *Borot'ba z orhanizovanoyu zlochynnistyu i koruptsiyeyu (teoriya i praktyka) - Fight against organized crime and corruption (theory and practice)*, 2, 133-138. [in Ukrainian].

10. Pavlova, Natalia, Reznik, Oleg, Fomenko, Andrii, Melnychenko, Andrii, Prozorov, Andrii (2021) Osoblivosti pohatkovogo etaha rozsliduvannya chahraistva z finansovimi resursami u kiberprostori. *Amazonia Investiga*. Vol. 10 - Issue 41/ May 2021. PP. 141-150. (Web of Science) [in English].

11. Bilenchuk, P. D. (2007) Criminalistics tactics and methods of investigation of certain types of crimes/ Kryminalistychna taktyka i metodyka rozsliduvannya okremykh vydyd zlochyniv: Navch. posib. dlya stud. vyshch. navch. zakl. / P. D. Bilenchuk, A. P. Hel', H. S. Semakov (Eds.). Kyiv : MAUP [in Ukrainian]

12. Pavlova, N. V. (2008) Investigation of fraud in the conclusion of civil law agreements on the alienation of housing: a monograph / Rozsliduvannya shakhraystva pry ukladanni tsyvil'no-pravovykh uhod shchodo vidchuzhennya zhytla: monohrafiya / Y. I. Makarenko (Ed.). Dnipropetrovs'k: Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav [in Ukrainian].

13. Pro zatverdhehha Zmin do Instrukcii z organizatsii vzaemodii organiv dosudovogo rozsliduvania z inshcimi organami ta pidrozdilami Nacionalnoi policii Ukraini v zapo biganni kriminslim pravoporushenniam, ix viavlenni ta rozsliduvanni»: Nakaz MVS Ukraini vid 28.05.2020 № 420. (2020) [Elektronni resurs]. N. p. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0529-20#Text>. [in Ukrainian].

14. Gavriiliak, O. U. (2013) Vzaemodia slidchoho ta operativnih pidrozdiliv pri provedenni taktichnih operachii u kriminalnih provadgenniah pro vimagannia. *Naukovyi visnyk Mignarodnogo humanatirnogo universitetu*. Seria: Urisprudensia, - *Naukovyi visnyk Mignarodnogo humanatirnogo universitetu*. Seria: Urisprudensia, 6-2, vol. 2, 114-117. [in Ukrainian].

15. Bondar, V. S. (2021) Vzaemodia organiv dosudovogo rozsliduvania z pidrozdilami, yaki zdisniyut operativno-rozchukovu diyalnist, u viyavlenni ta rozsliduvanni nezakonnoho posivu або virosuvanniya snotvornogo maku або konopel. *Pivdennoukrais'kiy pravnic'hiy chasopis : Organizachiyno-pravovi aspekti dosudovogo slidstva - Pivdennoukrais'kiy pravnic'hiy chasopis: Organizachiyno-pravovi aspekti docudovogo slidstva*, 3, part 1, 92-101. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 02.11.2022

Chaplynskiy K., Doctor of Science of Law, Professor, Head of the Department of criminalistics, forensic medicine and psychiatry of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs (Dnipro, Ukrainian)

PROBLEMATIC ISSUES OF THE INTERACTION OF INVESTIGATIVE AND OPERATIONAL UNITS OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE DURING THE INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES

The scientific article is devoted to the coverage of some aspects of the interaction of operational and investigative units of the National Police of Ukraine during the investigation of criminal offenses. The concept, essence and forms of interaction during the pre-trial investigation are considered.

It is noted that the activities of law enforcement officers should have a specific structure, which will vary depending on the specific circumstances that occur in the investigation of certain criminal offenses. That is, the algorithmization of the criminal proceedings for a particular category of offenses should be the main task of forensic scientists. At the same time, it is necessary to understand that it is impossible to build an algorithm of actions without identifying certain situations that may arise during the investigation.

It is noted that the interaction of the National Police provides the most effective investigation of socially dangerous acts. After all, thanks to the joint activities of employees of different departments, information of any plan is obtained, as well as possible rapid and rational implementation of various procedural actions. The investigation of serious crimes requires employees to plan their actions quite clearly. Therefore, research and recommendations on the interaction of any units of the National Police is undoubtedly one of the most progressive areas of achieving the purpose of criminal proceedings and research in general. The author supports the position that cooperation is a form of organization of crime investigation, which consists mainly in law-based cooperation of the investigator with the body of inquiry, agreed on the goals, time and place, carried out in order to fully and quickly detect crimes, comprehensive and comprehensive. effective investigation of criminal proceedings and search for hiding criminals, stolen valuables and other objects relevant to the case.

Among the procedural forms of their interaction in the investigation of serious and especially serious crimes are: the implementation of the investigator's instructions to conduct investigative (investigative) actions and covert investigative (investigative) actions; execution by the operative unit of the investigator's instructions on verification by operative-investigative means of information that is important for establishing the presence or absence of grounds for entering information into the URPI on operative materials. Among the organizational forms in the investigation of serious crimes are the following: joint planning of the initial stage of the investigation; coordinated activities as part of the investigative task force; mutual exchange of information between the investigator and employees of operational units; joint use of forensic and operational-technical means.

Keywords: interrogation, criminal offenses, serious crimes, organization, planning, investigative (search) actions, tactics, tactical reception, typical investigative situation.

Наукове видання

ВІСНИК
Луганського
державного університету
внутрішніх справ
імені Е. О. Дідоренка

Науковий журнал

Випуск 4 (100)

Українською та англійською мовами

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 24202-14042 ПР від 16.09.2019

Відповідальний за випуск *В.В. Коваленко*

Комп'ютерна верстка *Л. Б. Коменко*

Підписано до друку 30.12.2022
Формат 60x84¹/₁₆ Ум. друк. арк. 14,5
Тираж 100 прим. Зам. № 3012-22

ВИДАВЕЦЬ

Редакційно-видавниче відділення відділу організації наукової роботи
Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка
вул. Національної Гвардії, б. 3, м. Івано-Франківськ, Івано-Франківська область, Україна, 76005
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7229 від 29.12.2020 р.

ВИГОТОВЛЮВАЧ

ФОП Голіней О. В.
76000, Україна, м. Івано-Франківськ,
вул. Галицька, 128,
тел.: +38 066 4816 601